

Les necròpolis tumulàries de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya

MONOGRAFIES 4

Museu d'Arqueologia de Catalunya **Barcelona**

Núria Rafel i Fontanals és professora titular de prehistòria a la Universitat de Lleida. La seva activitat investigadora en la protohistòria de les comarques del sud de Catalunya i, especialment, en el conjunt arqueològic del Coll del Moro de Gandesa és la causa del seu interès en el fenomen funerari que la bibliografia especialitzada anomena «grup tumulari de cista excèntrica baixaragonès» i alhora en les investigacions que l'Institut d'Estudis Catalans va portar a terme en diverses àrees funeràries de la zona del Matarranya pertanyents a aquest grup.

Els treballs d'investigació que donaren lloc a la definició i caracterització d'aquest tipus de manifestacions funeràries foren realitzats ara fa gairebé un segle per la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, sota la direcció científica de P. Bosch Gimpera. No obstant això, diverses circumstàncies han fet que el resultat d'aquestes investigacions no s'hagi publicat mai de manera exhaustiva. Aquest treball, elaborat a partir dels diaris d'excavació de P. Bosch Gimpera i J. Colominas i dels materials arqueològics conservats, que custodia el Museu d'Arqueologia de Catalunya, a la seu de Barcelona, aspira a omplir aquest buit.

Coberta:

Davant: cista del Mas de Baqué, sepulcre 40, Arenys de Lledó.

Darrere: cista segona de la Creu dels Forats (Calaceit), amb Josefina García, esposa de P. Bosch Gimpera.

Les necròpolis tumulàries de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya

Barcelona
Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

LES NECRÒPOLIS TUMULÀRIES DE TIPUS BAIXARAGONÈS: LES CAMPANYES DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS AL MATARRANYA

BARCELONA, 2003

Núria Rafel i Fontanals

Rafel i Fontanals, Núria

Les Necròpolis tumulàries de tipus baixaragonès : les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya. —
(Monografies / Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona ; 4)

Bibliografia

ISBN 84-393-6533-0 (MAC). — ISBN 84-7283-731-9 (IEC)

I. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona II. Catalunya. Departament de Cultura III. Institut d'Estudis Catalans

IV. Títol V. Col·lecció: Monografies (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona) ; 4

1. Túmuls — Matarranya 2. Excavacions arqueològiques — Matarranya 3. Matarranya — Arqueologia
903.5(465.23)

Un altre tiratge d'aquesta obra ha estat fet per l'Institut d'Estudis Catalans,
dins la seva col·lecció «Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica», núm. 8

Segons disseny gràfic: Josep M. Mir

© Núria Rafel i Fontanals

© Per aquesta edició:

Museu d'Arqueologia de Catalunya

Institut d'Estudis Catalans

Primera edició: desembre de 2003

Tiratge: 500 exemplars

Text revisat lingüísticament per l'Oficina de Correcció i Assessorament Lingüístics de l'IEC

Compost per Anglofort, SA

Imprès a Limpergraf, SL

ISBN (MAC): 84-393-6533-0

ISBN (IEC): 84-7283-731-9

Dipòsit Legal: B. 26879-2004

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

A proposta de la ponència formada pels senyors Pere de Palol i Salellas, Marc Mayer i Olivé i Narcís Soler i Masferrer, membres de la Secció Històrico-Arqueològica, l'Institut d'Estudis Catalans, en sessió plenària tinguda el dia 8 d'abril de 2002, acordà per unanimitat de concedir el Premi Josep Puig i Cadafalch d'Arqueologia i Història Antiga a Núria Rafel i Fontanals pel seu treball *Aportació al coneixement de les necròpolis tumulars de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya*.

Així mateix, la Secció Històrico-Arqueològica, en la sessió del dia 23 de novembre de 2003, prengué l'acord de publicar, en coedició amb el Museu d'Arqueologia de Catalunya, la dita obra, la qual, amb el títol *Les necròpolis tumulars de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya*, és editada a cura del senyor Josep Guitart i Duran.

ABREVIACIONS

aprox.	aproximadament
ca.	circa
cm	centímetre
E	est
fig.	figura
IEC	Institut d'Estudis Catalans
km	quilòmetre
lat.	latitud
long.	longitud
m	metre
MAC	Museu d'Arqueologia de Catalunya, seu de Barcelona
mm	mil·límetre
m s. n. m.	metre sobre el nivell del mar
N	nord
NE	nord-est
núm.	número
núm. inv.	número d'inventari
NW	nord-oest
S	sud
SW	sud-oest
W	oest

PROEMI

Durant els més de deu anys que he treballat en el conjunt arqueològic del Coll del Moro de Gandesa he tingut ocasió de familiaritzar-me amb el fenomen funerari anomenat en la bibliografia especialitzada «Grup tumular de cista excèntrica baixaragonès», del qual la necròpolis del Coll del Moro en constitueix l'exemple més oriental. Els treballs de camp que donaren lloc a la definició inicial del grup foren realitzats ara fa quasi bé un segle per la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, sota la direcció científica de Pere Bosch Gimpera. Fins fa pocs anys aquesta investigació de camp era encara la més important, quantitativa i qualitativament, sobre la matèria. Qualsevol autor que tractés la qüestió, ja fos de forma directa o tangencial, havia de referir-se a aquests treballs. No obstant això, Bosch i la resta d'autors d'aquestes investigacions no les varen publicar mai de forma exhaustiva, sinó que es limitaren a fer-ne públics breus resums. La raó d'això creiem que cal buscar-la en el fet que Bosch estava molt més interessat en els poblats que en les àrees funeràries, en què les tombes que les integraven estaven quasi totes saquejades quan l'IEC les va excavar i, finalment, en el fet que les circumstàncies històriques allunyaren Bosch de Catalunya i Espanya i de la seva problemàtica arqueològica específica.

Sigui com sigui, es dona la paradoxa que un dels programes d'investigació més citats a la bibliografia especialitzada no ha estat mai publicat de forma completa. Aquest és el motiu que ens va portar a sol·licitar al Museu d'Arqueologia de Catalunya (d'ara endavant MAC)¹ l'autorització per a consultar els diaris d'excavació de Bosch i Colominas i estudiar els materials que aquesta institució custodia. El treball que teniu entre les mans és el resultat d'aquesta tasca.²

1. Fem palès el nostre agraïment als senyors Ricard Batista i Miquel Molist, directors, en períodes diferents, del Museu d'Arqueologia de Catalunya, per l'autorització que ens concediren, i als seus conservadors, Jordi Rovira i Enric Sanmartí, i al senyor Josep M. Nuix per les seves atencions.

2. Una primera versió del treball, titulada «Aportació al coneixement de les necròpolis tumulars de tipus baixaragonès: les campanyes de l'Institut d'Estudis Catalans al Matarranya», fou la guanyadora de l'edició del 2002 del Premi Puig i Cadafalch que atorga l'Institut d'Estudis Catalans. Volem manifestar també el nostre agraïment als membres del tribunal del Premi, els doctors P. de Palol, N. Soler i M. Mayer. Així mateix, tenim també un deute de gratitud amb el doctor Josep Guitart.

HISTÒRIA I ESTAT DE LA INVESTIGACIÓ

Tot i que els primers passos de l'arqueologia catalana es desenvolupen primer en el si de l'excursionisme i es vinculen més tard a la Renaixença, la seva institucionalització es produeix en el marc del Noucentisme. La creació de l'Institut d'Estudis Catalans per acord de la Diputació de Barcelona (18 de juny del 1907), que presidia E. Prat de la Riba,³ constituí un element central del procés polític i cultural que es desenvolupà en aquests anys. L'arqueologia tingué, des del primer moment, un lloc destacat en l'estructura de l'Institut, que es concebí com un centre d'investigació científica i s'estructurà en quatre seccions: la d'Història, la d'Arqueologia, la de Literatura i la de Dret; amb la reorganització que es portà a terme el 1911, les seccions d'Història i Arqueologia s'integraren en una de sola, la Secció Històrico-Arqueològica, i se'n crearen dues més, la de Filologia i la de Ciències. El reglament de l'Institut, aprovat el 31 de juliol del 1907,⁴ preveia en el seu article segon la possibilitat de rebre subvencions de la resta de diputacions, dels municipis catalans i de l'Estat, en una clara voluntat de projecció fora de l'àmbit barceloní. Ben aviat, pel que fa al Principat, aquestes aspiracions tingueren una base política tangible en la constitució, el 6 d'abril del 1914, de la Mancomunitat de Catalunya, que presidí el mateix Prat de la Riba. En els seus primers anys d'existència l'Institut encarregà una sèrie de missions arqueològiques noves i donà suport a treballs ja iniciats amb anterioritat: Sant Miquel de Terrassa (J. Puig i Cadafalch), Sant Antoni de Calaceit (J. Pijoan), estacions prehistòriques de Capellades (N. Font i Sagué i M. Cazorro), poblat ibèric de Puig Castellar (F. de Se-

garra), estudi de les pintures del Cogul (Centre Excursionista de Catalunya), Empúries (Junta de Museus de Barcelona)... La trajectòria d'aquests anys donà com a fruit la creació (1915), sempre en el si de l'Institut, del Servei d'Investigacions Arqueològiques. La creació del Servei havia estat sol·licitada per Ll. M. Vidal i M. Cazorro i en fou nomenat director P. Bosch Gimpera, que comptà amb J. Colominas com a ajudant tècnic. Col·laboraren també en les excavacions del Servei A. Duran i Sanpere, M. Pallarès, Ll. Pérez Temprado, J. Serra Vilaró, Ll. Pericot, Josep de C. Serra Ràfols i A. del Castillo.

ELS TREBALLS DE CAMP DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS ALS SEPULCRES DEL BAIX ARAGÓ

Com ja ha estat posat de manifest en diverses ocasions, les investigacions arqueològiques dutes a terme per l'Institut d'Estudis Catalans a l'extrem oriental del Baix Aragó, principalment a la comarca del Matarranya, sorgiren, en bona part, de la relació d'aquesta institució amb un d'aquests col·laboradors, Maties Pallarès,⁵ que actuà de contacte amb altres erudits aragonesos (J. Cabré, Ll. Pérez Temprado, S. Vidiella, J. Ejerique), companys seus, que portaven a terme recerques a la zona i que, entre 1907 i 1909, promogueren la publicació del *Boletín de Historia y Geografía del Bajo Aragón*. A través de la relació amb aquest grup, ja el 1908 Josep Pijoan inicià les excavacions a Sant Antoni de Calaceit (Pijoan, 1908) —on, anteriorment, havia començat a

3. Per a les qüestions relatives a la història de l'arqueologia catalana i al paper que hi tingué l'Institut d'Estudis Catalans poden consultar-se els *Anuaris* de l'IEC; Servei, 1937; Marc-7, 1986; Rafel i Dupré, 1989; Rafel i Dupré, 1991; Cebrià, 1991.

4. El reglament es publicà en l'*Anuari* de l'Institut, Barcelona, 1907, p. 10-12.

5. Maties Pallarès i Gil (Pena-roja, 1874 - Barcelona, 1925) era nascut a la comarca del Matarranya, però residí a Barcelona. A través de la seva vinculació a l'Aragó, d'una banda, i a institucions com el Centre Excursionista de Catalunya i el Club Muntanyenc, de l'altra, inicià els seus contactes amb l'IEC i col·laborà molt activament amb el Servei d'Investigacions Arqueològiques fins a la seva mort.

excavar J. Cabré—; no fou, però, fins al 1914, quan començaren les intervencions de P. Bosch i J. Colominas, que s'inicià un programa d'investigacions sistemàtiques que s'anà desenvolupant en el si del Servei d'Investigacions Arqueològiques, fins i tot en el període de la dictadura de Primo de Rivera, quan el Servei va ser separat de l'Institut i adscrit a la Diputació de Barcelona. Fins al 1924 l'Institut —tot i que se li havia retirat el suport econòmic— intentà continuar les seves activitats amb normalitat. En el terreny de la investigació arqueològica la falta de recursos s'intentà pal·liar amb la delegació de la direcció de les excavacions que li féu la Junta de Museus; això permeté fer una campanya a València (necròpolis d'Oliva i Callosa) i continuar els treballs a la zona del Matarranya, en el que seria la darrera de les fases d'actuació de Bosch i Colominas en aquesta zona (les Ombries, els Castellans, la Torre Cremada).⁶ P. Bosch es va basar en el conjunt dels treballs desenvolupats al Matarranya per a la seva fonamental síntesi sobre la cultura ibèrica al Baix Aragó, que estava destinada a servir de base a ulteriors recerques i formulacions d'altres investigadors, tant catalans com espanyols i estrangers.

Les investigacions en els sepulcres del Matarranya que presentem en les pàgines que segueixen es varen anar portant a terme entre els anys 1914 i 1922 i s'anaven fent complementàriament i subsidiàriament a les excavacions en els poblats; és per aquesta raó que en molts casos no es coneix la data de l'exploració amb exactitud. En les successives memòries de les activitats arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans que s'anaven publicant a l'*Anuari* es donava compte de les investigacions portades a terme d'una forma sintètica, especialment pel que fa als sepulcres mencionats que, en la major part dels casos, estaven ja malmesos quan l'IEC hi intervingué. En definitiva, els resultats de les investi-

gacions de l'Institut als sepulcres del Baix Aragó no foren publicats mai de forma completa i conjunta pels autors de la recerca. En els anys posteriors, alguns dels sepulcres i dels materials que s'hi han recuperat han estat publicats aquí i allà, de forma esparsa, però fins ara, quasi un segle després, els coneixements arqueològics sobre el conjunt de sepulcres no han vist la llum d'una forma exhaustiva, tot i que han estat sempre una referència obligada en qualsevol publicació relativa a temes connexos.

Els mesos de setembre i octubre del 1914, Bosch (1913-1914, p. 820, 822-824) porta a terme la primera campanya a la zona. Pel que fa als sepulcres, els dies 29 i 30 de setembre visita les cistes del Barranc de Sant Cristòfol, entre d'altres (Diari Bosch, p. 5), el mes següent explora i consigna els de la Font de n'Oró, els sepulcres de la Clota (ambdós jaciments en el terme de Calaceit) (idem, p. 16), un sepulcre dels Castellans, a Cretes, i un sepulcre destruït en el terme municipal de Vallderoures (idem, p. 79-80); a partir d'aquestes exploracions fa una caracterització general d'aquest tipus de sepulcres. De fet, però, les excavacions dels enterraments, o del que en quedava, es fa principalment el 1915 (J. Duran i J. Colominas) i en els anys posteriors fins al 1919 (P. Bosch i Ll. Pérez Temprado), tot i que entre els anys 1921 i 1923 «s'excavaren diferents sepulcres (cistes)» (Bosch, 1921-1926, p. 72) que no s'especifiquen, a excepció «d'una cista propera al poblat dels Castellans» (Bosch, 1921-1926, p. 73, fig. 135) i que, per tant, no podem determinar amb seguretat. El 1920, Bosch (1915-1920, p. 650-652) publica una referència general als tipus de sepulcres, juntament amb alguns materials de Mas de Flandí, Mas de Pascual de Jaume, Mas Roig i Sant Cristòfol de Maçalió, que utilitza per al seu treball de sistematització en períodes de la «cultura ibèrica al Baix Aragó».⁷

6. Bosch fa constar explícitament que «Des de 1921 a 1923 prosseguiren les investigacions de les estacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó, havent estat sospeses després per causes independents de la nostra voluntat», Bosch, 1921-1926, p. 72. L'episodi de la dictadura sembla que va comportar una certa tibantor entre J. Puig i Cadafalch i P. Bosch Gimpera, que es llegeix entre línies en les cròniques de l'*Anuari*. El mateix Bosch en fa referència a les seves memòries (Bosch, 1980, p. 141) i en la seva correspondència amb Olivar (Correspondència 1978, p. 91-94), així com a les acusacions de col·laboracionisme amb la dictadura de Primo de Rivera que van recaure sobre la seva persona. Uns problemes que semblen fer-se palesos —juntament amb altres episodis— en l'organització de l'exposició artística feta amb motiu de l'Exposició Internacional de Barcelona, en la qual Bosch participà activament i que fou objecte d'una crítica duríssima per part de J. Puig i Cadafalch («[...] l'any 1923 els antics directors foren substituïts i que una direcció gairebé militar [...]», «[...] difícilment també hauria estat mai realitzada cap exhibició artística amb una manca tan absoluta de mètode i ordre», Puig, 1927-1931, p. 2-3).

7. A part de la documentació publicada i dels diaris que més endavant examinem, hem revisat els arxius de l'Institut d'Estudis Catalans (al qual agraïm les facilitats que ens oferí) per tal de veure si hi havia documentació complementària. La documentació dipositada en aquesta institució és escassa i de caire administratiu. Pel que fa a l'àrea que estudiem, hi ha un manuscrit de P. Bosch, de l'any 1914, que és un informe adreçat al president de la Diputació en el qual s'explica: 1. La feina feta el 1914 (es fan constar les cistes i estacions ibèriques de Calaceit, Maçalió i Caseres, l'excavació de la Gessera i el Tossal Redó, el reconeixement del Coll del Moro de Gandesa). 2. El detall de les despeses realitzades a compte de les 2.500 pessetes lliurades per la Corporació. 3. El pla de treball per al 1915, un dels punts del qual és la continuació de les investigacions a la regió fronterera de l'Aragó. Es conserva també un manuscrit signat per «el comisionado, Lorenzo Pérez Temprado» de títol *Mazaleón (Teruel). Relación de los jornales invertidos en las excavaciones de este término con cargo al «Institut d'Es-*

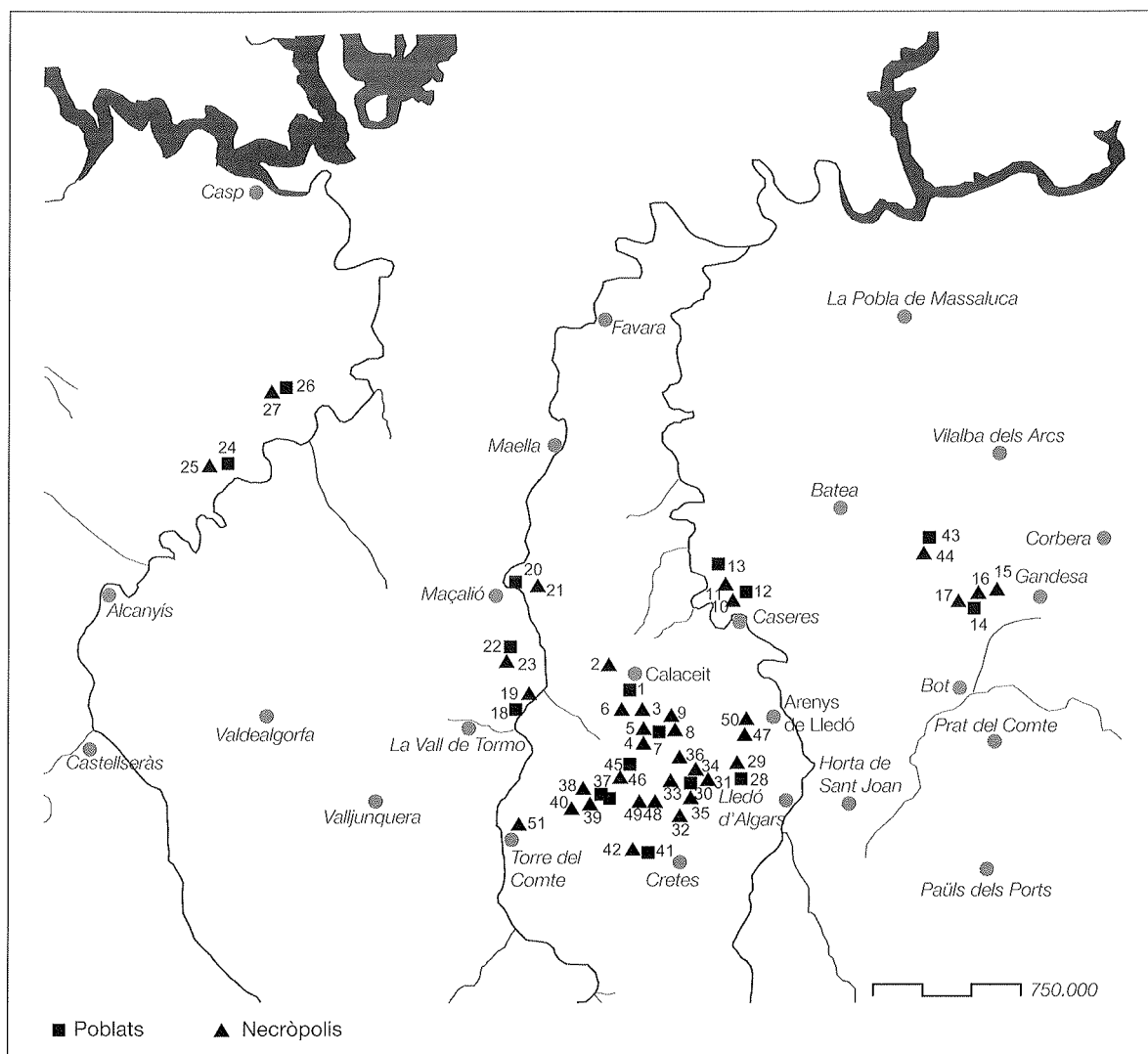

Figura 1. L'àrea geogràfica i els jaciments estudiats: Sant Antoni (1), la Creu dels Forats (2), la Clota (3), el Mas de Flandí (4), el Camí de Sant Pol (5), el Cap de les Sendes (6), la Vall de la Cabrera (7), la Font de n'Oró (8), Entre la Vall de la Cabrera i Vinyets (9), el Puig (10 i 12), la Gessera (11 i 13), el Coll del Moro (14), Calars (15), Teuler (16), Maries (17), el Piuró del Barranc Fondo (18 i 19), Sant Cristòfol (20 i 21), les Escodines (22 i 23), El Cascarujo (24 i 25), La Loma de los Brunos (26 i 27), Vinya del Valle (28 i 29), el Vilallong (30), el Mas de Toribio (31), el Fossanet dels Moros (32), el Mas de Pascual de Jaume (33), el Vilallong i Prop del Vilallong (34), el Mas de Felipet (35), el Mas del Roig (36), els Castellans 1 i 2 (37), els Castellans (38), el Mas de Ricardo (39), el Mas de Pavet (40), el Pla de les Campanes (41 i 42), el Coll del Moro del Borrassquer (43), Varavalls (44), les Ombries (45 i 46), el Pla de Plan Aigua (47), el Cap de la Font d'en Figuera (48), la Massada de la Gasparona (49), el Mas de Baqué (50), la Torre del Comte (51).

Amb anterioritat a la intervenció de l'Institut a l'àrea, s'havia ja produït l'excursionista troballa de les Ferreres, en el terme municipal de Calaceit, uns materials que passaren immediatament al mercat d'antiguitats (Almagro Gorbea, 1973, p. 107; ídem, 1990;

Atrián, 1980, núm. 205; Beltrán, 1956, p. 155; Bosch, 1913-1914; Cabré, 1942; Lucas, 1982; Schüle, 1960; Tomás, 1959; ídem, 1960). El 1903 es recuperaren en algun indret proper al poblat de les Ombries el conegut suport, citat usualment com

tudis Catalans» en Barcelona que va del 22/09/1915 al 25/09/1915 («Escudines abajo») i del 27/09/1915 al 7/10/1915 («San Cristóbal») i que ascendeix a 78 pessetes (els jornals es pagaven a raó de 2 pessetes per home/dia i 1 pesseta per burro/dia). I, finalment, es conserva una altra relació del mateix autor en la qual es dona compte de la despesa que es va fer a les Escodines Baixes i que sumava un import total de 87 pessetes (on a part dels jornals i burros s'inclouen 17 pessetes per embalatge de materials i ports fins a l'estació de tren de Casp per tal de portar-los a Barcelona); en una nota es fa constar que aquest poblat ja s'ha acabat d'excavar i que, en canvi, no s'han acabat les excavacions a les Escodines Altes i Sant Cristòfol.

a *thymiaterion*, (avui conservat al Museu Arqueològic Nacional de Madrid) i la cuirassa (Museu de Maó), juntament amb dues espases de ferro i restes d'una urna i un braser (nanses) de bronze. Mai no es va poder localitzar amb exactitud el lloc de la troballa ni determinar amb seguretat el caràcter del jaciment. Sobre aquesta troballa, Bosch (1913-1914, p. 837) afirma que «Del que fos l'estació de les Ferreres, prop de l'ermita de Santa Agna, és difícil formar-ne concepte. Els conreus la tapen quasi del tot i visible sols hi ha restes de parets, quasi completament destruïdes». Almagro Gorbea (1973, p. 107), per contra, diu que es conservaven «restos de una cista donde aparecieron el famoso *thymiaterion* [...]». Cabré (1942, p. 182) explica que la troballa es realitzà a la finca de Justo Pastor situada a la partida de «Les Humbries» i prop d'un petit poblat de l'edat del ferro i afirma que «roturada de antiguo, estorbaban sus labores agrícolas dos pedruscos a modo de lajas sin labrar que ocupaban el centro de la parcela, pedruscos que, al levantarlos, dejaron al descubierto [...]». Tot i les poques dades, sembla que podria haver-se tractat d'una cista de lloses que mai no podem saber si fou tumulària o no, si bé la seva ubicació geogràfica i cultural sembla que indica més aviat la primera d'aquestes possibilitats; d'altra banda, val a dir que el conjunt de les troballes arqueològiques mobles dóna la nítida impressió de ser un dipòsit funerari. Pel que fa a la datació del suport orientant de bronze, és usual centrar-la en el segle VI aC, moment en què es daten també les peces anàlogues de Las Peyros de Couffoulens i Saint Julien de Pézenas (Solier, 1975; Llinas i Robert, 1971), tot i que Almagro Gorbea (1990, p. 366, nota 65) advoca per una datació més alta: entre finals del segle VIII aC i mitjan segle VII aC. Per raons que ja hem exposat (Rafel, en premsa a) i a les quals farem referència en aquesta obra, per la nostra banda ens inclinem també per una cronologia dels segles VIII-IX aC; no obstant això, la cuirassa i les espases que formaven part del conjunt tenen una cronologia molt més baixa. En el context del Matarranya, la coexistència en un mateix enterrament de materials de cronologies molt distants es produeix no solament en la tomba de les Ferreres sinó també en una de les tombes de la Clota: ambdós casos seran objecte de comentari en el capítol de les conclusions. La cuirassa de les Ferreres és de làmina de bronze repussada amb les vores resseguides per una línia de punts perforats i una triple línia en ressalt i puntejats i peltas. Ha estat considerada una peça única i s'ha posat en relació amb les cuirasses samnites (Kurtz, 1985, p. 21), tot datant-la en el segle V aC (idem, p. 21) o en la primera meitat d'aquest segle (Quesada, 1997, p. 577). Les espa-

ses que l'acompanyaven eren del tipus de frontó (Quesada, 1997, núm. de catàleg 3026, 3027) i han estat datades en el segle VI aC o inicis del V aC (idem, p. 183, 852).

PRINCIPALS TREBALLS DE CAMP PORTATS A TERME AMB POSTERIORITAT A LA TASCA DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Posteriorment a la fi dels treballs de l'Institut a la zona, s'han realitzat algunes investigacions més en sepulcres o àrees funeràries del tipus conegut en la bibliografia especialitzada com a «túmuls baixaragonesos de cista excèntrica»; les més destacables són les portades a terme per V. Bardaviu, P. Paris i A. Bruhl a El Cabezo del Cascarujo d'Alcanyís i, més modernament, les d'Eiroa a la Loma de los Brunos de Casp i les de Vilaseca, Berges-Ferrer i nostres al Coll del Moro de Gandesa. Cal, però, fer referència també a la localització d'alguns sepulcres més, inèdits, per part de J. Tomás Maigi i, posteriorment, amb motiu de la realització de la Carta Arqueològica de Catalunya. Finalment, cal esmentar el descobriment i l'excavació el 1942, per part de J. Cabré (1943), de la necròpolis del poblat de El Cabezo de Alcalá (Azaila), una àrea funerària que té connexions importants amb el grup baixaragonès, tot i que no es pot considerar en propietat com a integrant del grup tumulari de cista excèntrica baixaragonès i que és relativament tardana. Els enterraments d'Azaila són de diversos tipus (Beltrán Lloris, 1976, p. 68 i s.), i una bona part no s'ajusten al model clàssic baixaragonès: enterraments tumularis amb cista central (15 enterraments) o excèntrica (22 enterraments), empedrats tumularis (47 enterraments, dels quals 38 eren quadrangulars), amuntegaments de pedres i enterraments en *loculus*. Com remarca Ruiz Zapatero (1985, p. 500), tot i que la necròpolis d'Azaila es relaciona estructuralment amb l'àrea tumulària del Matarranya, se'n diferencia per la dimensió menor dels túmuls i les cistes i pel predomini de les cistes centrals i aïllades sobre les excèntriques, i dóna, tot plegat, la sensació que es tracta d'estructures més tardanes que més aviat semblen una reelaboració del món tumulari baixaragonès.

El Cabezo del Cascarujo (Alcanyís) era una important necròpolis integrada per 47 estructures tumulàries amb cista. Fou explorada primer per V. Bardaviu i excavada més tard per A. Bruhl, que en féu una succinta publicació monogràfica (1931), sota el patrocini de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Malauradament, els materials que es recuperaren es donen avui per perduts. Es tracta d'una necròpolis de túmuls amb cista excèntrica que es distribueix en cinc agrupacions de 3, 10, 14, 10 i 11 estructures. Les més properes al

poblat en disten 50 m i les més llunyanes, uns 350 m. A cada cista solien recuperar-se una o dues urnes, normalment sense decoració. Sembla que l'aixovar metàl·lic recuperat fou molt escàs: anells de bronze i un cap d'agulla. És interessant el fet que una de les urnes presentava, segons Bruhl i Paris, una decoració pintada de línies vermelles paral·leles. Correspon al poblat conegut amb el mateix nom, un assentament d'uns 3.700 m², situat sobre un turó allargassat de difícil accés, amb una ocupació a la plataforma superior i part del vessant nord. La planta està articulada entorn de dos carrers que es tallen perpendicularment al centre del poblat. Les habitacions són quadrades o rectangulars, amb parets de pedra i tovet. El material ceràmic recuperat estava fet fonamentalment a mà, tot i que se'n va trobar també de fet a torn. Arteaga (1990, p. 153) el data en el segle VI aC, mentre que Ruiz Zapatero (1985, p. 433) creu que podria tenir el seu inici en el segle VII aC. El 1993, en el marc del programa PB88-0455, «Necrópolis del Bajo Aragón y Valle del Segre: caracterización e interacciones», es realitzà la topografia del conjunt. Es tracta d'un aixecament fet sobre fotografia aèria (vol 1990) i té el valor de situar amb precisió el conjunt, si bé pel que fa al detall de les estructures tumulàries no és fiable, perquè, atès el seu estat de conservació, hauria requerit el dibuix de detall sobre el terreny, cosa que no fou possible (fig. 2).⁸

La necrópolis de la Loma de los Brunos (Casp) està situada al cim del turó del mateix nom, a 251 m s. n. m. Descoberta per Pellicer el 1959 (Pellicer, 1960), fou excavada el 1961 per A. Beltrán (dues estructures) i el 1980-1981 per J. J. Eiroa (quatre estructures). Setze dels divuit túmuls que té la necrópolis s'estenen longitudinalment amb relació al cim, en un espai d'uns 100 m i a uns 250 m del poblat. Els altres dos estan separats de la resta, en un petit promontori a uns 150 m del poblat. Eiroa (1981; 1982, p. 38) l'emmarca cronològicament entre el segle VIII aC i el V aC. Totes les estructures tumulàries —que estaven ja força malmeses en el moment de l'excavació— són circulars (diàmetres entre 2,80 m i 5,50 m), excepte la número 11, que és rectangular. La majoria dels túmuls circulars són de cista excèntrica, tot i que hi ha excepcions, com és el cas dels túmuls números 4 i 12, que no tenen cista. Eiroa interpreta que els túmuls 11 i 12, i potser també el 4, serviren com a *ustrina* abans de la deposició del cadàver; val a dir que en cap d'aquests túmuls no es localitzà una ossera, sinó simplement materials dispersos i fragments d'ossos cremats en el rebliment del túmul. Beltrán (1962, p. 150) fa constar una observació interessant: l'existència, almenys en quatre dels túmuls, de petites cistes o espais oberts entre tres pe-

dres, exteriors als túmuls. El material recuperat en el curs de les excavacions fou escàs: fragments de ceràmica amb decoració acanalada, un únic vas ceràmic complet, de factura grollera (túmul 10, de planta circular amb cista excèntrica de lloses), un fragment de fíbula de ferro de ressort bilateral (túmul 10), denes de collaret de bronze, baules de cadenneta (túmul 11, de planta rectangular sense cista), i un botó cònic de bronze amb decoració de cercles (túmul 11) (Eiroa, 1982, lám. I). Un tàlveg separa la necrópolis del poblat que li correspon, anomenat també Loma de los Brunos. Fou localitzat el 1958 per Pellicer i excavat successivament per Beltrán i Eiroa, simultàniament als treballs respectius a la necrópolis. Eiroa (1982, p. 159) el data entre el 1100 i el 500 aC, mentre que altres autors (Arteaga, 1990, p. 152) el situen entre el 650 i el 550 aC. Es tracta d'un assentament d'uns 3.000 m², articulat en dues zones o barris ben diferenciats, tots dos amb un carrer central que els travessen en sentit E-W, a ambdós cantons dels quals se situen les cases, de planta rectangular.

La necrópolis del Coll del Moro s'articula en tres àrees funeràries diferenciades, Calars i Teuler —que formen pràcticament un *continuum* que en la prehistòria devia estar separat solament per un tàlveg molt suau (avui més pronunciat per les obres de la carretera d'accés al monument situat al cim del sector Calars)— i, aquesta sí, ben diferenciada, l'àrea anomenada Maries (fig. 3). Descoberta el 1953 amb motiu de les obres de construcció d'un monòlit commemoratiu al sector Calars de la necrópolis, S. Vilaseca hi realitzà, tot seguit, una excavació limitada a les estructures que havia d'afectar la construcció esmentada (Vilaseca, 1954). Els anys que van de 1971 a 1974 foren els de més activitat excavadora; M. Berges i M. Ferrer excavaren les 60 estructures del sector de necrópolis anomenat Teuler i iniciaren les del sector Maries (Ferrer, 1982; Rafel, 1989 i 1991). Entre 1984 i 1987 es continuà l'excavació en el sector Maries, sota la direcció de N. Rafel i, més tard, de N. Rafel i G. Hernández (Rafel, 1993; Rafel i Hernández, 1992), qui ha continuat les excavacions a partir del 1992 (Hernández, 1998).

Els enterraments al conjunt s'inicien en el segle IX aC i fins a mitjan segle VII aC s'enterra solament als sectors Calars i Teuler, majoritàriament en estructures circulars de tipus tumulari pla, però també en *loculi* sense superestructura i en túmuls circulars de cista excèntrica construïda amb lloses megalítiques o bé amb un sistema mixt de muret de maçoneria i lloses. Les osseres ceràmiques presenten primer perfils de tipus Obagues i Molar 117 assimilables al

8. Excepte la del Coll del Moro de Gandesa, les diferents topografies que es presenten en aquesta obra fetes en el marc del projecte esmentat es realitzaren en les mateixes circumstàncies i presenten les mateixes característiques.

Figura 2. Aixecament fotogramètric del poblat i les àrees funeràries de El Cabezo del Cascarujo.

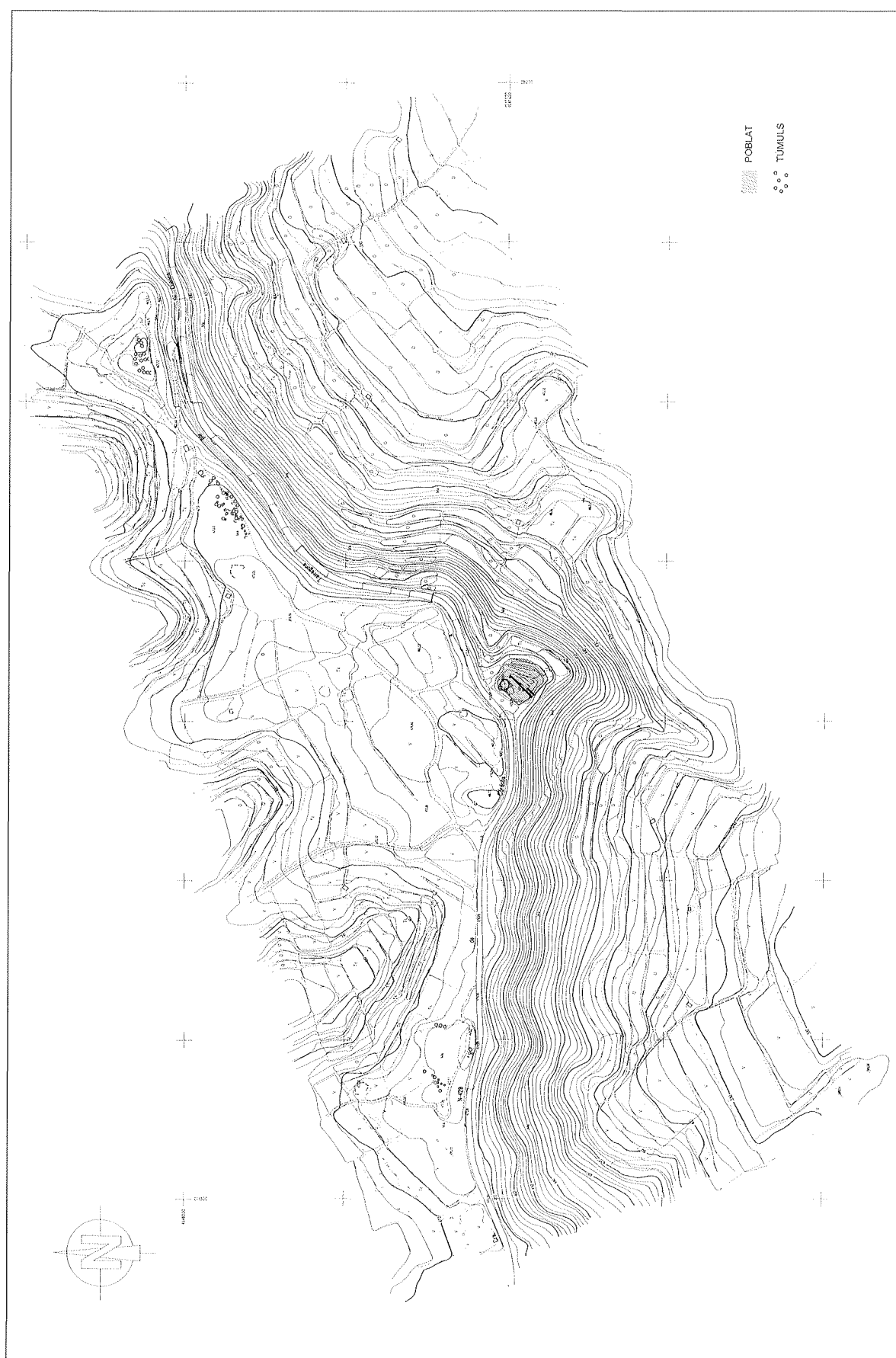

Figura 3. Aixecament fotogramètric del poblat i les àrees funeràries del Coll del Moro de Gandesa.

període Vilaseca II i, més tard, derivats de Can Misert IV —amb paral·lels al Baix Segre— i de tipus presents a Molar i assimilables a Vilaseca III. Els aixovars metàl·lics, quan n'hi ha, estan integrats exclusivament per braçalets de bronze i a partir del pas del segle VIII al segle VII aC comencen a aparèixer vasos ceràmics d'ofrena acompanyant l'ossera. La densitat dels enterraments durant aquest període és relativament baixa: un 12,69 % del total d'enterraments documentats en el conjunt funerari.

Al voltant del segon quart o a mitjan segle VII aC el panorama cultural apreciable a través del registre d'aquesta necròpolis sofreix canvis importants. Es continua enterrant als sectors Calars i Teuler, ja ocupats anteriorment, però, a més, s'obre un sector funerari nou, l'anomenat Maries, situat a ponent dels anteriors. Els enterraments en estructures circulars planes de tipus tumulari desapareixen, persisteixen els túmuls de cista excèntrica i els *loculi* i prenen importància les estructures quadrangulars planes de tipus tumulari i les estructures d'enterrament secundàries adossades als túmuls de cista excèntrica. Els perfils vasculars, ja sigui de les osseres o dels vasos d'ofrena, són ara en S suau, amb peus alts diferenciats, a vegades reixats, poliments brillants i decoracions d'incisions i acanalats. D'altres, en una tradició diferent, tenen característiques tècniques més grolleres, formes troncocòniques, ovoides o piriformes i decoracions plàstiques, bàsicament cordons decorats. Juntament amb aquest panorama vascular fet a mà, però, fa la seva aparició la ceràmica feta al torn, fenícia i orientaltzant. Es documenta també ara per primer cop el ferro, representat per escassos i petits objectes (braçalets i ganivets). No obstant això, l'aixovar metàl·lic continua sent majoritàriament de bronze: perduren els braçalets, però apareixen les cadenetes amb penjolls esferoïdals i de fil de bronze enrotllat. Corresponen també a aquest moment les esteles o *cippi* sepulcrales de pedra treballada que senyalitzen algunes estructures funeràries. Totes aquestes novetats coincideixen en el temps amb un notable increment de la quantitat d'enterraments. A partir de l'any 575 aC, aproximadament, comença a aparèixer al jaciment la ceràmica ibèrica, representada essencialment per urnes de tancament hermètic. La cultura material moble posa de manifest una notable continuïtat amb el període anterior, però s'accentuen alguns fenòmens que sorgiren en el curs d'aquell període: augment significatiu, tant en sentit qualitatiu com quantitatiu, dels elements metàl·lics (fan la seva aparició torques i fermalls de cinturó) i increment del percentatge d'enterraments. Fins a mitjan segle VI aC es continuen construint estructures tumulàries circulars i quadrades i, a partir d'aquest moment, s'enterrarà exclusivament en *loculi*. És el final de la tradició tumulària.

Probablement, el poblat que correspon a aquesta gran àrea d'enterrament és el del mateix nom, el Coll del Moro (Rafel i Blasco, 1994, amb la bibliografia anterior; i Blasco i Miró, en premsa, per a la campanya del 1995), un assentament articulat a partir d'una gran torre única de planta el·lipsoïdal, que protegeix l'esperó sobre el qual hi ha el poblat. Els horitzons més antics documentats fins ara en estratigrafia pertanyen al segle V aC, moment en què ja s'ha erigit la torre. En la segona meitat del segle III aC s'aixeca una línia fortificada bastionada que deixa fora, com a primera línia defensiva, l'antiga torre el·lipsoïdal. La muralla bastionada sembla que s'abandona durant la primera meitat del segle I aC. El lloc fou habitat fins a l'època romanoimperial, tot i que, malauradament, els nivells més moderns estan quasi completament malmesos per les tasques agrícoles.

Amb motiu de la realització de la seva tesi doctoral, J. Tomás localitzà i inspeccionà alguns enterraments inèdits:

- Dos enterraments tumularis amb cista excèntrica en una punta rocosa a l'extrem SW del barranc de la Madrillera (Cretes) en l'indret conegut com a Mas de Pavet (Greenwich 0° 09' 17", 40° 58' 38"; UTM 2606, 45402), en els quals sembla que es localitzà un vas fet a mà i un altre fet a torn. Tot i que en queden bastant allunyats, s'ha considerat que devien estar vinculats al poblat dels Castellans.
- Tres enterraments tumularis, prop de l'era del Mas de Ricardo (Cretes) (Greenwich 0° 09' 23", 40° 58' 29"; UTM 2607, 45399) i molt propers al poblat dels Castellans, en l'indret en què Bosch ja havia excavat prèviament un sepulcre. No hi ha notícies sobre cap troballa de material arqueològic moble.
- Restes d'una estructura tumulària a l'indret conegut com a Pla de les Campanes (Greenwich 0° 11' 39", 40° 56' 45"; UTM 2638, 45366). Segons sembla, a la part més alta d'aquest pla, al cantó dret del barranc de Calapatà, hi havia restes d'un assentament, al qual potser estigué vinculat aquest túmul. En el poblat es documentaren en superfície murs i ceràmiques pertanyents a la I edat del ferro (Atrián, 1980, núm. 256).

Amb motiu de la realització de la Carta Arqueològica de Catalunya per part del Departament de Cultura de la Generalitat, l'any 1983 es localitzaren tres estructures d'enterrament al terme municipal de Batea, a l'indret conegut com a Varavalls (Greenwich 0° 21' 38", 41° 04' 40"; UTM 2782, 45508). Es documentaren dos cercles tumularis incomplets i les restes d'una possible cista. És possible que hi hagués hagut altres túmuls, avui destruïts pels conreus que envaeixen els vessants del tossalet on s'emplaça el

jaciment. Per la seva situació, podrien estar vinculats al proper poblat del Coll del Moro del Borrassquer, situat a menys d'un quilòmetre de distància. Aquest darrer és un assentament important, d'una extensió que algunes apreciacions situen entorn dels 5.000 m², conegut solament per prospeccions superficials, que han proporcionat materials datables des del segle v aC fins al III dC (Arqueodada 34.02.03; Beà, 1995).

També en el curs de l'elaboració d'aquesta Carta, es localitzà un sepulcre tumulari aïllat a Caseres (Greenwich 0° 14' 45", 41° 02' 50"; UTM 2685, 45477), al qual es donà el nom de Serra de la Gessera. Es tracta d'un túmul de planta circular (ca. 2,20 m de diàmetre), del qual només es conservaven en el moment de la troballa set pedres del cercle extern (Arqueodada 34.04.05). No queda gens clar si podia estar vinculat al poblat de la Gessera o al del Puig. I, finalment, sempre en el curs dels treballs d'inventari esmentats, es documentà un conjunt de quatre estructures tumulàries —que ja havia estat visitat per Bosch (1914), qui les trobà ja completament saquejades—, també al terme municipal de Caseres (Greenwich 0° 14' 43", 41° 02' 42"; UTM 2684, 45474), i que és conegut amb el nom del Puig. Es tracta d'un conjunt sepulcral integrat per tres túmuls agrupats (necròpolis dels tres túmuls, fig. 4 i 5) i un d'isolat (fig. 6). Els tres primers estan alineats en sentit SW-NE i conserven els anells exteriors de les estructures tumulàries circulars; un d'aquests conserva també la cista, excèntrica i construïda amb lloses. El que està isolat és també de planta circular i conserva part de la cista, de lloses i, segons sembla, de planta quadrangular (Arqueodada 34.04.03 i 34.04.04). Com a part dels treballs de documentació es procedí a l'aixecament planimètric d'aquests túmuls.⁹

PRINCIPALS APORTACIONS BIBLIOGRÀFIQUES REFERIDES A LES INVESTIGACIONS DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

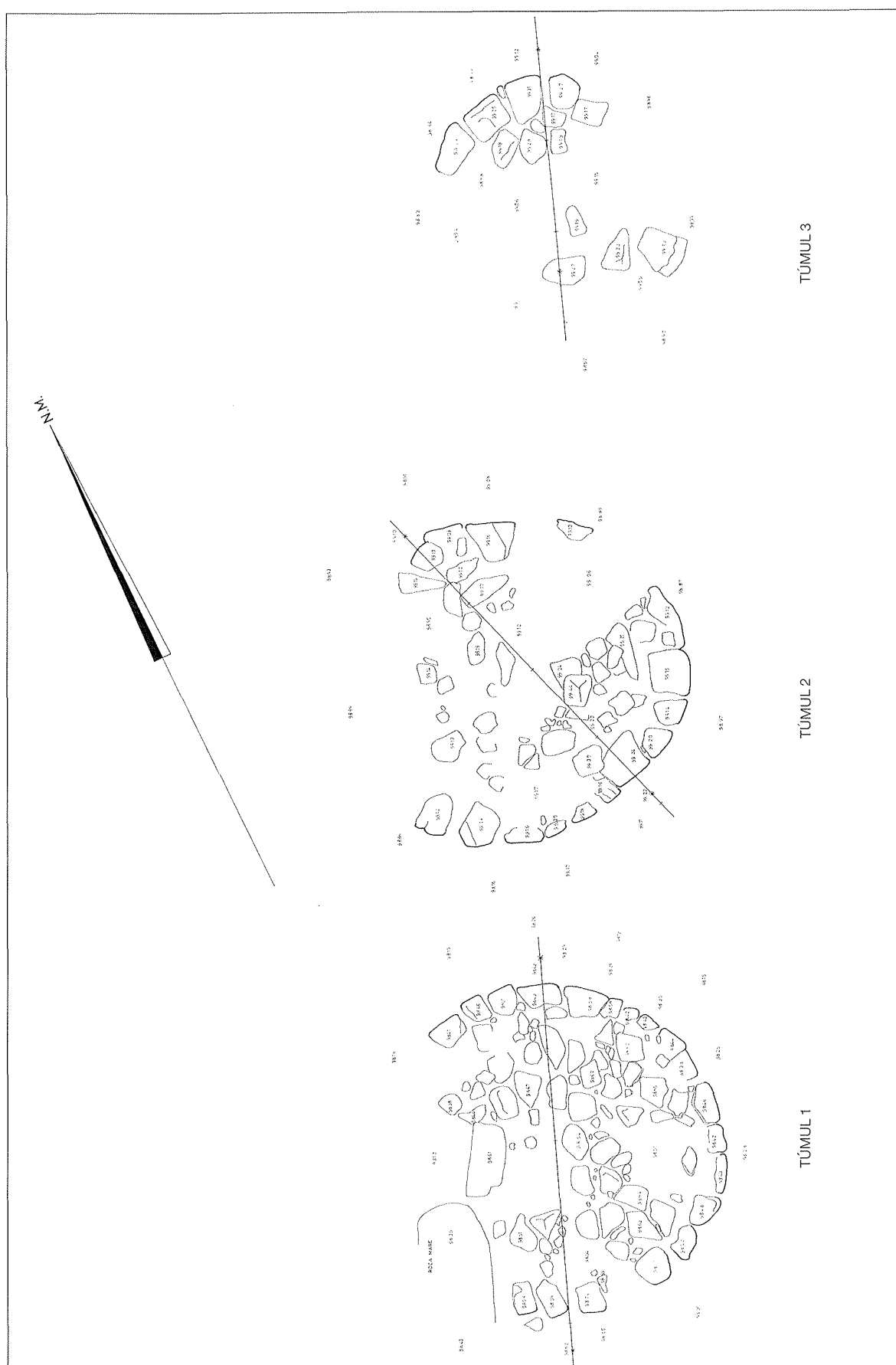
D'entre les abundants publicacions que —amb major o menor profunditat i extensió— s'han referit a les investigacions de l'IEC en els sepulcres del Mataranya, val la pena destacar-ne algunes per l'aportació que han suposat al coneixement i estudi d'aquests sepulcres, així com a la història de la investigació i a la reconstrucció del procés protohistòric a l'àrea.

Des de la fi de les investigacions de l'Institut, diversos autors anaren tornant sobre la qüestió de la periodització protohistòrica al Baix Aragó: Almagro (1952), Beltrán (1956) i Tomás. Aquest darrer autor, després de portar a terme una recerca de camp bastant àmplia a la zona, realitzà i publicà en un extens resum la seva tesi doctoral, que dedicà als túmuls baixaragonesos de cista excèntrica (Tomás, 1959 i 1960). L'aportació d'aquest autor constitueix l'única, en tots aquests anys, que ha tractat els resultats de les investigacions de l'Institut a les àrees funeràries baixaragoneses des d'una perspectiva amb voluntat d'exhaustivitat, globalització i síntesi i, a més, que partí del coneixement i examen directe dels materials inèdits dipositats al MAC, tant dels diaris com dels materials arqueològics. Tomás, com ell mateix explica (1950, p. 79), va rebre l'encàrrec de reordenar els materials del Baix Aragó dipositats a Barcelona, feina que li comportà la consulta dels fons documentals corresponents. Això el va familiaritzar amb els materials i, de fet, va ser a partir d'aquest encàrrec que decidí fer la seva tesi doctoral sobre els túmuls baixaragonesos de cista excèntrica, per a la realització de la qual va comptar amb la seva experiència i el lliure accés als fons, a més del seu propi treball de camp. A partir d'aquest material, realitzà una anàlisi aprofundida sobre l'emplaçament dels enterraments, els materials de construcció utilitzats, les característiques constructives i formals de les cistes i dels túmuls i la seva orientació. L'esforç descriptiu i analític de la seva obra és, de molt, més gran pel que fa a les característiques formals i estructurals de les construccions funeràries que no pas pel que fa als materials arqueològics mòbils que, tanmateix, també tracta. En la segona part del seu estudi (Tomás, 1960) proposa un esquema de desenvolupament de la i edat del ferro al Baix Aragó: situa en el bronze final El Cabezo del Cuervo (fàcies a) i el Roquizal (o Tossal) del Rullo; en el Ferro I, Sant Cristòfol (on distingeix dues fàcies, la més antiga de les quals data en el 600 aC i la més moderna en el 500 aC); considera el Ferro II —que data en el segle IV aC— una fase de transició i, finalment, situa el Ferro III o ibèric (300 aC) (Tomás, 1960, p. 55). Tot seguit analitza la relació dels enterraments tumularis amb aquest esquema. En aquest sentit, identifica aquestes estructures funeràries amb la fase de Sant Cristòfol i refusa un origen local, tot defensant una ascendència en «la amalgama dolménico-tumular de la França centro-meridional» (idem, p. 56). Com a bon observador que mostra ser, li crida l'atenció

9. Agraïm al Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya la seva autorització per a reproduir els aixecaments, inèdits, d'aquests sepulcres, realitzats en el marc del programa «Documentació dels jaciments arqueològics del terme municipal de Caseres (Terra Alta)», juliol del 1986. Director dels treballs: Josep Bosch i Argilagós; aixecaments: Jorge Horacio Domínguez.

Figura 4. Necròpolis dels tres túmuls, aixecament topogràfic. Font: Arqueodada.

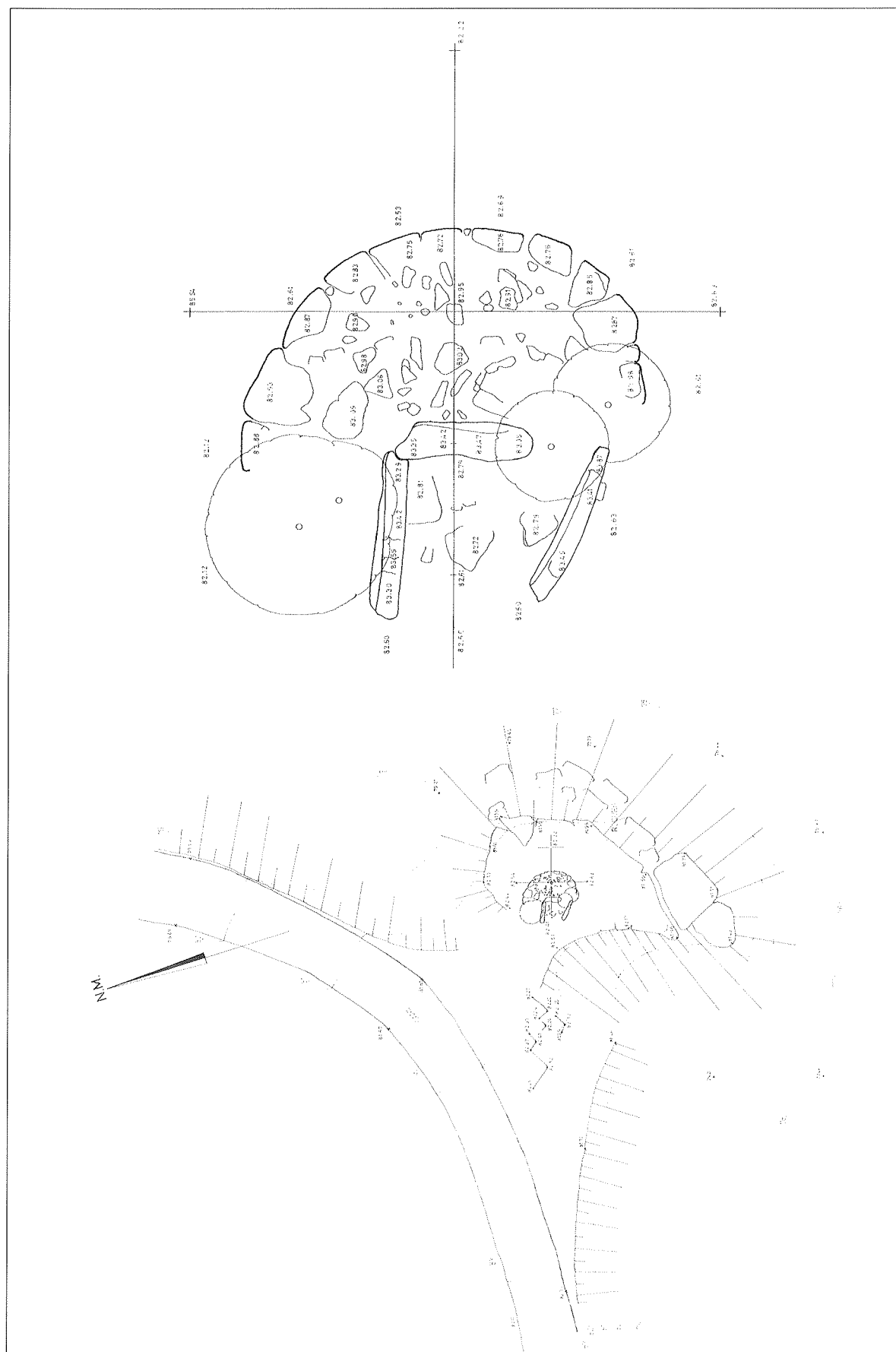

Figura 6. El Puig. Font: Arqueodada.

el fet que hi hagi molts pocs túmuls i es mostra partidari que aquesta no fou l'única modalitat funerària utilitzada (idem, p. 59). Caracteritza l'evolució formal de les estructures funeràries i estableix el seu caràcter individual, fa una hipòtesi reconstructiva del ritual i acaba considerant-les «construcciones honoríficas de excepción» (idem, p. 66), basant-se fonamentalment en el fet que la dimensió de poblats com Sant Cristòfol o El Cabezo del Cascarujo no s'adiu amb el nombre d'enterraments tumularis documentats.

El 1973 Almagro Gorbea, amb motiu de l'estudi del camp de túmuls de Pajaroncillo (Conca) sintetitza breument la qüestió de les diferents àrees tumulàries peninsulars, entre les quals, la del Baix Aragó. L'autor fa un repàs dels jaciments coneguts i situa el conjunt en els períodes III i IV de Vilaseca (Almagro Gorbea, 1973, p. 106-110). Uns anys més tard aquest autor, en un article que farà època (Almagro Gorbea, 1977), revisa la cronologia de les fases de Vilaseca, tot envellint-les (fig. 7); la seva sistematització cronològica tindrà una influència decisiva en els estudis hispànics i en aquesta es basarà Ruiz Zapatero (1985) en la seva síntesi sobre els camps d'urnes del nord-est de la península Ibèrica. L'obra d'aquest darrer autor ha estat, i en alguns aspectes encara és, una obra de referència obligada pel que fa a la qüestió; s'hi fa un repàs exhaustiu de tots els jaciments amb materials atribuïbles als camps d'urnes, entre els quals, les àrees funeràries del Baix Aragó investigades per l'IEC. Tot i que, com ja hem dit, es basa en la sistematització del 1977 d'Almagro Gorbea, té tendència, a l'hora de tractar alguns dels jaciments, a rebaixar les cronologies d'aquest autor (Vázquez, 2000).

Vilaseca et alii 1963		Almagro Gorbea 1973	
Període	Cronologia	Període	Cronologia
I	1000-800 aC	I i II	1100-900 aC
II	800-750 aC	III	900-800 aC
III	750-600 aC	IV i V	800-600 aC
IV	600-450 aC	VI	600-500 aC

Figura 7. Cronologies dels camps d'urnes segons Vilaseca i Almagro Gorbea.

La revisió d'Almagro situa l'inici dels camps d'urnes del Baix Aragó (idem, p. 119-120) en el període Vilaseca IIIA («salvo, tal vez, para el inicio del Coll del Moro que Vilaseca coloca en su IIB, lo que no parece seguro», idem, p. 120).

Entre mitjan i final de la dècada dels setanta es publiquen una sèrie d'articles de gran rellevància. Destaquen, per la qüestió que estem tractant, els dos articles d'E. Sanmartí (1975 i 1978) dedicats, respectivament, a les ceràmiques d'importació dels poblats preibèrics baixaragonesos i a l'estat de la qüestió protohistòrica al Matarranya. En aquests articles, l'autor porta a terme un detallat balanç de les investigacions desenvolupades al Baix Aragó fins a aquells moments i de les diferents sistematitzacions que aquestes investigacions havien anat propiciant i presenta el resultat de la seva pròpia investigació, que va consistir en una tria selectiva de materials provinents dels fons de l'aleshores Museu Arqueològic de Barcelona (avui, Museu d'Arqueologia de Catalunya [MAC], seu de Barcelona). La tria en qüestió fa referència a materials d'importació de tipus fenici o orientalitzant, etrusc i grec; això li permet rectificar les datacions manejades fins aleshores, tot proposant una major amplitud cronològica i una major antiguitat per al poblament de la zona.

Aquesta aportació científica d'E. Sanmartí s'inscriu en un moment dels estudis protohistòrics en què comença a emergir amb força la qüestió fenícia a la península Ibèrica a causa de les excavacions de l'Institut Arqueològic Alemany a les colònies andaluses, a l'estratigrafia de Los Saladares, que mostrava la precedència del comerç fenici amb relació al procés d'iberització a la desembocadura del Segura i, pel que fa a Catalunya, per la incipient evidència —posada de manifest per Maluquer (1969) arran de les seves investigacions de camp a la desembocadura de l'Ebre— de contactes amb aquest fenomen comercial. Aquest ambient suscità que una sèrie d'aleshores joves investigadors s'interessessin vivament per la qüestió; en foren resultat, entre d'altres, dos coneguts articles, l'un sobre el factor fenici a la costa catalana i al golf de Lleó (Arteaga, 1978) i l'altre sobre la iberització a les comarques meridionals de Catalunya (Sanmartí, Padró, 1976-1978).¹⁰ A partir d'aquí, es posen en valor les troballes fenícies i orientalizants de l'àrea de la qual ens ocupem, es considera que el contacte amb el món fenici precedeix i fonamenta —si més no parcialment— el posterior procés d'iberització i s'envelleix el seu inici.

En el marc de la quarta de les reunions sobre *Arqueologia Espacial* que, sota l'impuls de F. Burillo, es portaven a terme a Terol —i que tingueren un paper essencial en la implantació d'aquest tipus d'estudis a l'Estat— V. Ruiz Zapatero i V. Fernández (1984) presentaren un treball sobre els patrons d'assentament en la protohistòria baixaragonesa que, encara avui, representa la proposició més documentada i treba-

10. On es publica per primer cop de forma completa la coneguda cista doble de Mas de Flandi.

llada sobre el tema: se suggereixen unes àrees locals vinculades als cursos fluvials i amb un poblament agrupat. Aquest treball se suma al que publica el mateix any Ruiz Zapatero (1984) en el qual dedica una atenció especial al comerç protocolonial i als orígens de la iberització al Baix Aragó. No ens estendrem més en el comentari d'aquests importants articles perquè tindrem ocasió de tornar-hi més endavant.

Molt poc després, en la seva síntesi sobre els camps d'urnes del NE de la península Ibèrica, Ruiz Zapatero (1985) examina i reestudia les principals àrees funeràries i estableix una periodització per al Baix Aragó (ídem, p. 446-470), que sintetitzem breument:

- *1a fase*, camps d'urnes recents (800-700 aC): pel que fa al registre funerari, situa en aquesta fase la Loma de los Brunos i el Coll del Moro de Gadesa;
- *2a fase*, camps d'urnes del ferro (700-600 aC): Azaila, Loma de los Brunos, Coll del Moro de Gadesa, El Cabezo del Cascarujo, Piuró del Barranc Fondo, Sant Cristòfol;
- *3a fase*, 2a fase dels camps d'urnes del ferro (600-500 aC): Sant Cristòfol, Piuró del Barranc Fondo, Castellans, Azaila, Mas del Roig, Mas de Flandí, Coll del Moro.

Basant-se, fonamentalment, en les dades publicades per Bosch i Tomás —tot i que té també l'oportunitat de revisar els materials del MAC (ídem, p. 398, nota 6)— reinterpreta el conjunt tumulari baixaragonès (ídem, p. 484-502), tot revisant-ne les crono-

logies i les tipologies, tant dels materials arqueològics com de les estructures funeràries construïdes. Pel que fa a aquestes últimes, les sistematitza en un esquema tipocronològic —que en els seus trets generals pot considerar-se encara vigent—, molt més adequat, a la nostra manera de veure, que el de Tomás.¹¹

Finalment, Burillo ha tractat el tema essencialment des de la perspectiva de l'atribució ètnica i de la suposada crisi de l'ibèric antic. Es basa en les pràctiques funeràries —entre altres arguments— per delimitar àrees culturals i defensar, primer, una atribució ètnica sedetana (Burillo, 1996) i, més tard, ausetana (Burillo, 1996, p. 126; ídem, en premsa), de forma que suposa que els ausetans de Livi, ja tractats anteriorment per Jacob (1988) i recentment per Moret (2002a, p. 129-132), devien ocupar la zona del Baix Aragó, entre els sedetans i els ilerjavons, la seva frontera oriental situada al Coll del Moro de Gadesa. Utilitza el final de la tradició tumularia com un dels arguments per defensar l'esmentada crisi de l'ibèric antic, que descriu com una crisi traumàtica, rupturista, i que situa cronològicament entre finals del segle VII aC i el 475-450 aC (Burillo, 1989-1990, p. 104, 116), opinió que matisa posteriorment amb relació a la datació, que ara situa entre l'últim terç del segle VI aC i la transició del segle V aC al IV aC (Burillo, Ortega, 1999, p. 132), tot distanciant-se d'anteriors interpretacions (Burillo, 1989-1990, p. 116) amb components causals entre les quals es consideraven moviments poblacionals.

11. La prolixitat i el detallisme de Tomás —principalment pel que fa a l'anàlisi de les estructures funeràries— el porten a una visió molt particularista que el fa considerar tipus i subtipus el que en molts casos no són més que particularitats merament contingents, com el mateix Ruiz Zapatero remarca.

LES INVESTIGACIONS ARQUEOLÒGIQUES DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS A LES NECRÒPOLIS DEL MATARRANYA: ELS DIARIS D'EXCAVACIÓ I ELS MATERIALS ARQUEOLÒGICS

Els diaris, manuscrits, corresponents a les exploracions de l'Institut estan dipositats a la seu central de Barcelona del MAC. La documentació relativa als sepulcres és la següent:

1. Catàleg de J. Colominas que, sota l'epígraf «Calaceit 1915. Investigació de Sepulcres», proporciona en dues pàgines una llista de 45 sepulcres en la qual es fa constar: número d'ordre general, terme municipal, partida nom del jaciment i número d'ordre particular de cada jaciment, quan n'hi ha (en reproduïm la transcripció en un annex al final d'aquesta obra).
2. Un manuscrit de J. Colominas, datat el 1915 (d'ara endavant citat: *Diari Colominas, 1915*), de 193 pàgines¹² i d'una pulcritud exemplar, que descriu 49 sepulcres (un dels quals bisat) corresponents en la seva majoria al terme municipal de Calaceit, però també als de Maçalió, Cretes i Arenys de Lledó. Les estructures sepulcralcs descrites tenen una numeració única i correlativa per a tots els jaciments. En el cas d'àrees funeràries que tenen més d'un sepulcre, hi ha una segona numeració parcial per a cadascun. En aquests casos, doncs, ens trobem amb una numeració doble, la general i la parcial. Els sepulcres es presenten agrupats per termes municipals i jaciments i la descripció segueix de forma sistemàtica l'esquema següent (fig. 8):

- Nom del jaciment i ubicació, ja sigui general (terme municipal) o, en alguns casos, també de detall.
- Planta croquis de l'estructura, realitzat a escala i amb indicació escrita de la longitud de la cista i cadascuna de les seves parts integrants. Per regla general, el croquis està orientat.
- Indicació numèrica escrita de les mesures de l'es-

tructura, que acostuma a incloure totes les mesures de les lloses de la cista (tant Bosch com Colominas eren especialment minuciosos en aquest aspecte) i el diàmetre del túmul.

- Relació de troballes de material arqueològic moble, la minuciositat de la qual varia molt segons cada cas i, especialment, l'entitat de les troballes. Quan es consideren significatives se'n fa un croquis. Sempre hi ha el número de referència de l'inventari.

3. Un inventari de materials manuscrit per Colominas, de 17 pàgines, en el qual, sota l'epígraf «Calaceit. Sepulcres 1915» i numerats de l'1 al 130, presenta la descripció —acompanyada en alguns casos de petits croquis— dels materials arqueològics recuperats en els sepulcres.

4. Diverses parts dels diaris manuscrits de Bosch (d'ara endavant citat: *Diari Bosch, 1917*) referides als sepulcres. Una d'aquestes, d'11 pàgines i sense data particular (tot i que està inclosa en les actes del 1917), es refereix a les investigacions a la necròpolis del Salbimec i està encapçalada per l'epígraf «Cistes de les immediacions del Piuró» (la primera pàgina correspon a la 351 d'una numeració única de tots els diaris manuscrits de Bosch). L'acompanyen tres pàgines més amb l'inventari de materials (p. 374-376). L'altra part està datada el setembre del 1917, numerada de la pàgina 1 a la 17 i l'acompanyen tres pàgines més d'inventari de materials. Està precedida per un preàmbul, de data 15 d'octubre del 1917, en el qual s'explica que la memòria d'excavació correspon a una sèrie de sepulcres, dels quals es tingué notícia en el curs de les excavacions al Tossal Redó. En aquestes pàgines Bosch presenta els resultats de l'estudi de diversos túmuls dels termes municipals de Calaceit i la Torre del Comte. Tant en un cas

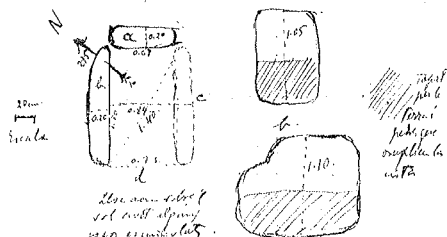
12. Que, juntament amb les dues pàgines de la relació esmentada més amunt fan un total de 195, més les disset de l'inventari de materials. Tomás (1959, nota 7) afirma que, quan ell el va consultar, aquest manuscrit constava de 205 folis.

Cistos de la Creu del To-
nats (Calcut)

A' cosa d'un km. de Calicut
all' lloç anomenat La Cruz del Torat
junt al camí de Maella.

Crista 12

Traces à l'env. 50 cm. d'alt. sur de l'alt. Vég. fol. 1/2 m.
général de l'env. 1/2 m. d'alt. sur de l'alt. Vég. fol. 1/2 m.

2200 m. alt
 soil moist alpine
 2200 m. alt

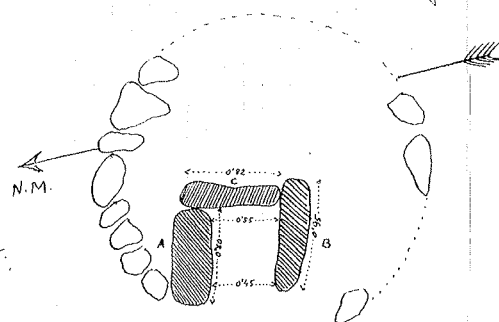
et tel que sera le cas. Et, au lieu de cela, les deux gros pontons mis en œuvre à encastrant sont proportionnés mal à leur.

Als Absc. v. d. no hi. lavis. (Cosa.
d. d. Pungere a sein witz de Pungere
S. in. d. e. in. Pungere a sein witz de Pungere
d. d. Pungere a sein witz de Pungere
d. d. Pungere a sein witz de Pungere

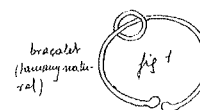
Diari

Републике № 211

Mar 24 1909

Altura: 0'85
 Braçab: ~~de~~ corne
 Cap: ~~de~~ corne

1906

Situada en un plaçell alt de coscolls davant el Mas del Rei i no gaire lluny del Mas del Rei.
La carretera ha partit aquest pla veient s'hi restes de poblat.

En el matutín pla hi ha la cista w^a i rastres de dos turmells i un pic més enllà altre turmell.

Grav. de las pedras: A-5'30 m. B-0'28 m. C-0'17 m.
Diámetro del túnel: 2'70 m.

Figura 8. Pàgines dels diaris de Bosch (esquerra) i Colominas (dreta).

com en l'altre, Bosch segueix el mateix esquema descriptiu que Colominas (fig. 8).

Sobre la base de la documentació que acabem de descriure i dels materials conservats al MAC hem elaborat el catàleg que presentem a continuació. Hi relacionem en cadascun dels sepulcres, a part de les dades referents a la ubicació i les característiques de l'estructura, els materials que s'hi van recuperar, segons els inventaris de materials de Bosch i Colominas, amb indicació d'aquells que hem pogut identificar i examinar al MAC. S'hi adjunten les reproduccions dels dibuixos de les estructures portats a terme pels autors esmentats, els nostres dibuixos dels materials arqueològics que hem pogut localitzar i revisar en els fons del MAC i, en algun cas de materials perduts, els croquis de materials dels diaris. Val a dir que, malauradament, no s'han pogut localitzar tots els materials que figuren en els inventaris de Bosch i Colominas en el fons del Museu i que, d'altra banda, en algun cas en els fons esmentats hi ha materials que no estan inventariats a Bosch i Colominas. Pel que fa als diaris i als dibuixos que s'hi inclouen, cal fer constar que —tal com pot observar-se en la figura 8— estan fets sobre paper quadriculat

(que usualment utilitzen per a l'escala aproximada, tot i que, com es pot observar en les reproduccions, generalment inclouen escala gràfica). Els anys transcorreguts, la quadrícula i l'obligada reducció d'aquests dibuixos per a la publicació els feien de lectura poc clara, raó per la qual, sense modificar gens els dibuixos pròpiament dits, els hem tractat per tal d'esborrar la quadrícula, en definitiva, per «netejar-los». Ens hem pres aquesta petita llicència en bé de la claredat. Hem ordenat la relació de jaciments i sepulcres per termes municipals i hem respectat tant la grafia de Bosch i Colominas pel que fa als topònims com la numeració original dels sepulcres, tot evitant de donar-los una nova numeració correlativa per no introduir més confusió en aquest aspecte que la que els llargs anys transcorreguts i l'abundància de citacions sobre unes investigacions no publicades han produït ja. Per tal de donar una relació més completa de les àrees funeràries del Matarranya, hem inclòs també en el catàleg tres jaciments als quals no es fa referència en els diaris, les Escodines, els Castellans i el Cap de la Vall de Bayo, però on sabem —a través de les cròniques de Bosch a l'*Anuari*— que l'IEC intervingué.

EL SALBIMEC

Maçalió (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 07' 21"; lat. 41° 00' 20".

Coordenades UTM: 2579, 45434.

Tomás (1959, p. 88) consigna 20 estructures tumulàries; Bosch, en el seu diari, fa referència a 14 d'aquestes estructures.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 375; Bosch, 1913-1914; Diari Bosch, 1917, p. 351-360; Bosch, 1929, p. 22-23; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Sota l'epígraf «Cistes de les immediacions del Piuró» Bosch exposa en el seu diari d'excavació l'exploració que portà a terme a les cistes ubicades als voltants del poblat del Piuró del Barranc Fondo, conegudes amb el nom del Salbimec (en la bibliografia se cita també com el Salbime o Salvime). Tot i que, com ja hem explicat, les pàgines del diari corresponents a aquest jaciment no porten data i estan incloses en les actes de 1917, creiem que és possible que, en realitat, corresponguin als anys 1918-1919, quan es portaren a terme les excavacions de Bosch al poblat. Algunes d'aquestes cistes havien estat excavades abans per Pérez Temprado. En qualsevol cas, estaven ja saquejades en l'època en què, primer Pérez, i després Bosch, s'interessaren per aquestes. En el diari, Bosch fa referència a una planimetria general de les cistes, que no hem pogut localitzar, i explica que excavà o netejà 7 cistes (núm. 1-7) i que, a més, descobrí restes de 6 túmuls que no excavà «per ser insignificants» (1b, 2b, 2c, 2e, 2f) i visità i explorà el lloc de la troballa (sepulcre A) del vas cedit per Pérez Temprado a l'Institut d'Estudis Catalans i publicat per Bosch (1913-1914, p. 823, fig. 42). En el marc del projecte PB88-0455, «Necrópolis del Bajo Aragón y Valle del Segre: caracterización e interacciones» es realitzà la topografia del conjunt Piuró-Salbimec (fig. 9). Cap dels materials arqueològics citats per Bosch en el diari no han estat localitzats en el MAC.

Sepulcre A: És descrit per Bosch com a «semblant a les cistes 2, 3, 5 i 7 del Piuró», és a dir, era una cista de paret seca. Hi va aparèixer el vas que hem esmentat, tapat per una pedra i ple de cendres, que feia la funció d'ossera. L'acompanyava un vaset petit, de perfil cònic, fet a mà i de color negrós. La cista formava part d'una estructura tumulària circular; Bosch no deixa lloc al dubte quan s'hi refereix: «Es el sepulcre a on fa temps es trobà el vas que fou publicat a l'*Anuari* (Crònica 1913-1914) atribuint-lo als principis de l'edat del bronze. Avui encara són ben visibles restes del túmul idèntiques als de les cistes ibèriques [...]». Tampoc no hi ha dubte que es

tracta de la sepultura i del material descrit a Bosch, 1913-1914, p. 823-824, fig. 42, perquè en el diari Bosch especifica que «s'hi trobà el vas en qüestió tapat per una pedra i ple de cendres i a prop seu un vaset petit cònic». A l'*Anuari* del 1913-1914 Bosch no precisa la situació del sepulcre, que publica sota l'epígraf «Maçalió» i tot seguit de parlar de la necrópolis de Sant Cristòfol. Això explica que Ruiz Zapatero (1985, p. 428) l'atribueixi, erròniament, a aquesta darrera necrópolis i que, seguint la descripció de Bosch en la publicació esmentada, el consideri un enterrament no tumulari; per contra, queda clar en la descripció posterior del diari que es tracta d'una cista tumulària. No obstant això, i per acabar de complicar la qüestió, Ruiz Zapatero (1985, fig. 140A) reproduïx el vas atribuint-lo a la fase I del Piuró, potser amb la creença que es tracta de dos vasos diferents.

El vas (fig. 10), que sembla que fou l'ossera d'aquest enterrament, feia 15 cm d'alçada, 23 cm de diàmetre màxim i 13 cm de diàmetre de boca. Estava tapat amb una llosa sorrenca, plana i arrodonida (17,50 cm de diàmetre); el vaset troncocònic que l'acompanyava mesurava, segons Bosch, 10 cm de diàmetre de boca, 8 cm de diàmetre de base i 4 cm d'alt (Bosch, 1913-1914, p. 823-824, fig. 42).

Pel que fa a la cronologia dels materials d'aquest sepulcre, cal remarcar que els dos vasos recuperats presenten cronologies ben diferents. Si bé l'ossera presenta un perfil proper a Molar 117 i a tipus presents a les Obagues, el petit vaset troncocònic ha de tenir en principi una datació molt més recent. Tot i que amb un tipus de perfil molt més esvelt que el del que ens ocupa, aquesta mena de vasos estan ben representats en l'horitzó paleoibèric, a Mas de Mussols (Maluquer, 1984, p. 64, fig. 10) i la Ferradura (Maluquer, 1983, p. 16, fig. 3), en un context també tardà a la necrópolis Parrallí (Almagro, 1953-1955, vol. I, p. 346-347, fig. 326, 6) i en dos exemplars de la tomba 4 d'Anglès (Oliva i Riuró, 1968, p. 81, fig. 8); un dels vasos troncocònics trobats a la necrópolis del Coll del Moro de Gandesa estava associat a un braçallet de ferro i a una peça feta a torn que presenta un perfil inspirat en els *pithoi* de tipus Cruz del Negro (Rafel, 1991, p. 108-111). La tècnica constructiva de la cista tumulària, de maçoneria, apunta també a una cronologia tardana. Ruiz Zapatero les data en els segles VII-VI aC i al Coll del Moro, el tipus fet íntegrament de maçoneria no apareix abans del darrer quart del segle VII aC, si bé el tipus mixt lloses-maçoneria sembla que comença una mica abans, devers el 675 aC (Rafel, 1989, p. 83). Finalment, els vasos d'ofrenes associats rarament apareixen abans de la segona meitat del segle VII aC (Rafel i Hernández, 1992, p. 47). Totes aquestes consideracions semblen acon-

Figura 9. Aixecament fotogramètric del poblat i les àrees funeràries del Salbimec - Piuró del Barranc Fondo.

sellar una datació de la segona meitat del segle VII aC per al sepulcre.

Sepulcre 1 (a): Bosch el reproduïx en un croquis a escala (fig. 11, 1 i 2), del qual es desprèn que es tractava d'un túmul circular de 6,50 m de diàmetre. La cista està feta de lloses, mesura 1,10 m per 0,54/0,55 m, la seva profunditat màxima és de 0,70 m i està orientada W/NW - E/SE, amb l'ingrés al W/NW.

Com a únic material arqueològic, Bosch exhumà:

- 1 fragment de braçalet de bronze (núm. inv. 1), la secció del qual no es pot apreciar amb claredat en el croquis de l'inventari, però que sembla rectangular.

Sepulcre 1 (b): Estructura tumularia circular, al costat de l'anterior, assentada sobre el mateix banc rocós i representada en el croquis de Bosch (fig. 11, 1) amb un diàmetre de 5 m, aproximadament. En el moment de l'exploració estava ja molt deteriorat i no va ser excavat.

Sepulcre 2 (a): Restes d'un túmul i un fragment de llosa caiguda, dels quals no hi ha la descripció detallada ni el croquis. En les terres del voltant es recollí el material arqueològic següent:

- ossos cremats (núm. inv. 2);
- 20 fragments de ceràmica feta a mà, sense forma, de tons vermellosos i negrosos (núm. inv. 3).

Sepulcres 2 (b a f): Restes de cinc estructures que Bosch descriu com a «túmuls més o menys ben conservats. Enlloc es veuen senyals de lloses», sense cap altra indicació.

Sepulcre 3: Ja havia estat excavat per Pérez Temprado, que el trobà saquejat i sense cap material arqueològic. En el croquis de Bosch es representa com un túmul de planta circular, d'uns 6 m de diàmetre (fig. 11, 3). Tenia cista excèntrica de paret seca de murs de doble filada, conservats a una alçada màxima de 0,48 m. Mesurava 1,55 m de llarg per entre 0,65 m i 0,70 m d'ample i estava orientada en sentit W/SW-E/NE, amb l'ingrés al W/SW. L'únic element que ens pot proporcionar alguna indicació cronològica és la tècnica constructiva de la cista, que situa el sepulcre a la darrereria del segle VII aC o en els inicis del VI aC.

Sepulcre 4: També havia estat excavat per Pérez Temprado i, com en el cas anterior, estava completament saquejat i sense material arqueològic moble. Bosch el dibuixa com un túmul de planta circular de 6,50 m de diàmetre, amb cista de lloses de 1,35 m de llarg i 0,75 m d'ample, orientada en sentit W-E i amb l'ingrés en el cantó W (fig. 11, 4).

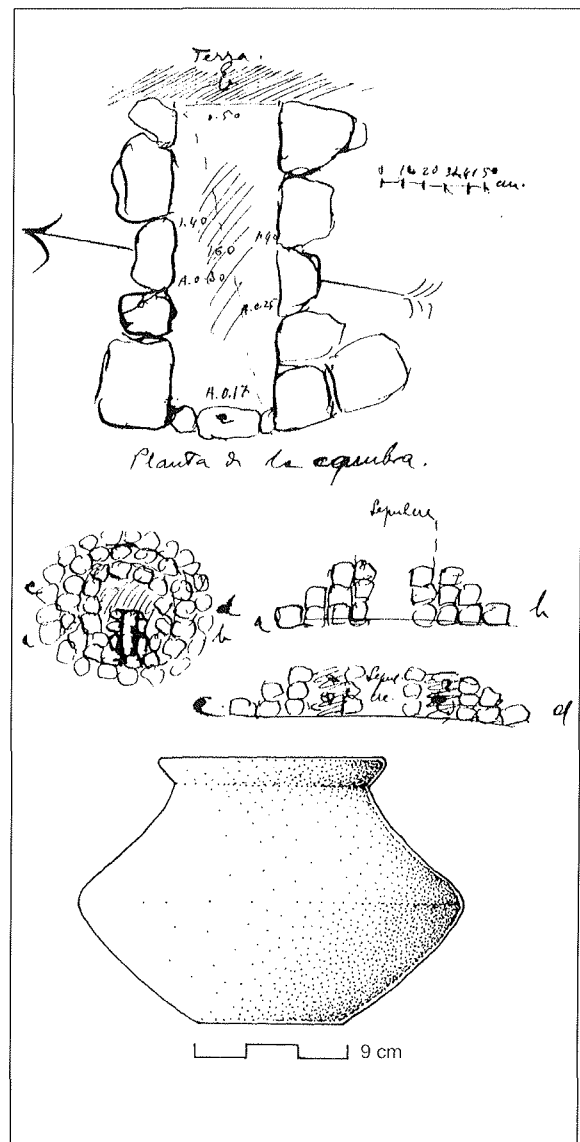

Figura 10. El Salbimec. Sepulcre 7, segons Bosch, i vas del túmul A, avui perdut (dibuix sobre la foto publicada per Bosch 1913-1914: fig. 42).

Sepulcre 5: Fou explorat per Bosch. Era un túmul de planta circular (6,50 m de diàmetre?), bastant fet malbé, amb cista excèntrica de paret seca, també malmesa. El que es conservava de la cista mesurava 0,86 m de llarg, 0,63 m d'ample i 0,45 m de fondària. Estava orientada en sentit W-E, amb l'ingrés al W (fig. 11, 5). A la part de la capçalera de la cista, on mancava el muret corresponent, es localitzà el material arqueològic següent:

- 2 fragments d'un vas fet a mà grisaci i de superfície polida (núm. inv. 4). En el croquis que acompanya l'inventari s'aprecia, tot i que amb dificultats, una vora recta de llavi també recte;
- 24 fragments sense forma d'un vas fet a mà, grisaci i de superfície polida (núm. inv. 5), que podria

correspondre a la mateixa peça que els fragments anteriors;

- 1 fragment sense forma d'un vas fet a torn, rogenc (núm. inv. 6).

Tant la presència de torn com la tècnica de construcció de la cista indiquen una cronologia que cal situar ja en el segle VI aC o, a tot estirar, en la segona meitat del VII aC.

Sepulcre 6: Correspon també a un túmul de planta circular assentat sobre la roca que Bosch representa en el croquis corresponent amb un diàmetre de 6,50 m. Té cista excèntrica de lloses, que mesura 1,20 m per 0,60 m i que es conservava a una alçada de 0,70 m (fig. 11, 6). La neteja que hi portà a terme Bosch proporcionà el material arqueològic següent:

- ossos cremats (núm. inv. 7);
- 4 fragments de ceràmica feta a mà, corresponents a la vora d'un vas de fang groguenc i negrós que, segons sembla, conservava restes de poliment (núm. inv. 8). En el croquis de Bosch s'aprecia amb claredat que es tractava d'una urna de vora exvasada, llavi recte i cordó imprès al coll. Aquest tipus de peces apareixen al Coll del Moro al final de la fase 2 (650-600/575 aC), per exemple, en les unitats C9, C12 i T12 (Rafel, 1991, p. 26, 35, 55). En la fase 3, en canvi, ja no apareixen.
- 18 fragments sense forma, pertanyents possiblement a dos vasos diferents, fets a mà (núm. inv. 9);
- 10 fragments de braçalet de bronze (núm. inv. 10). Semblen de secció rectangular (8 x 2 mm);
- 11 fragments de cadeneta de bronze (núm. inv. 11), que, igual que el vas del qual acabem de parlar, apunta a una cronologia tardana, a partir de mitjan segle VII aC.

Sepulcre 7: Era també un túmul de planta circular, que estava ben conservat, cosa que féu que Bosch en donés una descripció detallada que té interès pel que fa al coneixement de l'estructura del túmul pròpiament dit, que, a més, segons sembla, donava la pauta del tipus més freqüent al Salbimec. El representa en el croquis (fig. 10) com un túmul de 7,50 m de diàmetre, integrat per tres cercles concèntrics de pedres, en el menor dels quals es troba la cista; l'espai entre la capçalera d'aquesta cista i el cercle tumulari intern està reblert amb terra i pedres en desordre. La cista, excèntrica, està limitada per dos murets laterals de paret seca i s'adossa, per la banda de l'ingrés, al segon dels cercles del túmul, mentre que el tercer queda incomplet en adossar-se externament als murs laterals de la cista. Aquesta mesura 1,40 m per 0,50 m i està orientada en sentit E-W (tot i que amb una molt lleugera desviació), amb l'ingrés al W. El conjunt de

l'estructura descansava sobre la roca que, al seu torn, servia de paviment de la cista, i es conservava fins a una alçada màxima de 0,40 m. A molt poca distància d'aquesta estructura tumulària, per la banda N, es localitzà un pany de mur recte del qual es conservava una única filada i la funció del qual no es va poder determinar. L'exploració de la cista conduí a l'exhumació dels materials arqueològics següents:

- ossos cremats (núm. inv. 12);
- 1 fragment de vora d'un vas fet a mà que presenta incisions sobre el llavi (núm. inv. 13). Del petit croquis de l'inventari sembla que es desprèn que es tractava d'una vora recta;
- 7 fragments sense forma, fets a mà, que, segons Bosch, podrien pertànyer al mateix vas que la vora anterior (núm. inv. 14);
- 2 fragments d'un fons pla que pertany, pel que sembla, a la peça anterior (núm. inv. 15);
- 1 fragment de peu anular, fet a mà, de superfície polida (núm. inv. 16). En el croquis es representa com un peu molt alt, de perfil oblic;
- 1 fragment d'un altre peu anular, baix, fet a mà (núm. inv. 17);
- 1 petit fragment fet a mà de vora o peu anular (núm. inv. 18);
- 3 fragments sense forma de ceràmica feta a mà (núm. inv. 19).

Els peus alts, així com la tècnica constructiva de la cista, apunten a una cronologia de finals del segle VII aC o inicis del VI aC.

EL BARRANC DE SANT CRISTÒFOL

Maçalió (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 06' 36"; lat. 41° 03' 10".

Coordenades UTM: 2571, 45487.

Tomás (1959, p. 88) signa 20 estructures tumulàries; en la documentació del MAC només es fa referència a sis i Atrián (1980, p. 183) cita 20 estructures tumulàries i una cista no tumulària.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 373; Beltrán, 1956, p. 143-144; Bosch, 1913-1914, p. 823; Bosch, 1915-1920, p. 646; Diari Colominas, 1915, p. 45-49, 188-192; Ruiz Zapatero, 1985, p. 425; Sanmartí, 1978, p. 134-136; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Situada prop de l'ermita de Sant Cristòfol, en els dos vessants d'un mateix barranc sobre el Matarranya. Segons Bosch (1913-1914, p. 823) està integrada per nombroses cistes molt distanciades les unes de les altres. En realitat, però, en la seva major part, les estructures funeràries formen agrupacions de dues i tres, tot i que n'hi ha vuit d'isolades. Totes

Figura 12. Aixecament fotogramètric del conjunt de Sant Cristòfol.

estaven saquejades en el moment de l'exploració de l'Institut —molt superficial, a jutjar per les dades conservades. Excavacions posteriors de Pérez Temprado (1916-1917) i Tomás (1946-1947?) exhumaren altres materials, entre els quals hi havia ceràmica pintada, un botó de bronze hemisfèric amb travesser cruciforme (Lucas, 1989, p. 194) i fragments de torques i braçalets. En el marc del projecte PB88-0455 es realitzà l'aixecament del conjunt (fig. 12).

Sepulcre 11: L'enterrament que en l'inventari general de Colominas porta aquest número correspon a una estructura tumulària circular amb cista rectangular excèntrica, de lloses, orientada aproximadament W-E, amb l'ingrés al W. Colominas en fa un croquis de situació en el qual apreciem dues estructures més, sense número (fig. 13, 1).

Com que aquesta era una de les estructures funeràries que proporcionaren restes dels coneguts vasos pintats, Bosch en descriu amb detall l'estructura a l'*Anuari*: el túmul té uns 4 m de diàmetre i la cista, integrada per lloses d'uns 20 cm de gruix, mesura 1,35 m per 0,95 m i uns 0,75 m de fondària (Bosch, 1913-1914, p. 823, fig. 41). Tant Bosch com Colominas afirmen que el sepulcre fou excavat per Pérez Temprado, que va ser qui va localitzar la major part del material conegut. Tanmateix, en una exploració posterior, Colominas recuperà alguns materials (núm. inv. 38 bis):

— fragments de bronze (núm. inv. 38) que pertanyen —tal com suposa encertadament Colominas en el seu diari, que inclou un petit croquis— a la mortalla i part del ressort d'una fíbula de doble ressort, tot i que Bosch (1913-1914, p. 823) els esmenta com a fragments de plaquetes i es-

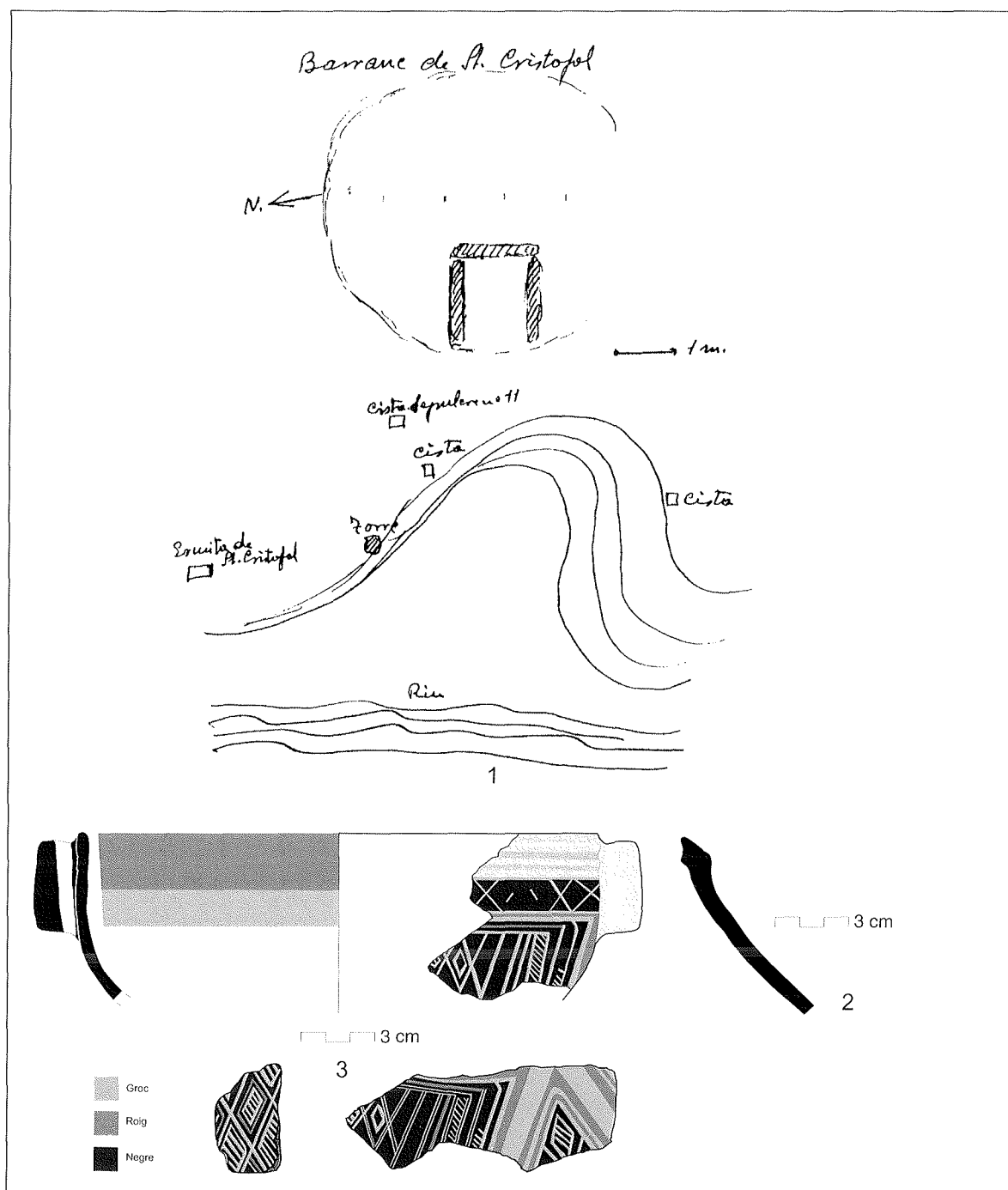

Figura 13. Sant Cristòfol de Maçalió. Sepulcre 11, situació, segons Colominas, i materials.

piral tubular, extrem que han reproduït altres autors (Ruiz Zapatero, 1985, p. 427). Colominas en presenta un croquis. No hem localitzat els fragments al MAC;

— fragments d'un vas fet a mà, pintat (núm. inv. 37). Al MAC se'n conserven 13 fragments (fig. 13, 3). Presenta decoració acanalada i pintada; la superfície exterior és negra i la interior, marró rogenca, tot i que ni l'una ni l'altra no són unifor-

mes sinó que presenten coloració irregular; s'aprecia la presència de desgreixant quarcític i micaci, fi i molt abundant. La decoració pintada està feta amb pintura groga i vermella sobre el fons de la superfície, generalment negra i en alguna part marró rogenca, i presenta un disseny geomètric a l'exterior i unes bandes a l'interior. Colominas, al diari, indica que la decoració està feta amb pintura groga i vermella sobre negra i

Bosch en reproduïx fragments (1913-1914, làm. v);

- fragments d'ossos cremats i ceràmica feta a mà (núm. inv. 38 bis).
- als fons del MAC hi ha una altra nansa tubular —que podria pertànyer al vas anterior, que tindria aleshores no dues sinó quatre nanses; tanmateix, no ens sembla probable— i un fragment de vora de ceràmica feta a mà que pertany a un plat bol de pasta negrosa amb desgredant quarcític fi i superfícies, tant interna com externa, tractades amb engalba de color roig marronós (fig. 13, 2; atès que es conserva una part mínima de la vora, l'orientació de la peça és aproximada), que conserva restes d'acabat espatulat.

El fragment de fíbula de doble ressort d'aquest enterament el situa com a molt tard en el segle VII aC. A un horitzó del segle VII aC o, com a molt tard, inicis del VI aC, tendria l'engalba roja del vas 38 bis. L'engalba d'aquest plat ens porta a ambients fenicis; pel que fa a la forma, fa de mal determinar si es tracta d'una producció inspirada en el fons indígena o si deriva de prototipus fenicis presents en ceràmiques grises en jaciments com la Peña Negra de Crevillent, tot i que nosaltres ens inclinem per la darrera d'aquestes possibilitats. El vas pintat té els seus paral·lels més pròxims al mateix jaciment, als sepulcres 20 i 48 i al poblat; en aquest darrer s'han documentat diversos vasos de tipus hemisfèric amb decoració pintada com el que ens ocupa (Atrián, 1961, làm. II, III, V i VIII) i, pel que fa a la sintaxi decorativa, en el vas teriomorf del poblat del Tossal Redó (Lucas, 1989). Sense entrar en la filiació d'aquests tipus pintats —qüestió a la qual ens referirem en el capítol de conclusions—, tantes vegades discutida, ens inclinem a situar aquest vas en el segle VII aC. Cal consignar, però, que Ruiz Zapatero (1985, p. 422-425) s'inclina a situar les ceràmiques pintades del poblat en el segle VI aC.

Túmulo 20: Amb aquesta numeració i l'especificació «de Sant Cristòfol de Maçalió» —que no apareix ni al diari ni a l'inventari general de Colominas, en què el sepulcre 20 correspon a una estructura del Mas del Roig— es conserva al MAC el material arqueològic següent:¹³

- el perfil complet d'un plat fet a mà amb les superfícies de coloració irregular —tons marró rogenc i gris— i pasta de desgredant quarcític fi i molt abundant. Es tracta del plat publicat per Sanmartí (1978, p. 135, fig. 2), una peça amb carena alta i *omphalos* a la base que l'autor esmentat posa en relació amb exemplars de retícula brunyida prefe-

nícia de Los Saladares i Andalusia i que considera precamps d'urnes.

Segons que consta en la retolació de les caixes del MAC, a l'interior d'aquest plat aparegueren els bronzes següents:

- 1 fragment de braçalet integrat per 13 tiges engalzades de secció quadrada (3 x 3 mm), que presenta senyals d'haver estat sotmès al foc;
- 1 esfera de fusió;
- 1 fragment deformat pel foc;
- 1 fragment de tija de secció circular (5 mm de diàmetre i 27 mm de long.);
- 1 fragment de tija de secció quadrada (3 x 3 mm i 31 mm de long.);
- 4 fragments, retorçats i cremats, de tija de secció circular (4,5 mm de diàmetre i 63 mm de long. total aprox.).

Així mateix, al MAC hi ha una caixa on es fa constar que conté, igualment, material del sepulcre 20 amb 6 fragments de ceràmica pintada, amb l'exterior vermell, groc i negre i amb engalba vermella a l'interior. Com ja va indicar Ruiz Zapatero (1985, p. 427), la datació precamps d'urnes de Sanmartí sembla vistosament alta. El conjunt de bronzes i la ceràmica pintada (vegeu sepulcre 11) que acompanyen el plat semblen donar suport a una datació més baixa, ja en el segle VII aC.

Sepulcre 46: Aquest sepulcre no apareix en la relació general de sepulcres de Colominas i no se n'indica, en el diari, ni la ubicació ni les característiques. En el seu diari hi ha únicament una pàgina en què es consignen els materials arqueològics següents:

- 3 fragments de ceràmica feta a mà sense forma, que pertanyien a un vas rogenc i negrós (núm. inv. 110);
- ossos (núm. inv. 111);
- 3 fragments de cadeneta de bronze (núm. inv. 112);
- diversos fragments de braçalet de bronze (núm. inv. 113);
- 1 fragment de ceràmica feta a mà amb decoració incisa (núm. inv. 114), que hem pogut localitzar i dibuixar al MAC. Es tracta del cos d'un vas ovoide globular, de pasta gris fosca i desgredant quarcític molt abundant (fig. 14, 1); allò que es conserva del motiu decoratiu evidencia una gran similitud amb el del vas del sepulcre 48 del mateix Sant Cristòfol. La presència de la decoració incisa que, en general, té una cronologia entorn dels segles VII-VI aC, i l'associació a baules de cadeneta aconsellen situar la datació d'aquest sepulcre en

13. Suposem que aquesta numeració correspon a la que va fer Tomás (1959, p. 88).

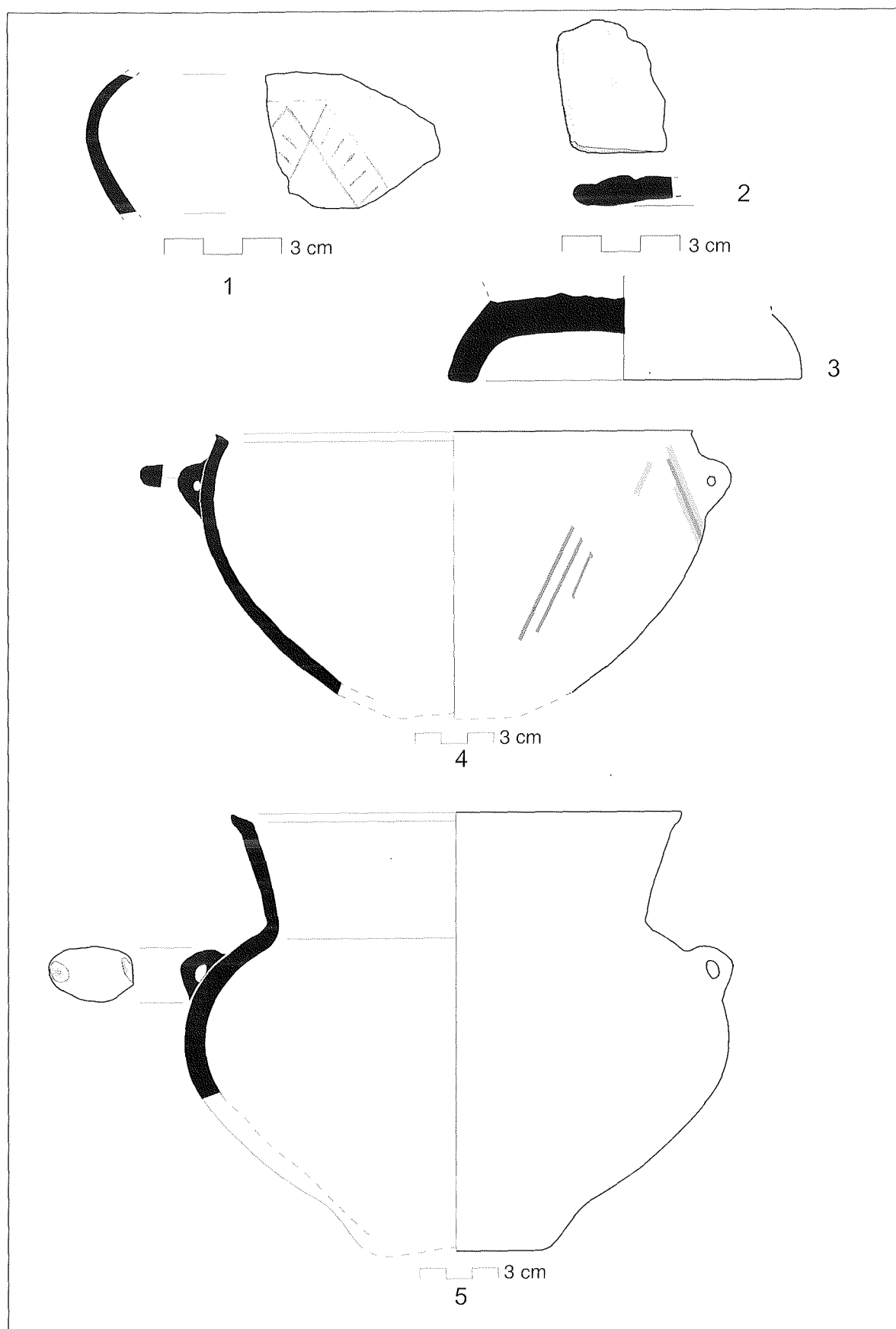

Figura 14. Sant Cristòfol de Maçalió. Vastos dels sepulcres 46 (1), 47 (2, 3) i 48 (4, 5).

un ventall cronològic entre mitjan segle VII aC i principis del segle següent.

Sepulcre 47: Igual que en el cas anterior, no es relaciona en l'inventari general ni el diari en dóna la ubicació ni les característiques, sinó que solament es relacionen els materials arqueològics següents:

- 5 fragments d'un vas fet a mà (núm. inv. 115), entre els quals hi ha una vora, una nansa tubular horitzontal i un fragment incís. No els hem pogut localitzar al MAC, però en el croquis que presenta Colominas s'aprecia una vora exvasada i un fragment amb decoració incisa que reproduceix el mateix motiu que el fragment del sepulcre 46;
- 4 fragments del peu d'un vas fet a mà (núm. inv. 116). Localitzat al MAC, es tracta d'un peu anular, de pasta de nucli marró fosc i superfícies marró clar que, a la part externa, presenta poliment brillant i desgredant quarcític molt abundant (fig. 14, 3);
- 2 fragments sense forma de ceràmica feta a mà (núm. inv. 117);
- 2 fragments sense forma de ceràmica feta a mà (núm. inv. 118);
- 2 fragments d'una vora exvasada amb llavi biseilat, feta a mà (núm. inv. 119), de la qual Colominas fa un croquis. Com ell mateix indica, correspon, amb tota probabilitat, a la mateixa peça que el núm. 121;
- 2 fragments d'una vora lleugerament exvasada (núm. inv. 120), de ceràmica feta a mà, de la qual hi ha també el croquis al diari;
- 3 fragments d'una vora exvasada (núm. inv. 121), que pertanyen segurament al mateix vas que el núm. 119;
- «molts» fragments de ceràmica feta a mà sense forma (núm. inv. 122), que pertanyen al mateix vas, que per la seva coloració negra podria ser el mateix que el dels núms. 119 i 121;
- 2 fragments d'os cremat (núm. inv. 123).

Tot i la migradesa i fragmentació del material, que el fan molt poc explícit des del punt de vista cronològic, la presència d'un peu alt, vores exvasades i decoració incisa no permet datar-lo abans del segle VII aC.

Al MAC es conserven, inventariats amb els números 117 i 118, respectivament, un fragment de vora de tapadora amb decoració acanalada (fig. 14, 2) i sis fragments de ceràmica feta a mà, un dels quals és una petitíssima vora, que semblen pertànyer a una única peça. Com pot veure's, aquest material no correspon a la descripció que, amb aquests números, es fa al diari.

Sepulcre 48: Sota aquest epígraf i, com en els casos anteriors, sense nom, ubicació ni característiques, s'inventaria el material moble següent:

- 7 fragments d'un mateix vas fet a mà (núm. inv. 124, 125 i 126), pintat amb decoració policroma (roig i groc). Està conservat en el MAC amb la referència «Maçalió. Sepult. 48, núm. 18430» (fig. 14, 4). Té pasta gris amb desgredant quarcític i presenta les superfícies molt degradades i, consegüentment, la pintura molt perduda;
- fragments, en nombre indeterminat, d'un vas fet a mà de color rogenc i negrós, amb nanses horitzontals tubulars, del qual hi ha un croquis al diari (núm. inv. 27 o 127). S'especifica que va ser reconstruït; es tracta del vas reproduït a Bosch, 1915-1920, fig. 489. Es conserva al MAC (fig. 14, 5);
- nombre indeterminat de fragments de la vora d'un vas fet a mà de color vermellós (núm. inv. 128).

El vas publicat per Bosch a l'*Anuari* (núm. 27 de l'inventari de Colominas) és assimilable a la forma IV d'Azaïa, datada en el segle VII aC (Ruiz Zapatero, 1985, p. 415). Una forma similar es documenta al Coll del Moro de Gandesa, en la unitat C4, un conjunt datat de la primera meitat del segle VI aC (Rafel, 1991, p. 13-14). El vas pintat té els seus paral·lels més pròxims al jaciment mateix, als sepulcres 11 i 20 (vegeu les consideracions que sobre aquests tipus pintats es fa en catalogar aquests sepulcres). Sense entrar en la filiació d'aquests tipus pintats —qüestió a la qual ens referirem en el capítol de conclusions—, tantes vegades discutida, ens inclinem a situar tant aquest vas com l'anterior, en el segle VII aC, probablement en la seva segona meitat, atès que no hi ha cap altre element entre el material documentat que pugui fer-lo baixar al segle VI aC, com és el cas del Coll del Moro de Gandesa, on l'aixovar metàl·lic matisa la cronologia.

Sepulcre 49: Sense cap referència, igual que els anteriors. S'inventaria el material següent:

- nombre indeterminat de fragments d'un vas fet a mà amb peu (núm. inv. 129). Es conserva al MAC (fig. 15, 2). Es tracta d'una urna de perfil en S amb peu anular, a la qual manca la part de la boca. Pasta de nucli gris i superfície exterior de tons rogencs i grisacis, porosa, amb desgredant quarcític fi. Sembla que conserva restes de poliment brillant;
- fragments d'un vas amb decoració incisa, del qual es presenta un croquis (fig. 15, 1) i s'especifica que va ser reconstruït (núm. inv. 130). No l'hem pogut localitzar en els fons del MAC, però sens dubte es tracta d'un dels vasos publicats per Bosch a l'*Anuari* (Bosch, 1915-1920, fig. 488). Tant la forma

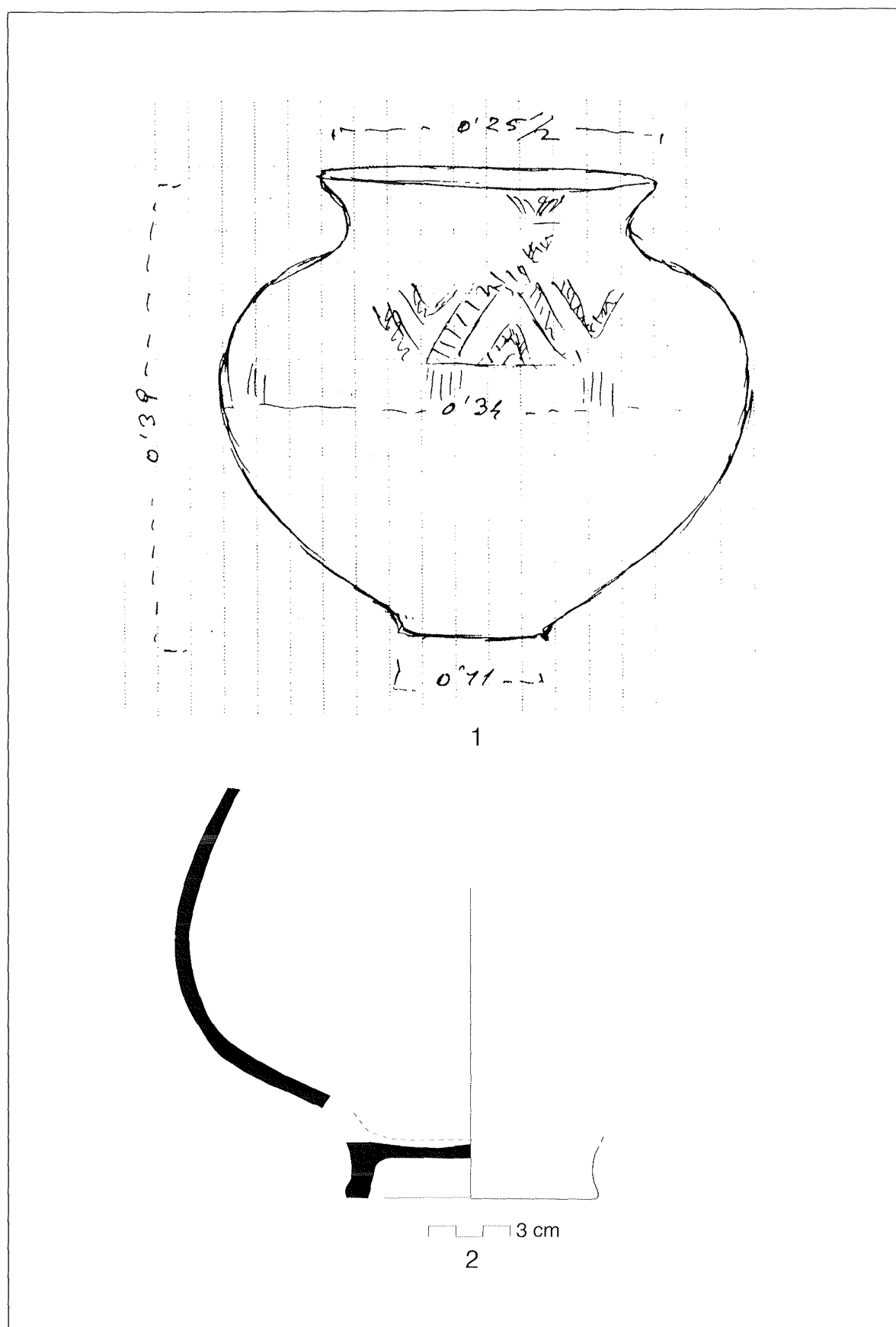

Figura 15. Sant Cristòfol de Maçalió. Vases del sepulcre 49 (el núm. 1, segons el croquis de Colominas).

com el perfil, a més de la tècnica decorativa, aconsellen situar aquest darrer vas a finals del segle VII aC o a la primera del segle VI aC.

LES ESCODINES

Maçalió (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 07' 16"; lat. 41° 01' 40".

Coordenades UTM: 2579, 45459.

3 (?) estructures tumulàries.

Bibliografia: Almagro Gorbea, 1973, p. 107; Atrián, 1980, núm. 370; Beltrán, 1956, p. 140; Bosch, 1913-1914, p. 823; Bosch, 1915-1920, p. 643; Bosch, 1929, p. 22-23.

En el vessant sud del turó més oriental de l'indret conegut com les Escodines, Bosch (1913-1914, p. 823) localitzà una cista aïllada, de planta rectangular, ja saquejada i, aparentment, sense cap mena de material arqueològic. No figura consignada en el diari de Colominas. No obstant això, tant Almagro Gorbea (1973, p. 107) com Atrián (1980, p. 181) parlen de «restos de túmulos, una cista aislada y otra con dos urnas toscas» prop del poblat de les Escodines Baixes.

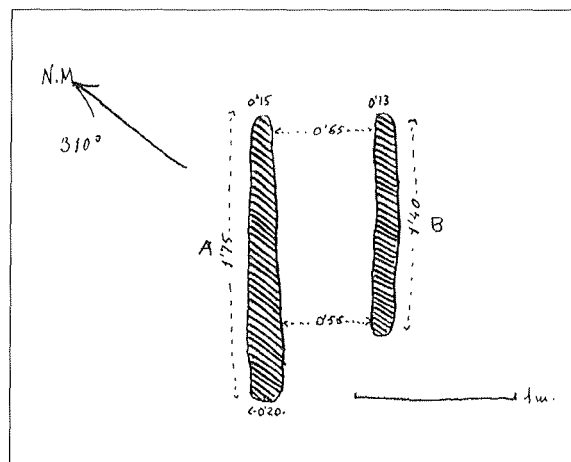

Figura 16. La Vinya del Valle. Sepulcre 39, segons Colominas.

Sepulcre 39 bis: En el diari solament es conserva una pàgina en què s'esmenta la troballa del material següent:

— una petita anella de bronze trencada (núm. inv. 97 bis), que no hem localitzat entre els fons del MAC.

A la pàgina corresponent al sepulcre 39 es fa referència a un túmul proper, d'uns 3,10 m de diàmetre, en el qual no es trobà res. Malgrat aquesta darrera imprecisió, ens fa l'efecte que aquest és el túmul al qual, posteriorment, Colominas atorgà el número 39 bis.

EL MAS DE BAQUÉ

Arenys de Lledó (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 14' 41"; lat. 40° 59' 08".

Coordenades UTM: 2682, 45408.

1 estructura tumulària.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 155; Diari Colominas, 1915, p. 160-161; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Dalt d'una serra, molt a prop del Mas de Baqué. És coneguda també a la bibliografia com Mas de'en Vaqué.

Sepulcre 40: Es tracta d'una estructura tumulària circular (d'uns 4 m de diàmetre) amb cista excèntrica de lloses (1,40 m x 1,15 m x 1,10 m). En el croquis del diari es pot apreciar que l'eix de la cista està orientat en sentit W-E, amb l'ingrés al W (fig. 17). S'hi recuperarà el material moble següent:

— 1 fragment de braçolet de bronze (núm. inv. 98b), de secció rectangular (9 x 4 mm) i 26 mm de lon-

LA VINYA DEL VALLE

Arenys de Lledó (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 13' 50"; lat. 40° 57' 35".

Coordenades UTM: 2669, 45380.

2 estructures tumulàries.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 153; Diari Colominas, 1915, p. 155; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Situada en un petit morrot rocós, a uns 575 m s. n. m.

Sepulcre 39: Correspon a un túmul circular (4,10 m de diàmetre) amb cista excèntrica de lloses, de les quals en el moment de l'excavació de Colominas ja només es conservaven les dues laterals. L'eix de la cista està orientat SW-NE, amb l'ingrés al SW. La cista mesura 0,65 m d'amplada i entre 1,40 m i 1,60 m de longitud; tingué una profunditat mínima de 1,10 m (figura 16).

Colominas consigna en el seu diari la troballa dels materials arqueològics següents:

- 6 fragments de bronze pertanyents a un braçolet de secció planoconvexa (núm. inv. 97). Es conserven al MAC. Mesuren 7,5 mm per 2 mm de secció i 21 mm, 23 mm, 29 mm, 32 mm, 37 mm i 40 mm de longitud, respectivament;
- fragments d'ossos (núm. inv. 96).

gitud. Es tracta d'una peça del tipus de sèries enzalzades, de les quals se'n conserven quatre. Està molt malmès. Es conserva al MAC;

- 1 fragment de braçalet de bronze de secció circular (núm. inv. 98a);
- fragments de ceràmica feta a mà (núm. inv. 99), que pertanyen a un vas de vora exvasada i perfil en S, del qual Colominas fa un croquis al diari. No l'hem localitzat al MAC.

Els escassos materials recuperats apunten a una cronologia entre la segona meitat del segle vii aC i la primera del vi aC.

EL PLA DE PLAN AIGUA

Arenys de Lledó (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 14' 10"; lat. 40° 58' 34".

Coordenades UTM: 2674, 45398.

2 estructures tumulàries.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 156; Diari Colominas, 1915, p. 167-170; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Coneguda també a la bibliografia amb el nom de Pla amb Aigua.

Sepulcre 42: Correspon al sepulcre Pla de Plan Aigua 1. Es tracta d'un túmul circular (uns 3,50 m de diàmetre?), molt deteriorat, amb cista excèntrica de lloses, de les quals només es conservava la corresponent a la capçalera. L'estructura estava assentada directament sobre un gran dau de pedra. En el croquis del diari s'orienta en sentit W-E, amb l'ingrés al W, tot i que l'estat de deteriorament no permet precisar gaires detalls (fig. 18, 1). L'únic material arqueològic recuperat fou:

- fragments d'ossos (núm. inv. 102).

Sepulcre 43: També anomenat Pla de Plan Aigua 2. Es tracta d'una estructura bastant deteriorada, un túmul circular (2,90 m de diàmetre), amb cista excèntrica de lloses (1,30 m x ca. 1 m x 0,88 m), amb una de les lloses laterals caiguda. L'eix de la cista està orientat en sentit W-E, amb l'ingrés al W (fig. 18, 2). S'exhumaren els materials arqueològics següents:

- ossos (núm. inv. 103);
- fragments de ceràmica feta a mà pertanyents a un mateix vas (núm. inv. 104). Al MAC es conserven 35 fragments de ceràmica provinents d'aquest sepulcre, 30 dels quals no tenen forma, 3 corresponen a una vora exvasada i 1 a un fons pla, tot, segons sembla, del mateix vas. La pasta és de nucli i superfícies grisàcies i té desgreixant quarcític abundant.

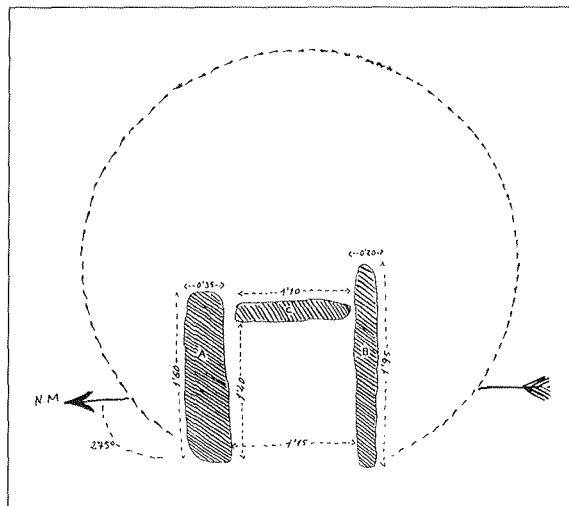

Figura 17. El Mas de Baqué. Sepulcre 40, segons Colominas.

Es conserva també un fragment de nansa de cinta de secció subrectangular, de característiques tècniques similars a les anteriors i que potser pertany a la mateixa peça, una urna de perfil en S.

EL CAMÍ DE CALACEIT

Arenys de Lledó (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 15' 06"; lat. 40° 59' 50".

Coordenades UTM: 2688, 45421.

1 estructura tumulària.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 154; Diari Colominas, 1915, p. 173; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Sepulcre 44: Es consigna que estava completament regirat i malmès. Es presenta un croquis sense escala que permet apreciar que es tractava d'un túmul circular amb cista de lloses, de les quals es conservava únicament una de les laterals. No s'hi trobà cap mena de material arqueològic.

EL MAS DE TORIBIO

Arenys de Lledó (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 13' 21"; lat. 40° 57' 23".

Coordenades UTM: 2662, 45377.

7 estructures tumulàries.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 157; Diari Colominas, 1915, p. 111-132; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Sepulcre 27 (Mas de Toribio 1): Estructura tumulària circular (d'uns 5 m de diàmetre), molt malmesa,

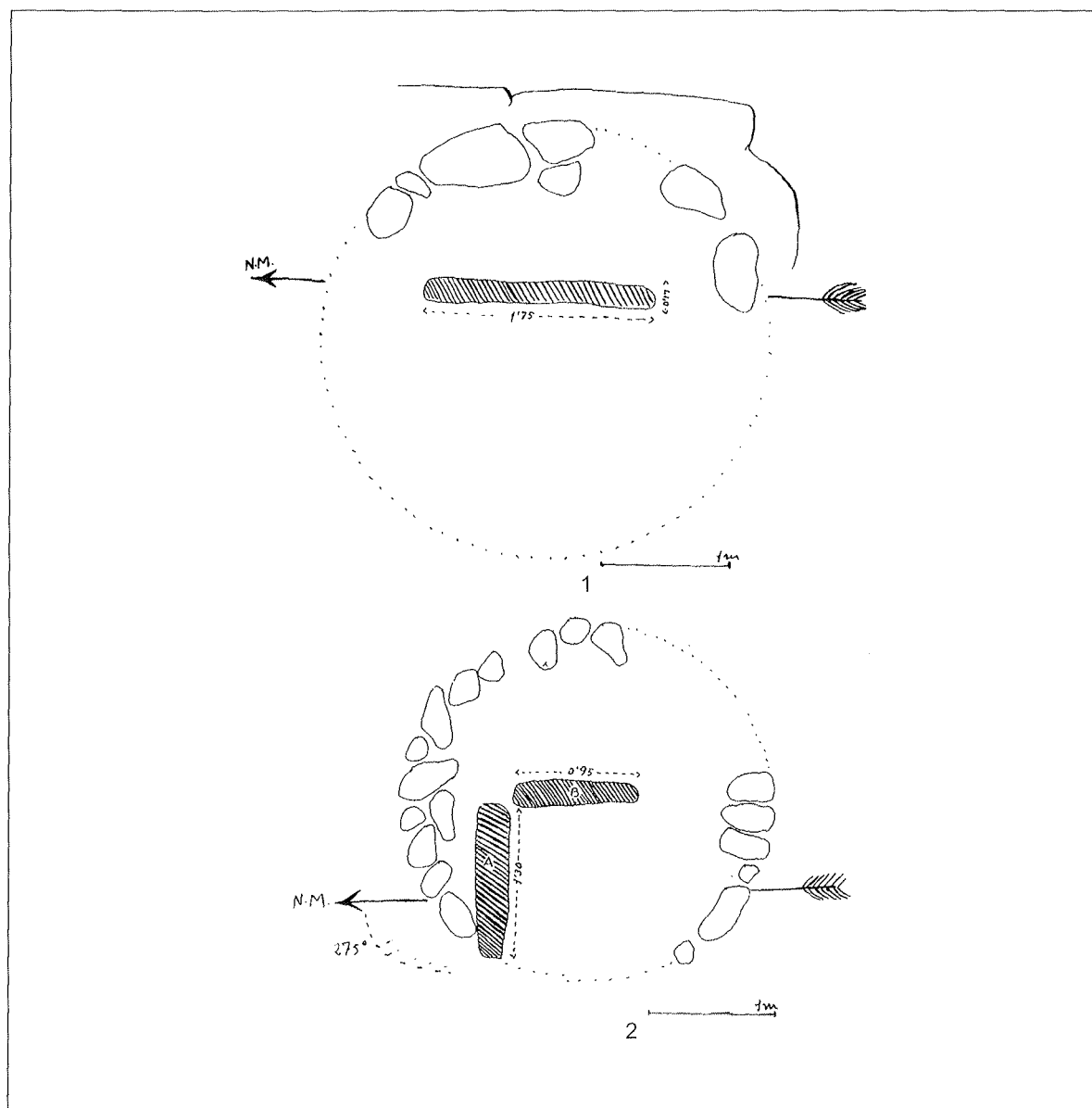

Figura 18. El Pla de Plan Aigua. Sepulcres 42 (1) i 43 (2), segons Colominas.

amb cista excèntrica de lloses, que es conservava en bon estat. Mesurava 1,30 m de llarg, entre 0,70 m i 0,75 m d'ample i 1,10 m de profunditat. La llosa de coberta, que es trobà caiguda al costat, mesurava 1,50 m de llarg, entre 1,10 m i 1,40 m d'ample i 0,20 m de gruix. No està orientada en el croquis de Colominas (fig. 19, 1), que fa constar la troballa dels materials mobles següents:

- ossos (núm. inv. 79);
- fragments de ceràmica feta a torn (núm. inv. 80), sense forma, que pertanyen a un vas de dimensions regulars, segons l'autor. Localitzats al MAC, resulten ser 9 fragments sense forma d'un gran vas, de pasta beix uniforme amb desgriquant de quars i mica que, per les seves característiques

de factura, creiem que pot adscriure's a les produccions ibèriques del període antic fetes a torn.

La presència del vas fet a torn situa la datació d'aquest enterrament en el segle vi aC, a partir del segon quart.

Sepulcre 28 (Mas de Toribio 2): Estructura tumulària circular (d'uns 3 m de diàmetre) amb cista excèntrica de lloses (1,10 m x 0,40 m i 0,75 m de profunditat). El croquis del diari no està orientat (fig. 19, 3). Indica, en canvi, la situació dins la cista dels materials arqueològics recuperats. Fa la impressió que aquest és un dels escassíssims enterraments del conjunt que tractem que estava intacte o, si més no, en un estat de menor deteriorament que la majoria:

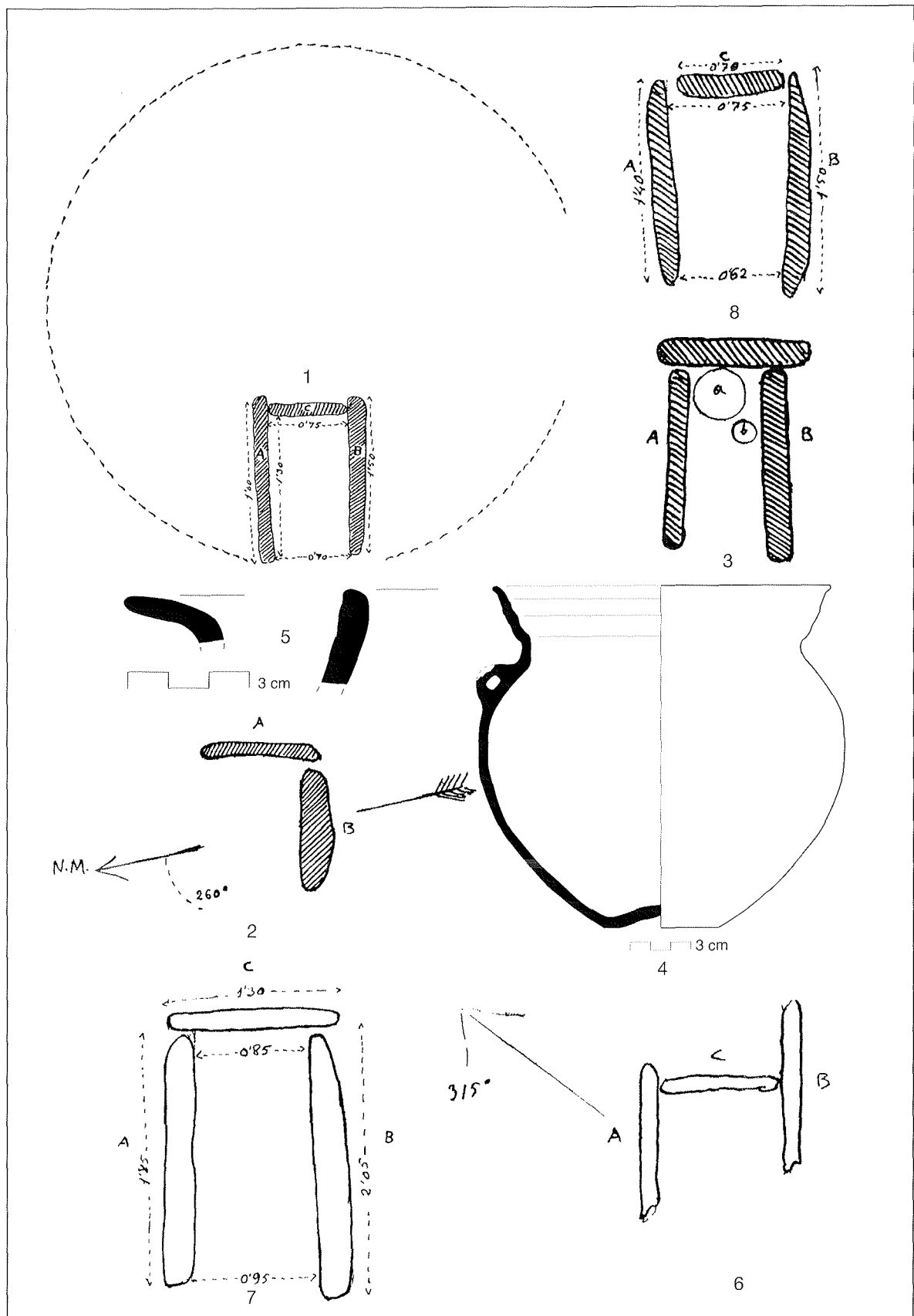

Figura 19. El Mas de Toribio. Plantes dels sepulcres 27 (1), 28 (3), 29 (2), 31 (6), 32 (8), 33 (7), segons Colominas, i materials mobles dels sepulcres 28 (4) i 30 (5).

- un vas fet a mà (núm. inv. 83), que hem pogut localitzar al MAC (fig. 19, 4), de superfície externa de tons grisos i marró clar i superfície interna grisosa, ambdues molt erosionades. La pasta és porosa i el desgredant, fi i uniforme, rogenc i negrós. Té una nansa petita a la part superior del cos i decoració acanalada a la vora interna i solcs també acanalats, però molt estrets, a la part superior del cos;
- una lloseta de pedra (sense núm.) tallada en forma circular i de 0,32 m de diàmetre, trobada al costat del vas anterior i que, sens dubte, n'era la tapadora.

Tot i que amb una vora que tendeix a fer una inflexió còncava, acanalats i peu concavoconvex, l'urna presenta un perfil globular, un llavi girat enfora i uns acanalats estretíssims que la situen en el segle VII aC. Tot i que no en coneixem paral·lels exactes, perfils similars es documenten en l'horitzó del segle VII aC del Calvari del Molar, a Roques de Sant Formatge (Serós) i en exemplars llisos d'Azaila, ja en el segle VI aC.

Sepulcre 29 (Mas de Toribio 3): L'estat de conservació de l'estructura no permeté determinar el diàmetre del túmul. De la cista es conservaven *in situ* una de les lloses laterals i la de la capçalera; la tercera havia caigut cap al costat. En el croquis de Colominas el seu eix està orientat en sentit W-E, tot i que amb una desviació d'alguns graus, i amb l'ingrés al W (fig. 19, 2).

Procedents d'aquesta cista es consignen els materials següents:

- fragments d'os (núm. inv. 83 bis);
- fragments petits d'un vas fet a mà de color rogenc i negrós (núm. inv. 83 triplicat).

Sepulcre 30 (Mas de Toribio 4): En el diari hi ha solament un croquis, en el qual s'aprecia una única llosa, del lateral d'una cista, i la relació dels materials següents:

- fragments de ceràmica grollera de vasos indeterminables (núm. inv. 85) que, un cop localitzats al MAC, han resultat ser 31 fragments de ceràmica feta a mà sense forma i dues vores, també fetes a mà, de dos vasos diferents. Una d'aquestes, recta i de llavi arrodonit, té una pasta de nucli gris i superfícies marró clar i desgredant quarcític abundant i mica. L'altra és exvasada, de pasta de nucli i superfícies grises i desgredant abundant i gran de quars i mica (fig. 19, 5);
- 1 fragment de ceràmica amb línies incises (núm. inv. 86), que no hem localitzat.

Sepulcre 31 (Mas de Toribio 5): Només es conservava la cista, que presentava planta quadrada; tan-

mateix, el croquis de Colominas sembla que indica que les lloses laterals estaven trencades en la seva part frontal, fet que desfiguraria la veritable planta de la cista (fig. 19, 6). Estava feta amb lloses, orientada en sentit S/SW-N/NE, amb l'ingrés al S/SW, i mesurava 0,70 m per 0,70 m i 1,10 m de profunditat. Es recuperaren:

- 2 fragments d'os (núm. inv. 87);
- 15 fragments de ceràmica feta a mà sense forma (núm. inv. 88) que, un cop localitzats al MAC, mostren unes característiques de factura força uniformes que fan pensar que pertanyen a una mateixa peça, de pasta de nucli i superfícies grises, uniforme, amb desgredant de quars molt abundant.

Sepulcre 32 (Mas de Toribio 6): Es tracta, com les altres, d'una estructura tumulària circular (3,75 m de diàmetre), amb cista excèntrica de lloses (1,45 m x 0,62 m i de 0,75 m a 1 m de profunditat aprox.). Colominas fa un croquis sense orientar (fig. 19, 8) i explica que la seva excavació no proporcionà cap material arqueològic mòble.

Sepulcre 33 (Mas de Toribio 7): Túmul circular, de 5 m de diàmetre, amb cista excèntrica de lloses (de 1,80 m a 2 m per 0,85 m a 0,95 m i 1,25 m de profunditat). El croquis del diari no està orientat (fig. 19, 7). Es consigna que a l'interior es trobà la llosa de coberta caiguda (1,70 m x 1,15 m i 0,20 m de gruix).

Ni en el diari ni en l'inventari general de materials no es fa cap referència a cap troballa en aquest sepulcre; l'excavació no degué proporcionar material arqueològic.

EL FOSSANET DELS MOROS

Cretes (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 12' 36"; lat. 40° 57' 00".

Coordenades UTM: 2651, 45370.

5 estructures tumulàries.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 260; Diari Colominas, 1915, p. 137-152; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

A l'inventari general dels sepulcres, Colominas cataloga com a pertanyents a aquest jaciment els sepulcres 34, 35, 36 i 37, que corresponen a Fossanet dels Moros 1, 2, 3 i 5. En el diari, però, trobem, a més dels esmentats, el 38, que s'ubica a Fossanet dels Moros, però sense número. A més, veiem que en l'inventari general se salta el número 4 perquè el sepulcre 35 és un sepulcre de cista doble que té els números 3-4. Tot això explica segurament per què,

tant Tomás (1959-1960, p. 82) com Atrián (1980, p. 148) afirmen que al Fossanet hi ha quatre estructures. En realitat, hi ha cinc estructures tumulàries, però sis cistes sepulcral.

Sepulcre 34 (Fossanet dels Moros 1): Túmul de planta circular, de 4,10 m de diàmetre, aproximadament, amb cista excèntrica de lloses (1,20 m x 0,80 m i 0,90 m de profunditat), que en el croquis del diari està orientada S/SW - N/NE, amb l'ingrés al S/SW (fig. 20, 4).

El material arqueològic recuperat fou el següent:

- 3 fragments de bronze (núm. inv. 89) que en el diari es descriuen com a pertanyents a una placa. De la seva revisió en el MAC es desprèn, però, que són fragments de braçolet de secció rectangular. Long.: 14 mm, secció: 7 mm x 1,50 mm; long.: 11 mm, secció: 3,20 mm x 2 mm; long.: 7,50 mm, secció: 3 mm x 2 mm;
- 8 fragments d'un vas fet a mà (núm. inv. 90) que Colominas descriu com d'argila roja grollera. Localitzat en el MAC, resulten correspondre a un fons pla i un petit fragment de vora exvasada (fig. 20, 1). El fons és de pasta marró rogenca amb desgredant quarcític molt abundant i gran i el fragment de vora té la pasta negrosa, porosa i amb desgredant quarcític;
- 38 fragments de ceràmica feta a mà (núm. inv. 91) que Colominas descriu com a pertanyents a un vas amb peu amb perforació, vora girada enfora i color negrós; en fa un croquis reconstructiu en el qual s'aprecia una urna de perfil en S, de cos amb tendència globular. L'hem pogut localitzar entre els fons del MAC (fig. 20, 3). Té pasta amb desgredant quarcític, de nucli i superfície interna negrosos i superfície externa marronosa;
- 1 fragment de ceràmica feta a mà que pertany a un fons pla que figura entre els fons del MAC, però que no es menciona en el diari (fig. 20, 2).

Sepulcre 35 (Fossanet dels Moros 2): Es tracta d'una estructura tumulària circular, de 3,80 m de diàmetre, amb cista excèntrica de lloses (1,30 m x 0,75 m a 0,85 m i 0,70 m de fondària). Orientada en sentit W-E, amb l'entrada al W. Al dibuix (fig. 20, 5) s'hi reflecteix un pi que havia crescut a l'ingrés de la cista. L'excavació no proporcionà cap material arqueològic mòble.

Sepulcre 36 (Fossanet dels Moros 3 i 4): Es tracta d'una estructura tumulària circular molt malmesa, fet pel qual no se'n pogueren precisar les mesures. La cista, excèntrica, era doble i estava feta amb lloses. La cista 3 feia 0,90 m per 0,60 m i la cista 4, 0,90 m per 0,55 m. Ambdues tenien una

fondària de 0,70 m. La llosa de capçalera de la cista 3 estava caiguda en el moment de la intervenció de l'Institut. El croquis de Colominas no està orientat (fig. 20, 6).

El material arqueològic que es recuperà consistí únicament en:

- fragments d'un vas fet a mà (núm. inv. 92) que Colominas descriu com de color roig i negrós i amb línies incises molt fines. Es tracta de dos fragments del coll d'una urna, que han pogut ser localitzats al MAC. Tenen pasta de nucli i superfície interna gris fosca, desgredant quarcític molt fi i abundant i superfície externa de color marró negrós, amb restes de poliment brillant. Estan decorats amb dos grups d'estries paral·leles molt estretes (fig. 20, 7).

Sepulcre 37 (Fossanet dels Moros 5): Túmul circular d'uns 3 m de diàmetre amb cista excèntrica de lloses (1,10 m de llargària i 0,80 m de fondària), de la qual solament es conservaven dues de les lloses, la de capçalera i una de lateral. Orientada en sentit W-E, amb l'ingrés al W (fig. 21).

Els materials arqueològics exhumats foren:

- fragments d'os (núm. inv. 93);
- fragments del que Colominas descriu com un vas de ceràmica fet a mà de color rogenca (núm. inv. 94).

En els fons del MAC figuren com a provinents d'aquest sepulcre els materials següents:

- 31 fragments de ceràmica feta a mà sense forma, grollera i sense tractament d'acabat;
- 6 fragments fets a mà d'una vora exvasada que semblen pertànyer al mateix vas, d'uns 20 cm de diàmetre de boca, pasta amb desgredant quarcític mitjà i molt abundant i micaci, nucli gris i superfícies color marró rogenca clar; l'externa presenta engalba de color marró granatós (fig. 21, 2);
- 1 fragment de ceràmica feta a mà corresponent a una vora entrant de llavi recte (11 cm de diàmetre de boca aproximadament) amb pasta de tons negrosos i rogenca i desgredant quarcític abundant (fig. 21, 3);
- 4 fragments fets a mà que pertanyen a un mateix vas de pasta de nucli gris i superfícies marró clar, porosa i amb desgredant quarcític abundant i decorats amb un cordó incís i una pastilla en relleu aplicada (fig. 21, 1).

Sepulcre 38 (Fossanet dels Moros sense número):

Es tracta d'una estructura tumulària circular, d'uns 4,10 m de diàmetre, molt malmesa. Durant l'excavació s'exhumaren:

- 2 fragments d'un mateix braçolet llis, de secció rectangular (núm. inv. 95), del qual Colominas fa un croquis i que no hem localitzat.

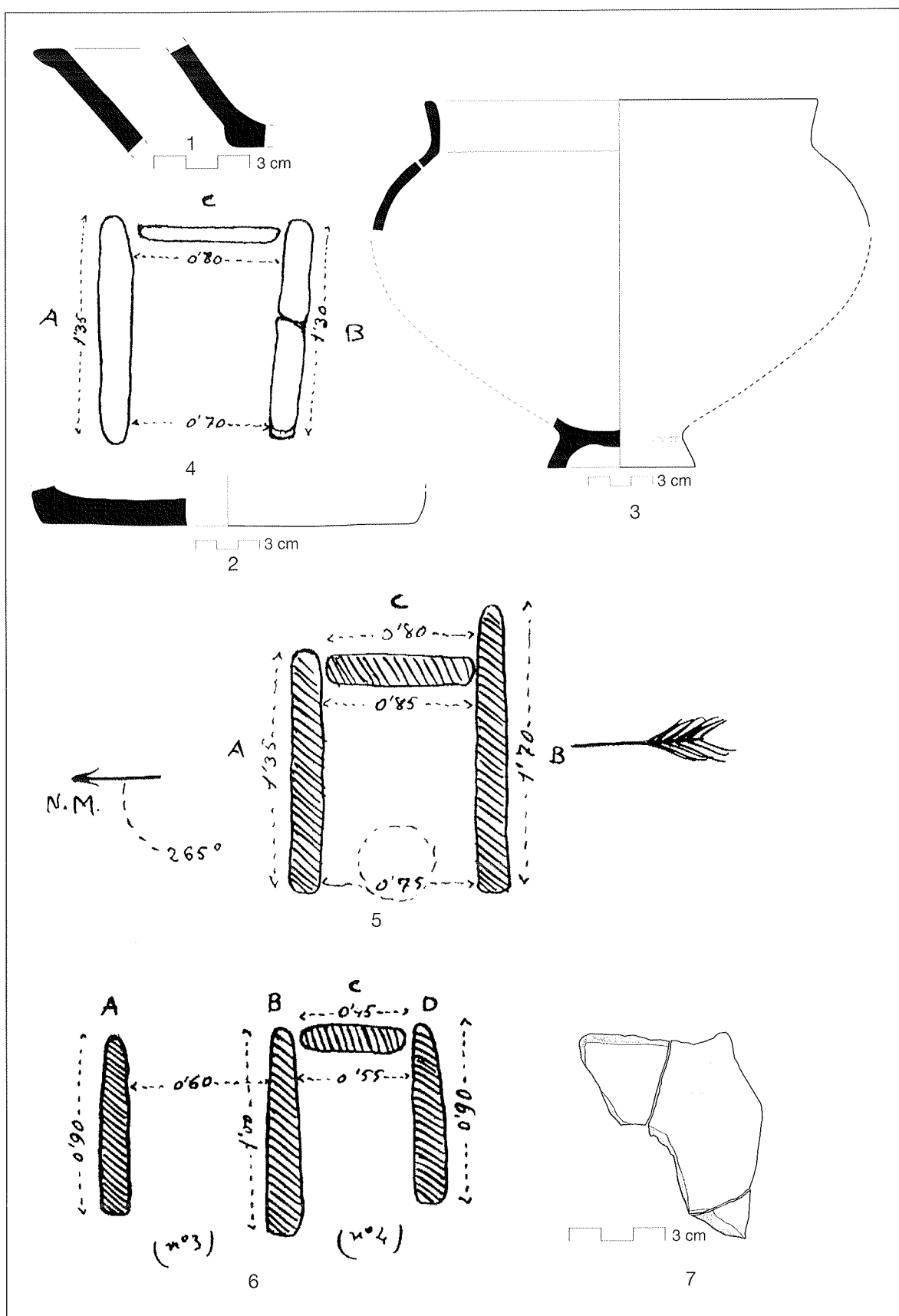

Figura 20. El Fossanet dels Moros. Sepulcres 34 (4), 35 (5) i 36 (6), segons Colominas, i material moble dels sepulcres 34 (1, 2 i 3) i 36 (7).

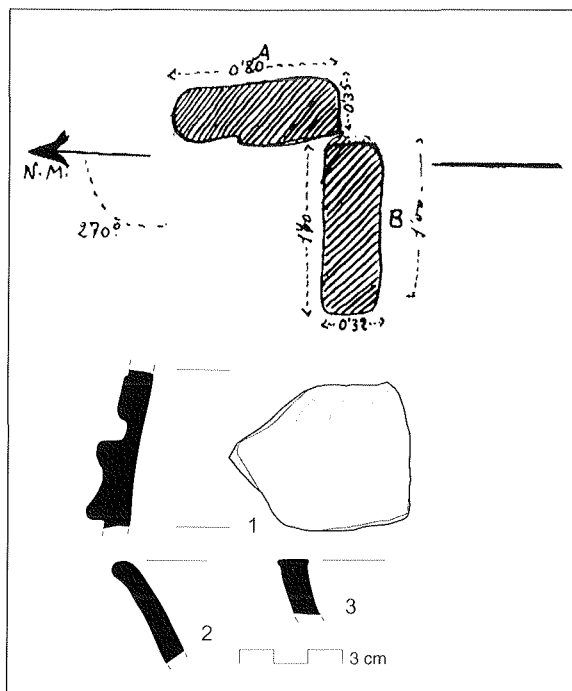

Figura 21. El Fossanet dels Moros. Sepulcre 37: planta, segons Colominas, i materials mobles.

ELS CASTELLANS

Cretes (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: Mas de Ricardo: long. 0° 09' 23"; lat. 40° 58' 29". Mas de Pavet: long. 0° 09' 17"; lat. 40° 58' 38". Castellans: long. 0° 09' 15"; lat. 40° 58' 34".

Coordenades UTM: Mas de Ricardo: 2607, 45399. Mas de Pavet: 2606, 45402. Castellans: 2605, 45400. 20 estructures tumulàries (Mas de Ricardo 3, Mas de Pavet 2, Castellans 15).

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 262; Bosch, 1913-1914, p. 822-823; Bosch, 1921-1926, p. 73-75; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Tot i que no queda consignat ni en el diari de Colominas ni en la part referida a sepulcres del de Bosch, aquest darrer localitzà, paral·lelament a les excavacions al poblat dels Castellans, una cista —que ell descriu com a aïllada— de lloses (Bosch, 1921-1926, fig. 135), que estava intacta, i que va excavar.¹⁴ En recuperà restes d'un braçalet de secció rectangular, un vas fet a mà amb peu anular i vora exvasada, que féu la funció d'ossera, i que estava

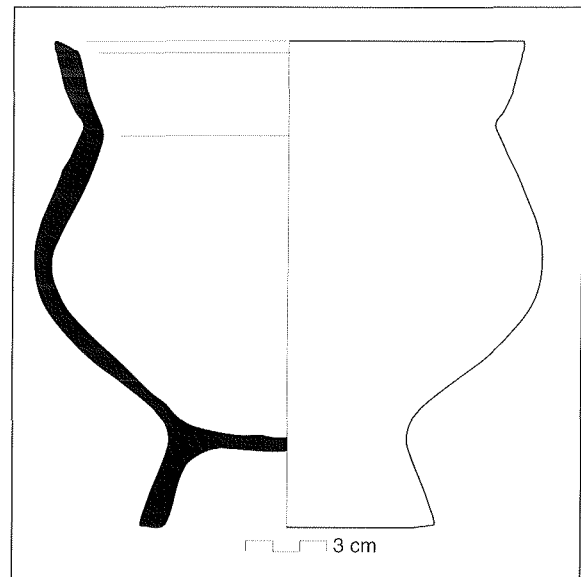

Figura 22. Els Castellans. Vas exhumat per Bosch.

col·locat sobre una pedra i, probablement, tapat amb un plat fondo. L'urna es conserva al MAC (fig. 22). Es tracta d'una peça feta a mà de cocció oxidant, amb desgredant quarcític abundant.

Posteriorment, Tomás (1959-1960, p. 81) cita la localització, per part seva, de tres túmuls circulars amb cista excèntrica de lloses prop del Mas de Ricardo (segons Tomás es tracta de l'agrupació de la qual Bosch va excavar un enterrament), en un dels quals recuperà fragments de ceràmica feta a torn i localitzà un altre grup de túmuls més, coneguts com a Mas de Pavet (2 estructures tumulàries), on sembla que exhumà un vas fet a mà i un fet a torn. D'altra banda, Tomás, en la seva tesi doctoral inèdita, *La cultura ibérica del bajo Aragón*, esmenta 15 estructures tumulàries més, situades en grups d'un, dos i tres túmuls en un arc des del Mas de Ricardo en direcció al Mas de Pavet.¹⁵

En el marc del projecte PB88-0455 es portà a terme l'aixecament del conjunt dels poblats i les àrees funeràries dels Castellans (fig. 23).

EL CEMENTIRI

Torre del Comte (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 09' 09"; lat. 40° 57' 34".

Coordenades UTM: 2603, 45382.

3 estructures tumulàries.

14. Probablement, la descripció d'aquest sepulcre deu figurar en la part dels diaris referida a l'excavació del poblat, que no hem pogut consultar.

15. Coneixem aquesta dada gràcies a la cortesia de Manuel Pellicer, atès que no hem pogut localitzar la tesi de J. Tomás. De totes maneres, sobta molt que Tomás no faci cap referència a aquest important grup de túmuls en les seves publicacions dedicades al tema, del 1959 i el 1960. L'important conjunt arqueològic dels Castellans mereixeria ser objecte d'una revisió i un programa d'investigació que resolgués les múltiples incògnites que pesen encara sobre seu.

Figura 23. Aixecament fotogramètric dels poblats i les àrees funeràries dels Castellans.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 501; Bosch, 1918; Diari Bosch, 1917, p. 368; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Bosch visità aquest jaciment paral·lelament a l'exploració realitzada en els sepulcres del Piuró del Barranc Fondo. No va netejar, excavar ni dibuixar les restes dels tres sepulcres tumularis amb cista de lloses que localitzà. Estaven situats en un petita elevació del terreny en el qual s'ubicava el cementiri modern de la Torre del Comte, separats uns i altre pel camí que va al pont del Matarranya. Els sepulcres estaven agrupats, «a poques passes l'un de l'altre».

EL MAS DE PASCUAL DE JAUME

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 12' 35"; lat. 40° 57' 00".

Coordenades UTM: 2651, 45370.

2 estructures tumulàries.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 210; Bosch, 1915-1920; Diari Colominas, 1915, p. 20-26; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Localitzats i excavats per l'Institut en el curs de les recerques al Vilallong.

Sepulcre 6: Es tracta d'una estructura de gran interès que consisteix en un túmul de planta circular, de 3,10 m de diàmetre, amb triple cista excèntrica feta de muret de paret seca. El compartiment central de la cista té forma rectangular allargada (1,30 m x 0,40 m), mentre que els laterals tenen planta en sector de cercle, en estar constituït un dels seus murs per la part interna de la circumferència del túmul; els cantons rectes d'aquests compartiments mesuren 1,20 m de longitud, i l'amplada màxima és de 0,70 m. Els murs de separació dels compartiments mesuren 0,40 m d'amplada i estan fets a doble filada; la seva alçada màxima conservada és de 0,70 m. L'orientació general de la cista és NW-SE, amb l'ingrés al NW. En el diari de Colominas hi ha un bon croquis a escala d'aquesta estructura, en una pàgina sense numerar (fig. 24, 1). Està ratllat, probablement perquè posteriorment fou passat a net, tot i que no en tenim constància documental. A la pàgina 26 del diari hi ha un croquis de conjunt dels dos sepulcres de Mas de Pascual de Jaume; en aquest altre croquis el compartiment central de la cista té unes proporcions lleugerament diferents, que tendeixen cap al quadrat (fig. 24, 2).

Els dos compartiments laterals estaven completament buits en el moment de l'exploració de l'Institut; en el central s'exhumaren els materials següents:

- fragments d'ossos (núm. inv. 18);
- 1 braçalet de bronze trencat (núm. inv. 19), conservat al MAC, de secció aplanada i lleugerament voluminosa per la part exterior i decorat amb puntejat, que dibuixa un motiu de rombes i cercles (fig. 24, 4). N'hi ha un croquis al diari;
- diversos fragments de braçalet de bronze (núm. inv. 20), de secció aplanada, i del tipus de sèries engalzades, amb sis tiges superposades (fig. 24, 3);
- diversos fragments de braçalet de bronze (núm. inv. 21) de secció plana, excepte un, que és de secció circular;
- diversos fragments de vora (núm. inv. 23) d'un vas fet a mà de color rogenc que, segons Colominas, «tenia restes de pintura roja llisa a l'interior». Correspon a 5 fragments de vora conservats al MAC (fig. 24, 5), que pertanyen a una urna feta a mà (d'uns 28 cm de diàmetre de boca), de pasta de nucli negrós i superfícies ataronjades, recoberta exteriorment i interiorment amb una engalba bastant densa de color roig. Presenta desgredant abundant i visible en forma de punts blancs. Un fragment del cos que, segons Colominas, formaria part del mateix vas, amb un mugró cònic (núm. inv. 24). Al MAC es conserven dos fragments que lliguen, un d'aquests amb un mugró, provinents d'aquest sepulcre; es tracta de ceràmica obrada a mà, amb molt desgredant de punts blancs i que presenta engalba roja interna;
- 2 fragments decorats amb un cordó digitat (núm. inv. 25), 2 fragments de nansa de secció circular que segons Colominas pertanyien a la mateixa peça (núm. inv. 26) (fig. 24, 6), fet que no ens sembla probable, i diversos fragments sense forma (núm. inv. 27);
- diversos fragments del cos d'un vas fet a mà de color roig negrós (núm. inv. 22), que Colominas atribueix a un vas diferent.

Sepulcre 7: Pel que fa a la seva estructura, solament tenim el petit croquis general al qual hem al·ludit més amunt (fig. 24, 2) i que permet apreciar que es tracta d'una cista de lloses, de la qual no es representa el túmul, orientada com el sepulcre anterior i a poca distància d'aquest (entre 1 i 2 m). No es donen indicacions de la seva dimensió, però es representa més petita que la cista del sepulcre 6 (1,05 m x 0,65 m?). La seva exploració proporcionà els materials següents:

- fragments d'os (núm. inv. 28);
- molts fragments d'un vas fet a mà (núm. inv. 29), de color negrós. Hi ha un croquis, en el qual s'aprecia que es tracta d'un vas de perfil en S, amb vora exvasada, cos ovoide, fons pla i diverses (dues o tres) línies acanalades sota el coll que, no obstant això, Colominas descriu com a incisions. Ens inclinem a creure que es tracta de solcs acanalats, per la confi-

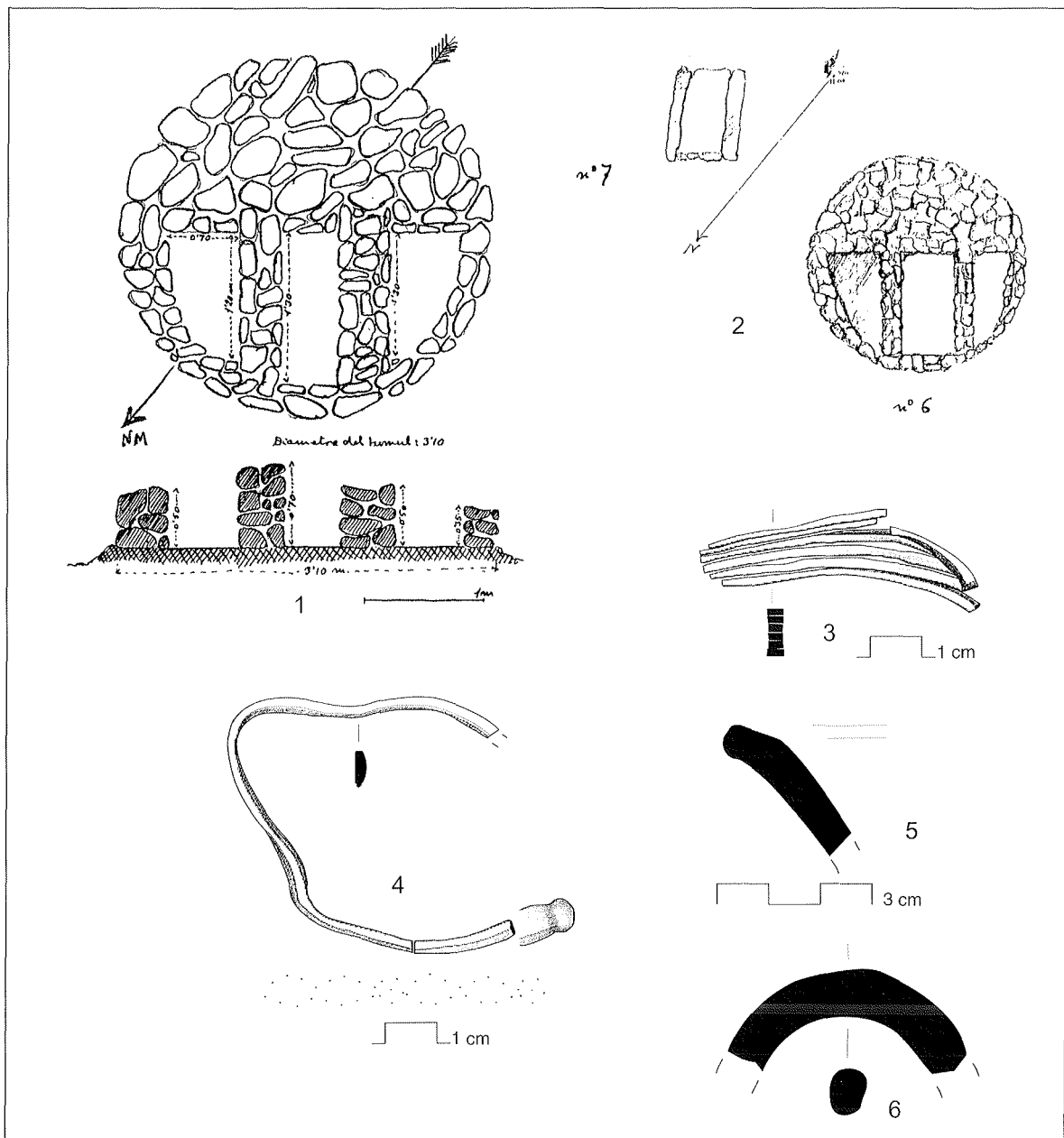

Figura 24. El Mas de Pascual de Jaume. Sepulcre 6 (1) i 6 i 7 (2), segons Colominas, i material recuperat al sepulcre 6 (3, 4, 5 i 6).

guració general de la peça i pel fet que hem pogut observar en altres casos que Colominas, en el seu diari, anomena *incisions als acanalats estrets*. Atrián (1980, p. 131) fa referència, en parlar d'aquestes estructures, a un vas fet a mà, bicònic amb carena arrodonida i amb el peu diferenciàt. D'altra banda, Bosch (1915-1920, fig. 486) publica una fotografia d'una urna, l'única indicació sobre la qual prové del peu de foto («Calaceit. Sepulcre (cista) del mas de Pascual de Jaume. Vas a mà (1/5 aprox.)»). Tot i que en la fotografia es pot veure perfectament que el vas té peu anular i no és possible apreciar si hi ha decoració, per les indicacions de provenença, el perfil i les

proporcions creiem que es tracta del vas exhumat en el sepulcre 7. Corresponen, sens dubte, a aquesta peça, els 45 fragments conservats al MAC (amb la indicació «Mas de Pascual de Jaume, sepulcre 7»). Són fragments petits i molt malmesos, de parets primes, coccio reductora i desgredant quarcític i micaci; alguns d'aquests fragments presenten estries molt estretes (un dels quals en té vuit de paral·leles) i d'altres pertanyen a un coll estrangulat i a una vora lleugerament exvasada).

L'evidència de la mateixa estructura de la cista número 6 situa el sepulcre, a partir del que s'ha docu-

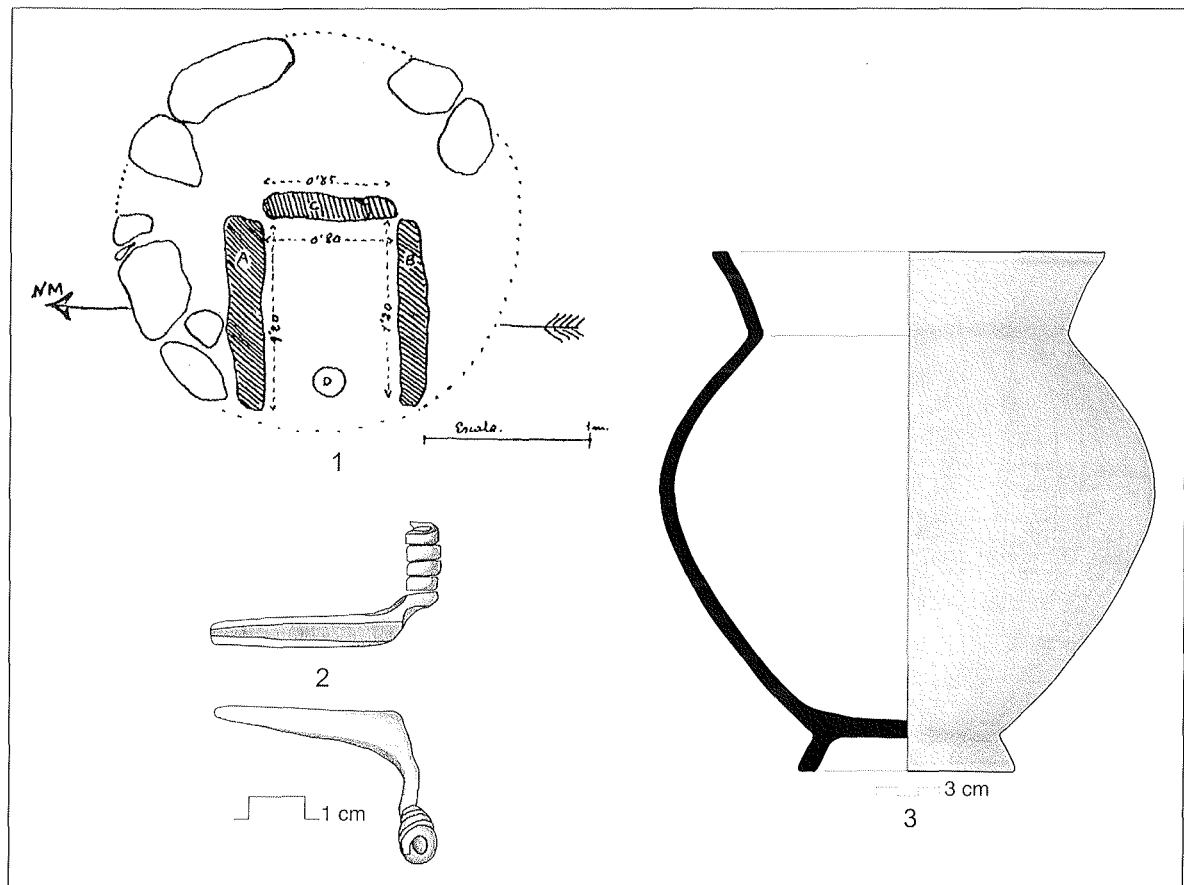

Figura 25. El Vilallong. Sepulcre 8, planta (1), segons Colominas, i materials recuperats (2 i 3).

mentat en altres jaciments i, particularment, al Coll del Moro de Gandesa (Rafel, 1989, p. 81-83) i al Mas de Flandí, a la darreria del segle VII aC o a la primera meitat del segle VI aC, datació que seria coherent amb els tipus de braçalets recuperats i amb el vas amb cordó decorat amb digitacions. Pel que fa al vas del sepulcre número 7, ha estat tractat ja per Ruiz Zapatero (1985, p. 497, fig. 164, 2), que el data en el segle VII aC, tot atribuint-lo, erròniament, a una cista de maçoneria.

EL VILALLONG

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. $0^{\circ} 13' 01''$; lat. $40^{\circ} 57' 22''$.

Coordenades UTM: 2657, 45376.

1 estructura tumulària.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 208; Beltrán, 1956; Diari Colominas, 1915, p. 30-31; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Localitzat i excavat per l'Institut en el curs de les recerques al poblat del Vilallong.

Sepulcre 8: Segons indica Colominas, situat «a l'extrem d'una serreta que separa'l Mas del "rio Mas Adentro" del Mas de Joaquinet». Es tracta d'un túmul circular (2,25 m de diàmetre), de cista excèntrica de lloses. La cista fa 1,20 m per 0,80 m i es conservava a uns 0,50 m, aproximadament, de profunditat. Està orientada en sentit W-E, amb l'ingrés al costat W (fig. 25, 1). En l'inventari de troballes es consignen els materials següents:

- ossos cremats (núm. inv. 30);
- 1 vas reconstruïble (núm. inv. 31), del qual es dibuixa el croquis en el diari, trobat a l'interior de la cista, a la part de l'ingrés. El lloc de troballa està senyalat al dibuix de l'estructura amb la lletra D. Es tracta d'un vas fet a mà, que hem pogut localitzar en els fons del MAC, restaurat, i que hem tingut ocasió de revisar i dibuixar (fig. 25, 3). La superfície externa del vas és de tons grisos i beixos i conserva restes de poliment brillant. La superfície interna és de color gris fosc i la pasta té desgredant quarcític molt abundant i bastant groller;
- fragments de ceràmica feta a mà (núm. inv. 32), sense forma, que, segons Colominas, pertanyien a tres vasos diferents, cosa que, en vista dels

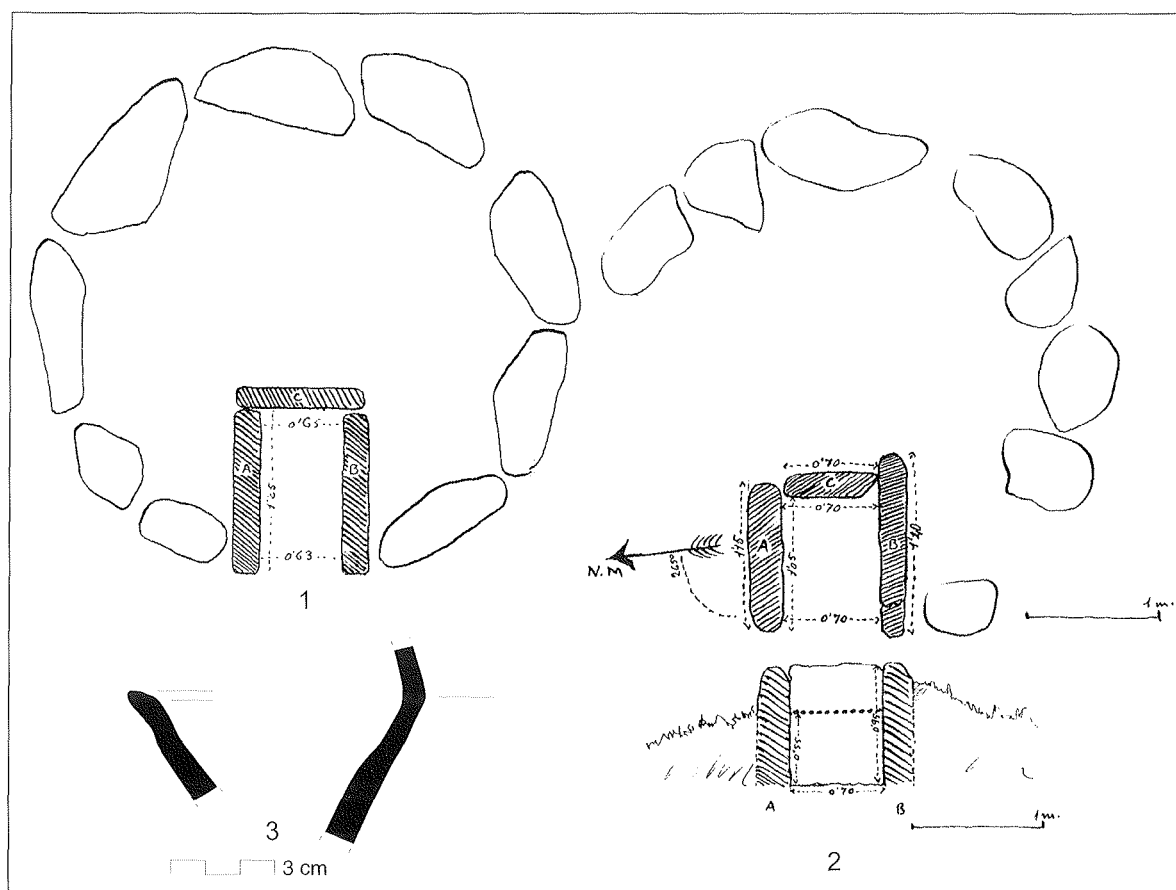

Figura 26. Prop del Vilallong. Planta dels sepulcres 9 (1) i 10 (2), segons Colominas, i materials del sepulcre 9.

fragments conservats en el MAC, sembla dubtosa;

- fragment de fíbula de bronze, dibuixat al diari, i altres fragments de bronze de forma indeterminable (núm. inv. 33). Es tracta de la part que correspon a la mortalla, desenvolupada, i part del ressort d'una fíbula de doble ressort, que es conserven al MAC (fig. 25, 2).

L'urna recuperada, de vora exvasada, perfil ovoide amb tendència al biconisme i peu baix, i la fíbula de doble ressort, situen el sepulcre en el segle VII aC, probablement en la primera meitat.

PROP DEL VILALLONG

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 12' 56"; lat. 40° 57' 26".

Coordenades UTM: 2656, 45378.

2 estructures tumulàries amb cista.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 209; Beltrán, 1956; Diari Colominas, 1915, p. 35-42; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Sepulcre 9: Consignat com a «Cista núm. 1 del Vilallong». Ubicat molt a prop del poblat del mateix nom, al cim d'un petit turó entre camps de conreu i prop del sepulcre 10. Es tracta d'un túmul circular (4,20 m de diàmetre), de cista excèntrica de lloses que mesura 1,25 m de llarg per 0,65 m d'ample i aproximadament 1,15 m de profunditat. Està orientada en sentit W-E, amb una lleugera desviació (fig. 26, 1).

El material arqueològic mòble recuperat fou el següent:

- 2 fragments (núm. inv. 34) d'un vas fet a mà, que hem pogut localitzar i dibuixar al MAC (fig. 26, 3). Es tracta d'una vora exvasada i bisellada que pertany a una boca d'uns 15 cm de diàmetre. El nucli i la superfície interna són de color gris i la superfície externa, de color marró clar. La pasta és porosa, amb abundant desgreixant quarcític i micaci;
- fragments sense forma i un fragment de vora exvasada (núm. inv. 35) que en el diari de Colominas apareixen consignats com a pertanyents al mateix vas que els fragments anteriors. Els 105 fragments que figuren en el MAC com a provinents d'aquest sepulcre semblen pertànyer a dos vasos diferents.

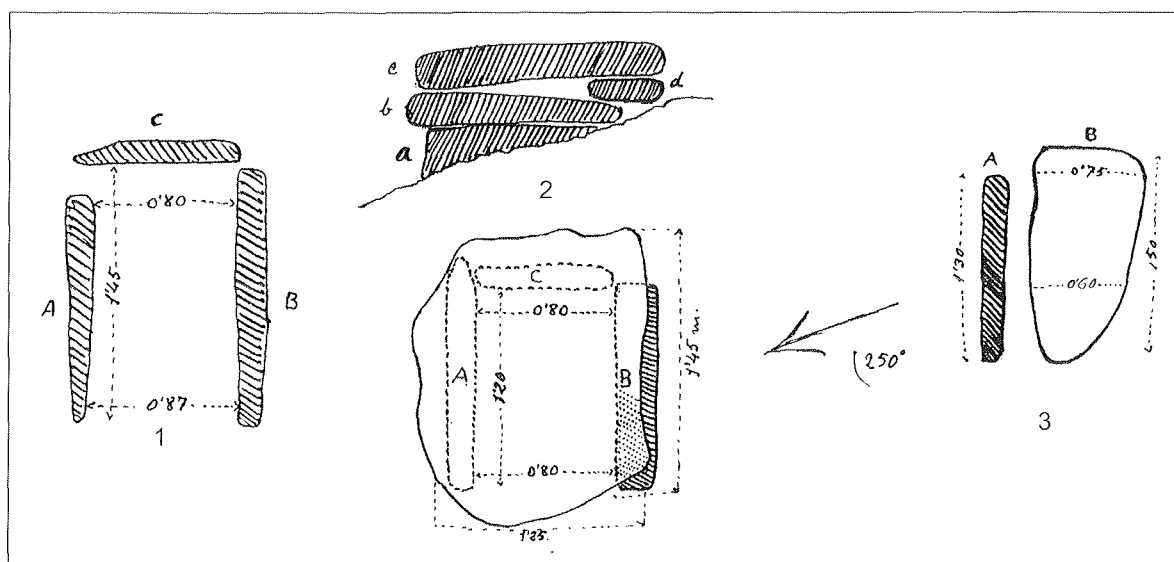

Figura 27. El Mas de Felipet. Sepulcres 17 (1), 18 (2) i 19 (3), segons Colominas.

Sepulcre 10: És un túmul circular, de 4,10 m de diàmetre, amb cista excèntrica de lloses (1,05 m x 0,70 m i 0,95 m de profunditat) que, en el croquis de Colominas, es representa orientada en sentit W-E, amb una lleugera desviació, i l'ingrés al cantó W (fig. 26, 2). Caiguda a l'interior de la cista, es trobà la llosa de coberta, que devia ser única i mesurava 1,60 m de llarg, entre 1 m i 0,30 m d'ample i 0,32 m de gruix. L'excavació no donà materials arqueològics mobles, sinó únicament fragments d'ossos (sense núm. d'inv.).

EL MAS DE FELIPET (Vall de la Carrasca)

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 12' 57"; lat. 40° 57' 18".

Coordenades UTM: 2656, 45375.

3 estructures tumulàries.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 211; Bosch, 1915-1920; Diari Colominas, 1915, p. 75-83; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Sepulcre 17 (Mas de Felipet 1): És una estructura tumulària circular de 4,10 m de diàmetre, amb cista de lloses (1,45 m x 0,80/0,87 m i 0,90 m de profunditat) que en el croquis del diari no està orientada (fig. 27, 1). Els escassos materials arqueològics recuperats en el curs de la seva excavació foren els següents:

- fragments d'ossos (núm. inv. 59);
- fragments d'un vas de ceràmica fet a mà, que pertanyen a un vas de color rogenc (núm. inv. 60), que no hem localitzat al MAC.

Sepulcre 18 (Mas de Felipet 2): És un túmul de planta circular d'uns 4,10 m de diàmetre, amb cista excèntrica de lloses (1,20 m x 0,80 m i 1 m de profunditat), que conservava encara la llosa de coberta *in situ* (1,54 m x 1,25 m i 0,25 m de gruix). El croquis (fig. 27, 2) que Colominas fa de l'estructura no està orientat. La cista en qüestió estava completament regirada i saquejada, fet pel qual la seva excavació no proporcionà cap mena de material arqueològic.

Sepulcre 19 (Mas de Felipet 3): Es tractava d'un túmul circular que estava molt malmès (Colominas no en pogué determinar el diàmetre; fig. 27, 3). De la cista, de lloses, es conservava únicament una de les peces laterals *in situ* i una altra caiguda al seu costat, que devia correspondre a l'altre costat. La llosa conservada *in situ* té l'eix orientat en sentit NW/W - E/SE. L'únic material que es recuperà consistí en fragments d'ossos calcinats (sense núm.).

EL MAS DEL ROIG

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 12' 58"; lat. 40° 57' 39".

Coordenades UTM: 2657, 45382.

Estructures tumulàries en nombre indeterminat (més de 6).

Bibliografia: Atrián, 1980: núm. 212; Bosch, 1915-1920; Diari Colominas, 1915, p. 81-96 i 107-108; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Sepulcre 20 (Mas del Roig 1): Ubicat en un pla davant del Mas del Roig, a l'altra banda de la carretera i

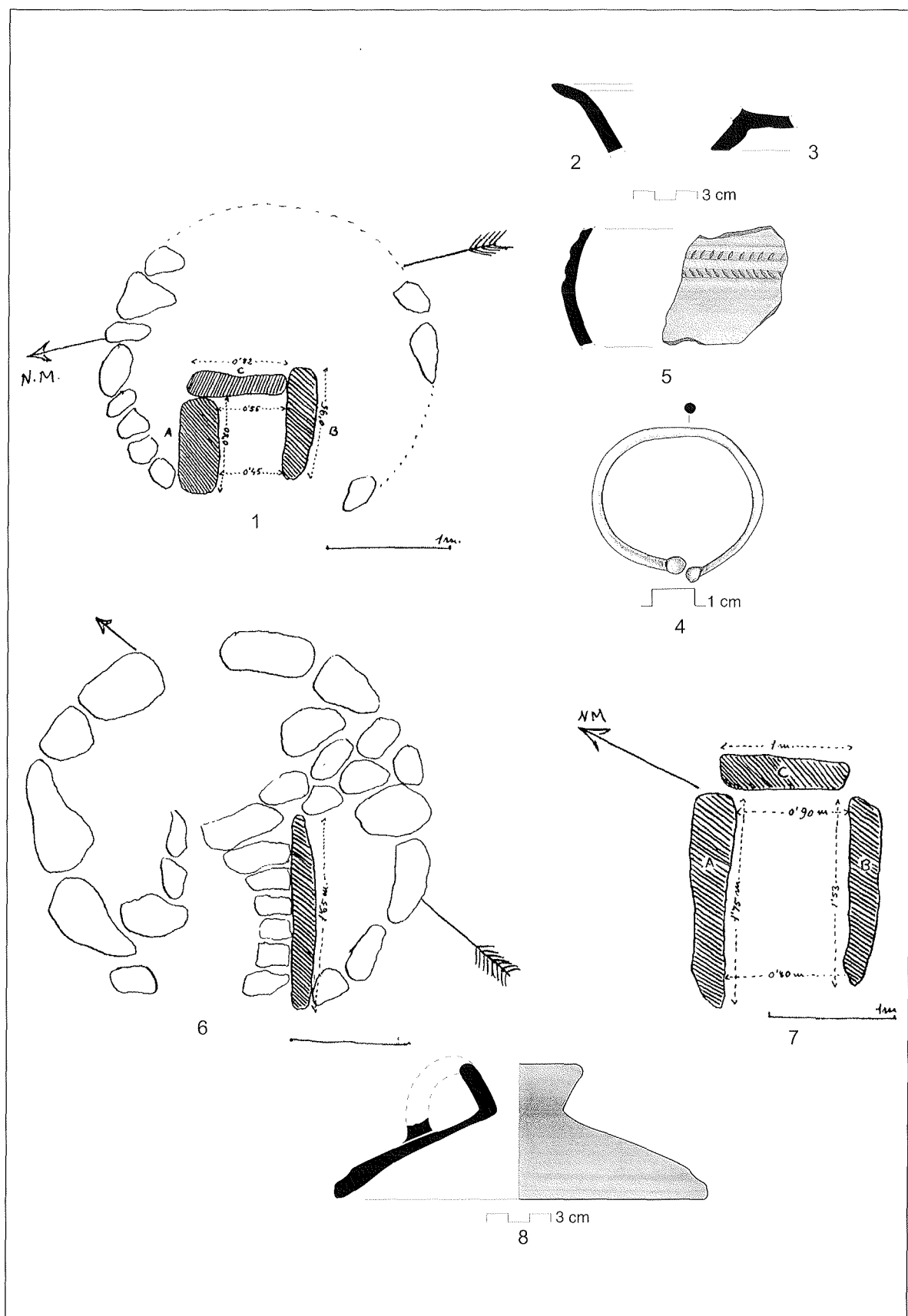

Figura 28. El Mas del Roig. Planta dels sepulcres 20 (1), 21 (6) i 22 (7), segons Colominas, i materials mobles dels sepulcres 20 (2, 3, 4, 5) i 26 (8).

a prop del Mas del Rei. Colominas indica que en aquest mateix pla hi ha una altra cista (Mas del Roig 2?), restes de dos túmuls i, una mica més lluny, «altres túmuls». Es tracta d'una estructura tumulària circular (2,70 m de diàmetre), amb cista excèntrica de lloses de tendència quadrada (0,80 m x 0,45/0,55 m i 0,85 m de profunditat), orientada en sentit general W-E, lleugerament desviada en sentit SW/NE, amb l'ingrés a ponent (fig. 28, 1).

L'excavació permeté exhumar els materials arqueològics següents:

- 1 braçalet de bronze, obert, de secció circular amb extrems acabats en esferes i amb una anella enfilada (núm. inv. 61). Hem pogut localitzar al MAC el braçalet (fig. 28, 4) i un fragment d'anella de 12 mm de diàmetre i secció circular (2 mm de diàmetre), que és molt probable que correspongui a la que s'esmenta al diari vinculada al braçalet;
- 35 fragments de braçalet (núm. inv. 62), de secció rectangular (3 mm x 2 mm), que, examinats al MAC, semblen pertànyer a la mateixa peça, probablement un braçalet del tipus de sèries engalzades;
- 16 fragments de ceràmica feta a mà (núm. inv. 63) que pertanyen a una urna de vora exvasada, decoració acanalada i incisa en el terç superior del cos i peu anular, que hem pogut localitzar al MAC (fig. 28, 2, 3 i 5). La pasta és de nucli negrós amb desgredant quarcític groller i molt abundant i les superfícies són de color marró rogenc;
- petits fragments, en nombre indeterminat, (núm. inv. 64), d'un vas fet a torn, color roig clar, que no hem pogut localitzar entre els fons del MAC.

El braçalet de sèries engalzades, l'acabat amb esferes, el perfil de l'urna i la presència de decoració incisa indiquen una cronologia tardana per a l'enterrament, del segle VII aC o primera meitat del VI aC.

Sepulcre 21 (Mas del Roig 2): Túmul circular (3,40 m de diàmetre), amb cista excèntrica de la qual solament es conserva una de les lloses laterals. Presentava un paviment de lloses conservat parcialment. La llosa conservada mesura 1,65 m per 0,20 m i per 1,20 m. En el croquis de Colominas la cista està orientada en sentit SW-NE, amb l'entrada al SW (fig. 28, 6).

Les troballes de material arqueològic moble es limitaren a les següents:

- 3 baules circulars de bronze (núm. inv. 66), de secció també circular, unides entre si;
- 1 baula de cadena de bronze (núm. inv. 67), de característiques iguals a les anteriors. Colominas la dibuixa al seu diari, com les tres anteriors;
- fragments d'una anella de bronze de secció circular (núm. inv. 68);
- fragments de braçalet de bronze de secció rectangular (núm. inv. 69). Al MAC hem localitzat un

fragment de tija de bronze de 8 mm de longitud i de secció rectangular (4 mm x 2,50 mm);

— fragments d'ossos cremats (núm. inv. 65).

Com en l'enterrament anterior, s'escau una cronologia tardana, en aquest cas a causa de la presència de fragments de cadeneta de bronze.

Sepulcre 22 (Mas del Roig sense número): No sabem per quina raó, Colominas no numerà aquest sepulcre dins la seqüència del jaciment. La cista estava situada sobre un monticle que Colominas creu que era artificial i que corresponia al túmul, del qual, però, no pogué documentar els límits pel seu estat de degradació. En el croquis (fig. 28, 7) representa una cista de lloses (1,75 m x 0,80/0,90 m i ca. 1,20 m de profunditat) orientada en sentit W/SW - NE/E, amb l'ingrés al cantó W/SW. Especifica que «el solament està format per pedres sens desbastar», és a dir, que estava pavimentada. A l'interior hi havia la llosa de coberta caiguda. El material recuperat consistí únicament en resquills d'ossos (núm. inv. 70).

Sepulcre 26 (Mas del Roig 3): Segons sembla, l'estructura estava molt deteriorada. Transcrivim literalment la descripció de Colominas:

Uns munts de terra i pedres coberts de mates i coscoll semblen acusar l'existència de túmuls destruïts, tres dels quals estarien a la mateixa línia de la cista nº 1 (Sepulcre nº 20). Dos d'aquests túmuls situats a 2,60 m. l'un de l'altre estan completament destruïts, en el tercer a penes s'adivina el cercle de les pedres que devia haver format el contorn exterior del túmul i en el centre s'han hagut de remoure algunes pedres que no guardaven ja cap posició constructiva. Barrejat amb les pedres i la terra hem pogut recollir lo següent: [sic].

I, a continuació, detalla el material arqueològic recuperat:

- 3 petits fragments d'os calcinat (núm. inv. 74);
- 2 fragments d'un mateix braçalet de bronze (núm. inv. 75), del qual fa un croquis que mostra que té secció planoconvexa;
- fragments d'un mateix vas de ceràmica feta a torn, d'argila groguenca (núm. inv. 76), que va poder ser reconstruït. Aquest vas és una coneguda peça, ja publicada (Bosch, 1913-1914, fig. 487; Padró i Sanmartí, 1976-1978, p. 163, fig. 5, 3) i datada en la primera meitat del segle VI aC, que reproduceix la clàssica forma del vas à *chardon fénici*;
- fragments de ceràmica negrosa feta a mà (núm. inv. 77) que pertanyen a una tapadora que va poder ser reconstruïda. Es conserva al MAC: efecti-

vament, com fa constar Colominas en el diari, es tracta d'una peça de manufactura molt grollera i de forma i coloració irregulars (fig. 28, 8).

Finalment, amb el número d'inventari 78 bis, es relacionen uns fragments de bronze que van ser lliurats a Colominas per persones que els havien trobat a la zona, sense que fos possible determinar a quin túmul pertanyien. Pel croquis de Colominas no és possible apreciar si és un fragment de cadeneta o d'algun penjoll.

LA FONT DE N'ORÓ O VALL DE LA CABRERA

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 12' 12"; lat. 40° 59' 55".

Coordenades UTM: 2647, 45424.

3 estructures tumulàries.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 193; Bosch, 1913-1914; Diari Colominas, 1915, p. 99-103; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Aquesta àrea funerària ha aparegut a la bibliografia amb grafies molt diferents; la més freqüent és Font d'en Oró. Fou localitzada per primer cop pel pare Furgús qui, el 1908, n'excavà una de les cistes. A més del material habitual, Colominas inclou en el diari un croquis de situació general dels tres enterraments (fig. 29, 1).

Sepulcre 23 (Vall de la Cabrera o Font de n'Oró 1):

Túmul de planta circular (2,70 m de diàmetre) amb cista excèntrica de llores d'1 m, aproximadament, per 0,65 m i 0,75 m de fondària. El seu eix està

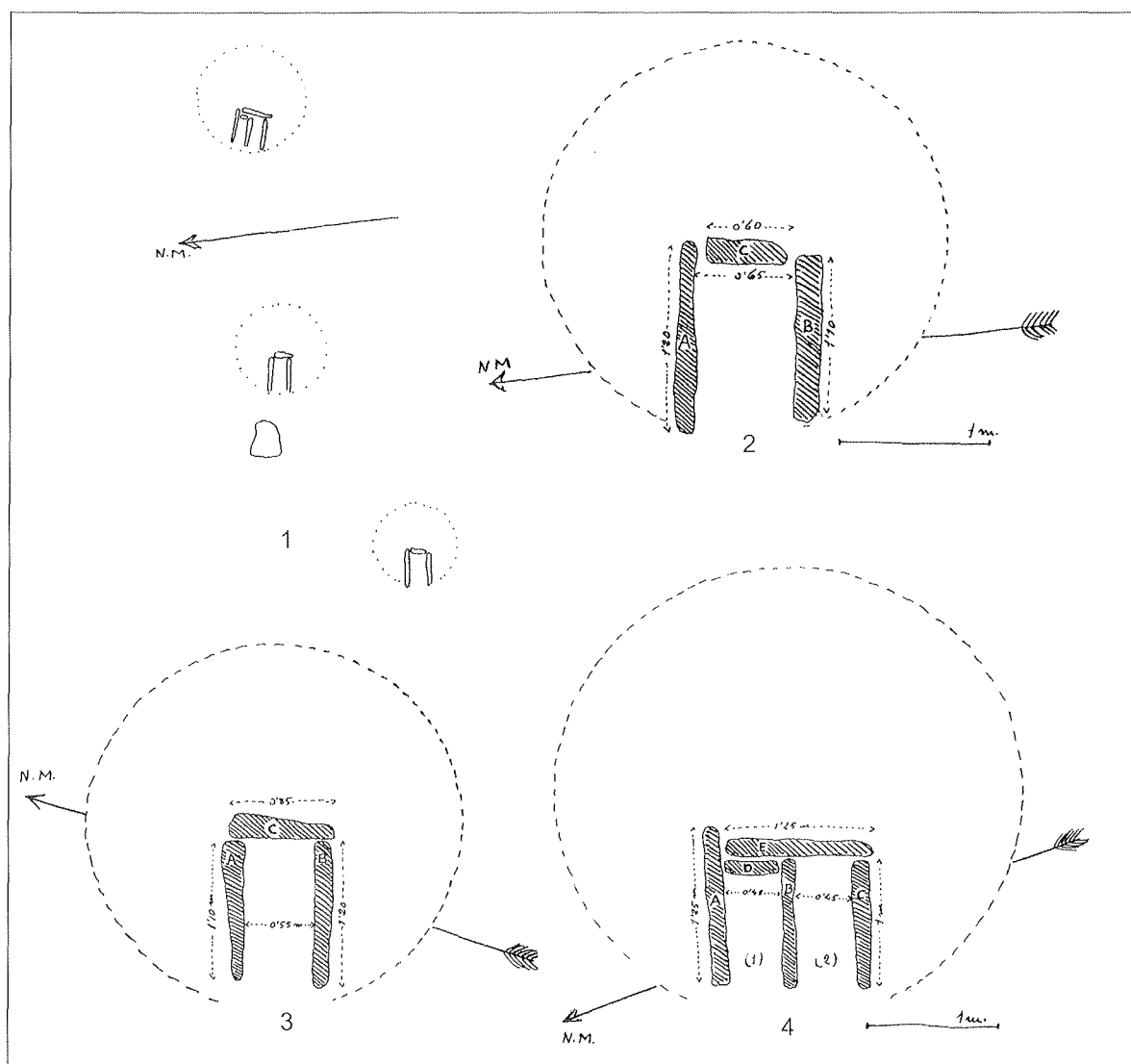

Figura 29. La Font de n'Oró o Vall de la Cabrera. Planta croquis general (1) i sepulcres 23 (2), 24 (3) i 25 (4), segons Colominas.

orientat, amb alguns graus de desviació, en sentit W-E, amb l'ingrés al cantó W (fig. 29, 2). L'exploració no proporcionà cap material arqueològic mòble.

Sepulcre 24 (Vall de la Cabrera o Font de n'Oró 2): Túmul circular (3 m de diàmetre) amb cista excèntrica de lloses (1,20 m x 0,55 m i 0,80 m de profunditat). Apareix amb una orientació una mica diferent en el croquis de conjunt que en el particular d'aquest sepulcre (fig. 29, 3); tanmateix, en un cas i l'altre, l'orientació predominant és W-E, tot i que una mica desviada. Prop de la part frontal del túmul es localitzà la llosa de coberta de la cista, que mesurava 1,25 m per 1 m i 0,20 m de gruix. L'exploració d'aquest sepulcre tampoc no proporcionà material arqueològic mòble.

Sepulcre 25 (Vall de la Cabrera o Font de n'Oró 3): Es tracta d'un túmul circular de 3,80 m de diàmetre que presenta la particularitat de tenir una cista excèntrica de lloses doble (fig. 29, 4). Els dos compartiments de la cista, rectangulars, mesuren igual (1 m x 0,45 m i 0,70 m de profunditat) i la llosa de compartimentació fa 0,10 m de gruix, de manera que l'espai interior dels dos compartiments sumats és un quadrat. Està orientada W/NW - E/SE, amb ambdues entrades orientades al W/NW. Colominas es refereix, al diari, al fet que aquest sepulcre havia estat ja excavat pel pare Furgús i que, segons Pere Abas —que es va ocupar de la realització material de l'excavació i amb qui Colominas va poder parlar— una de les cistes (la numerada al croquis amb el número 1) fou trobada buida i en l'altra es recuperaren ossos i un anell d'or, que Colominas creia que devia ser al Museu d'Oriola. Per la seva banda, Bosch (1913-1914, p. 823) afirma que aquests materials són a la col·lecció dels pares jesuïtes d'Oriola i que el compartiment excavat pel pare Furgús «contenia un esquelet quasi desfet del tot que per tota ofrena tenia un anell d'or». Més endavant diu que el treballador que havia fet l'excavació no recordava si també hi havia ceràmica. Aquesta afirmació amb relació a l'esquelet ha donat peu que s'hagi interpretat aquest enterrament com una possible inhumació, fet que seria únic en el context de les necròpolis tumulàries baixaragoneses; malauradament, Colominas no fa cap referència a aquesta qüestió, cosa que no deixa d'estranyar-nos perquè ell havia excavat molts túmuls i sabia prou bé que les restes dels cadàvers apareixien sempre cremades; d'altra banda, en el seu diari consigna que ell recuperà resquills d'ossos cremats que inventaria: tot plegat ens fa dubtar seriosament que aquesta inhumació hagi existit mai. En el curs de la seva exploració, Colominas recuperà, al compartiment 2 de la cista, els materials següents (que no hem pogut localitzar), que

contradiuen l'afirmació que l'únic aixovar d'aquest enterrament era l'anell:

- ossos (núm. inv. 71);
- alguns fragments informes de bronze (núm. inv. 72);
- fragments de ceràmica feta a mà (núm. inv. 73) en nombre indeterminat, un dels quals corresponia a una vora.

ENTRE LA VALL DE LA CABRERA I VINYETS

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 12' 18"; lat. 41° 00' 12".

Coordenades UTM: 2649, 45429.

1 estructura tumulària.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 194; Diari Colominas, 1915, p. 176-177; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Sepulcre 45: Correspon a una estructura tumulària (fig. 30, 1) situada dalt d'un serrat per on passava l'antic camí carreter de la Font de n'Oró. És de planta circular (2,90 m de diàmetre) i té cista excèntrica de lloses (1,20 m x 0,75 m i 0,95 m de fondària). Quan es va excavar tenia ja una de les lloses laterals caiguda de costat. El túmul presenta la peculiaritat que està delimitat per dos cercles concèntrics de pedres, l'interior conservat a més alçada que l'exterior. En el seu croquis, Colominas orienta la cista en sentit W-E, amb l'ingrés al W.

Els materials arqueològics que es recuperaren en el curs de l'excavació foren els següents:

- ossos escampats al voltant de la cista (núm. inv. 105);
- ossos a l'interior de la cista (núm. inv. 106);
- fragments de ceràmica feta a mà (núm. inv. 107) que pertanyen a un mateix vas. Al MAC se'n conserven 107 fragments (fig. 30, 3). Es tracta d'una urna de vora exvasada, cos ovoide globular i peu anular, amb pasta de nucli marró fosc, porosa i amb desgredant quarcític mitjà molt abundant; les superfícies són de color marró rogenc amb taques beix; l'externa presenta acabat polit, molt perdut a causa de la degradació de la peça;
- fragments d'una tapadora de ceràmica feta a mà (núm. inv. 108), dels quals es conserva un fragment de vora al MAC (fig. 30, 2) que dona un diàmetre aproximat d'uns 27 cm. Es tracta d'una peça de pasta i superfícies grises, amb desgredant de quars depurat i decorada amb profundes estries;
- fragments de ceràmica que pertanyen a un vas fet a mà de vora exvasada (núm. inv. 108), de la qual Colominas presenta un croquis i que no hem localitzat.

El tipus de perfil de l'urna i la tapadora indiquen una cronologia de la segona meitat del VII aC o ja de la primera del VI aC.

LA CLOTA

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 11' 51"; lat. 41° 00' 12".

Coordenades UTM: 2642, 45429.

4 estructures tumulàries.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 202; Beltrán, 1956; Bosch, 1913-1914; Diari Colominas, 1915, p. 7 i s.; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

En el diari de Colominas es consignen quatre sepulcres de la Clota, que corresponen als números, 2, 3, 4 i 5 de l'inventari general i que van acompanyats, a més de la descripció, el croquis i l'inventari de cadascun, d'una planta croquis de conjunt (fig. 31, 1), a través de la qual podem apreciar que estaven agrupats, alineats i amb una orientació de conjunt NW-SE.

Sepulcre 2 (la Clota 1): Correspon a un túmul circular (2,66 m de diàmetre aproximat) de cista excèntrica orientada en sentit W/SW - E/NE, amb l'ingrés

al W/SW; és a dir, té una desviació d'uns 14° sexagesimals cap al sud respecte a l'eix W-E. La cista mesurava 0,98 m per entre 0,65 m i 0,60 m d'amplada i 0,93 m de fondària (fig. 31, 2). Constructivament, la cista està feta amb lloses i grans pedres posades a manera de lloses; és a dir, no es tracta pròpiament de maçoneria.

Provinents de l'excavació s'inventarien els materials següents:

- 2 fragments de l'anell superior d'un trípod de bronze en miniatura (núm. inv. 2a i 2b), dels quals fa un croquis al diari, en el qual es descriuen com a fragments de braçalet. Afortunadament, aquests fragments es conserven al MAC amb el número d'inventari 18377 (fig. 31, 3);
- 2 fragments de bronze (núm. inv. 3 i 4) que pertanyen a sengles braçalets, dels quals no s'especifiquen les característiques;
- fragments d'ossos cremats (núm. inv. 5);
- 1 fragment de vora exvasada (núm. inv. 6) d'un vas fet a mà d'acabat groller, de color rogenc, que va acompanyat del croquis corresponent i que sembla que pertany a una urna de perfil en S;
- 1 fragment de ceràmica feta a mà (núm. inv. 7) que pertany, segons Colominas, a un vas molt petit o «mollor a un coll de tapadora». Pasta grollera i porosa feta a mà, de color roig;

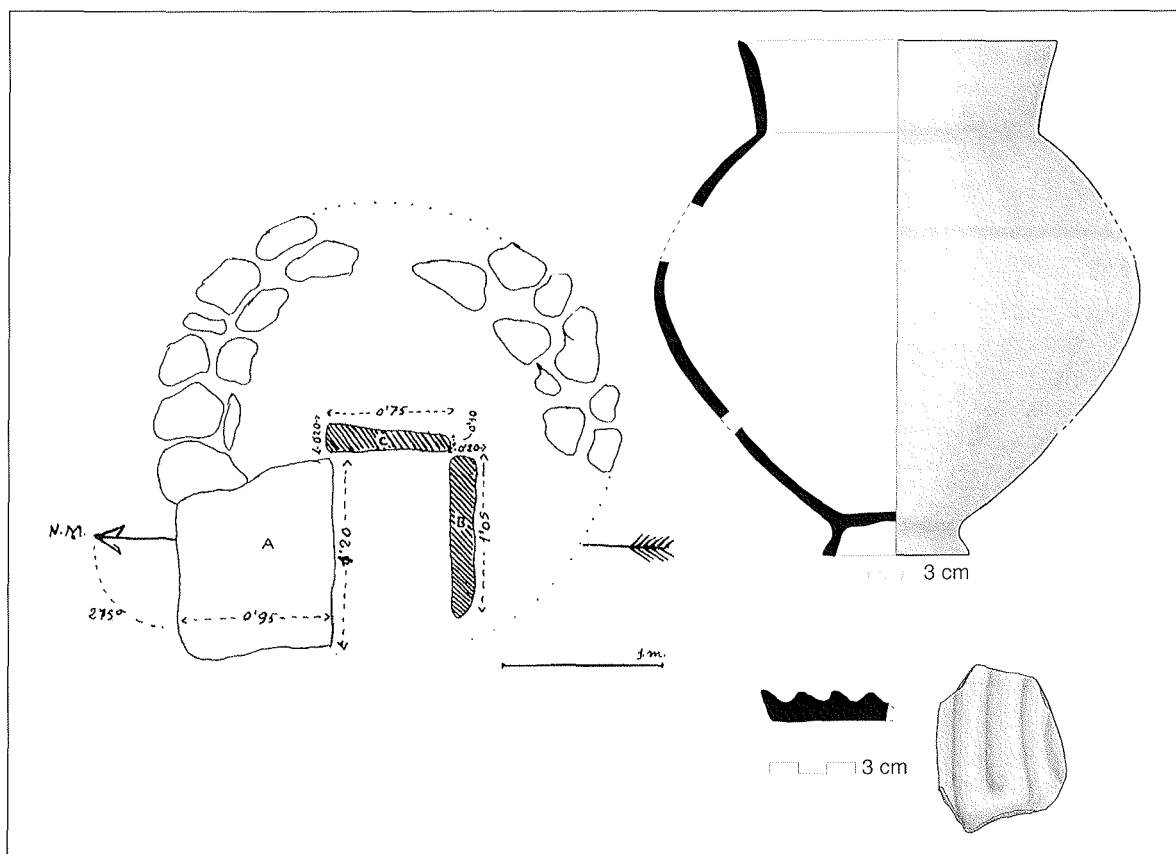

Figura 30. Entre la Vall de la Cabrera i Vinyets. Sepulcre 45, planta, segons Colominas, i material recuperat.

- 2 fragments sense forma d'un vas fet a mà de cuïta oxidoreductora (núm. inv. 8);
- 3 fragments sense forma d'un vas fet a torn de color rogenic (núm. inv. 9).

Sepulcre 3 (la Clota 2): És un túmul de planta circular (3,50 m de diàmetre), amb cista excèntrica de lloses (entre 1,05 m i 1,30 m per entre 0,45 m i 0,50 m i 0,90 m de profunditat). En el croquis està orientada en sentit W-E, amb l'entrada al cantó W i una desviació d'uns 14° en direcció nord; aquesta orientació és sensiblement igual a la que té el sepulcre contigu, núm. 4 de l'inventari general (fig. 31, 5).

A la cista es recuperà el material moble següent:

- resquills d'os (núm. inv. 10);
- 3 fragments de ceràmica feta a mà, rogenca, (núm. inv. 11) que, segons el parer de Colominas, podria haver pertangut a una tapadora, que no hem pogut localitzar;
- 3 fragments de ceràmica feta a mà (núm. inv. 12), de pasta porosa i fosca i parets primes que, segons sembla, corresponien a una urna, que tampoc no hem localitzat.

Sepulcre 4 (la Clota 3): Es tracta d'un túmul de planta circular, de 4,50 m de diàmetre, amb cista excèntrica de lloses (1,10 m de llarg per 0,68 m d'ample i 1 m de profunditat). Està orientada W-E amb l'entrada al W, tot i que amb una lleugera desviació (fig. 31, 4). La llosa de coberta es conservava caiguda al costat.

Els únics materials arqueològics recuperats són:

- fragments de ceràmica a torn, rogenca;
- fragments de ceràmica feta a mà (núm. inv. 13 i 14), que Colominas creu que provenen de tres peces diferents. Un dels fragments era una petita vora recta, de llavi arrodonit.

Sepulcre 5 (la Clota 4): Túmul circular (4,50 m de diàmetre aproximat) amb cista mixta de lloses i muret de maçoneria (1,20 m x 0,75 m i uns 0,70 m de fondària). En el croquis de Colominas (fig. 31, 6) es pot apreciar que la cista està construïda majoritàriament amb lloses que, no obstant això, es complementen en algun sector amb muret (particularment clar per les anotacions del diari pel que fa a la pedra E i, possiblement, també la C). L'eix està orientat en el mateix sentit que el sepulcre núm. 2.

Les troballes de material arqueològic moble, que no hem pogut localitzar, són:

- 2 fragments d'un mateix braçalet de bronze (núm. inv. 15), de secció rectangular;

- 1 fragment de ceràmica feta a mà, porosa (núm. inv. 17);
- diversos fragments de ceràmica rogenca, que pertanyen a un mateix vas fet a torn (núm. inv. 16).

El sistema constructiu, la possibilitat que hi hagués ceràmica feta a torn en les cistes 4 i 5 i, en qualsevol cas, les vores exvasades, indiquen una cronologia tardana del conjunt, de finals del segle VII aC o ja en ple segle VI aC, segons si es tracta de torn d'importació o bé ibèric.

Els fragments de trípod del sepulcre 2 (la Clota 1) mereixen unes línies a part.¹⁶ Tot i que Colominas descriu aquests fragments de bronze com una placa reixada pertanyent a un braçalet, en realitat es tracta de dos fragments d'un cercol, de 19 mm d'alçada, integrat per diverses peces superposades: en el centre, una làmina amb dos registres de triangles capiculats reixats; a dalt i a baix està limitada per dos registres consistents en dos parells de tiges aplanades i superposades (fig. 31, 3). A pesar de la modèstia dels fragments, la seva morfologia característica permet adscriure'ls a un trípod de barnilles i assimilar-los al conjunt, cada cop més important, de materials de tipus xipriota del Mediterrani occidental. Els fragments de què tractem corresponen al cercol superior del trípod, les mesures del qual posen de manifest que es tractava d'una peça en miniatura. El treball de ziga-zaga és freqüent en la metal·lúrgia xipriota, sobretot en els suports i trípod; és usual en els trípod de barnilles i de motlle i en els suports, tant de potes com de rodes. Els trets dels fragments de la Clota semblen poder-se assimilar —per la seva dimensió i factura— a exemplars de trípod de barnilles del tipus del conservat al Museu de Nicòsia, de provenença desconeguda, que mesura entre 13 i 14 cm d'alçada, amb un anell o cercol superior de 2 cm d'alçada i aproximadament 14 cm de diàmetre i que està fet amb tècnica composta: dues tiges quadrangulars superposades a la part superior, una part central amb treball de ziga-zaga i dues tiges més a la part inferior (Matthäus, 1985, p. 303, lám. 97, núm. 690). Un altre exemplar, provinent de Grècia o de Xipre i conservat al Museu de Florència és de característiques semblants, tot i que de dimensió menor (Matthäus, 1985, p. 303, lám. 93, núm. 692). Finalment, el trípod de barnilles de la col·lecció Abis d'Oriстано, provinent d'un lloc incert de l'illa de Sardenya i considerat de fàbrica xipriota, té uns 13 cm d'alçada i un cercol superior de 2 cm integrat per dos parells de cordons que flanquegen, a dalt i a baix, un

16. Una primera notícia d'aquesta peça es pot trobar a Rafel, 2002, i una explicació més detallada pel que fa a la ubicació cultural i cronològica de la peça a Rafel, en premsa a.

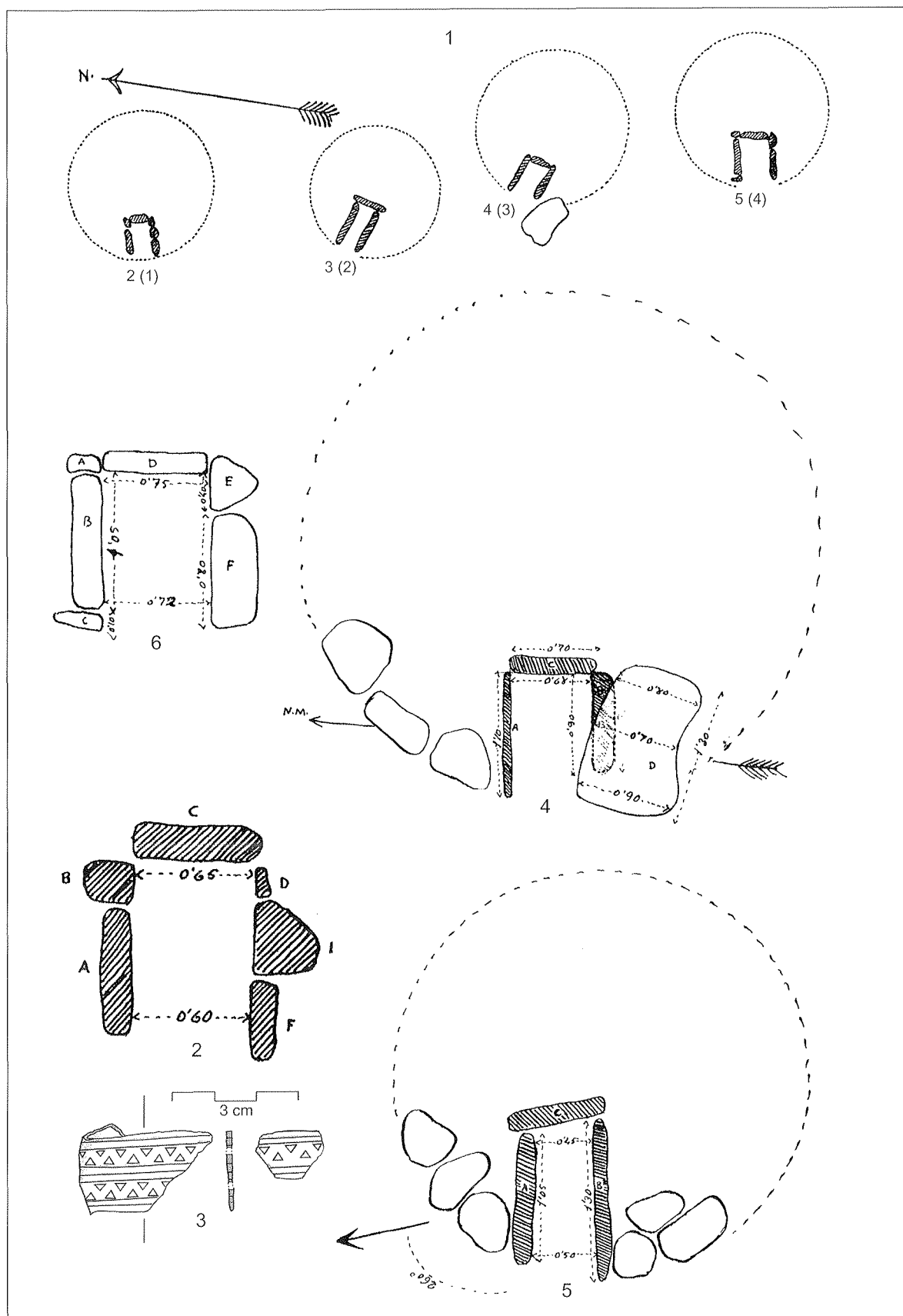

Figura 31. La Clota. Planta general (1) i sepulcres 2 (2), 3 (5), 4 (4) i 5 (6), segons Colominas, i fragments de *thymiaterion* del sepulcre 2 (3).

cos central en ziga-zaga (Lo Schiavo, 1982, p. 310-313, fig. 7). El fragment de la Clota sembla que posa en evidència també un treball compost; no obstant això —a diferència dels exemplars xipriotes coneguts fins ara— el cercol està integrat per tres parells de tiges quadrangulars superposades entre les quals s'intercalen dues bandes en ziga-zaga. Tot i que les mesures i el tipus de treball l'apropen als exemplars xipriotes, la doble ziga-zaga posa de manifest una major tendència al barroquisme, més propi de les peces sardes d'imitació, el millor exponent de les quals és el conegut trípod de barnilles, datat en el segle XI aC, provinent de la cova santuari de Piroso su Benatzu (Santadi, Sardenya) (Lo Schiavo i Usai, 1995, p. 172-174, fig. 18). A part de la qüestió de l'atribució concreta de taller, la peça de la Clota posa sobre la taula algunes qüestions interessants, sobre algunes de les quals tornarem, més *in extenso*, en el capítol final d'aquesta obra:

1. La peça apareix en un context enquadrable en els segles VII-VI aC i, per tant, allunyat del període de producció d'aquest tipus de manufactures a Xipre i Sardenya.
2. Sense cap mena de dubte, cal posar-la en relació amb la troballa de les Ferreres, particularment, el dit *thymiaterion* (Cabrè, 1942), en realitat un suport del tipus *offering stand*, clarament inspirat en els suports d'ofrenes xipriotes, però que no és de taller xipriota sinó d'un taller de la Mediterrània centreoccidental, no localitzat, del qual sortiren també els suports de Las Peyros (Solier, 1976, p. 79-83, fig. 84-85) i Pézenas (Llinas i Robert, 1971, p. 23, fig. 39), datats pels contextos en el segle VI aC, fet que ha portat la major part d'autors hispànics a donar aquesta datació al de les Ferreres. Almagro Gorbea (1990, p. 366), no obstant això, el posa en relació amb prototipus orientals i relaciona la figura del cavall amb prototipus geomètrics i, en conseqüència, envellaix la seva cronologia fins a finals del segle VIII aC o primera meitat del VII aC.
3. L'evidència d'un flux de manufactures de bronze inspirades en models xipriotes i centremediterranis suscita novament (Rafel, 1997; Rafel, en premsa a) la qüestió de la pervivència d'alguns dels seus trets en la quincalleria ibèrica de bronze, tan pròpia de l'ibèric antic a Catalunya i el nord del País Valencià.
4. D'altra banda, constitueix la constatació d'una circulació de béns de prestigi que ens porta a reflexionar sobre l'existència d'unes elits a la zona que estan en condicions d'obtenir-los i apreciar-los com a mitjà de consolidació i afirmació.

EL CAP DE LA VALL TROBADA

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 35' 34"; lat. 41° 00' 25".

Coordenades UTM: 2975, 45423.

1 estructura tumulària.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 197; Beltrán, 1956; Bosch, 1917; Bosch, 1913-1914, p. 823; Diari Bosch, 1917, p. 4; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Es tracta d'un sepulcre aïllat, de planta circular amb cista excèntrica de lloses que Bosch trobà ja molt malmès —de fet, Vidiella ja el trobà saquejat en un reconeixement anterior— i que cita només de passada (1913-1914, p. 823). En el seu diari manuscrit de l'any 1917 cita un poblat en aquest indret. No obstant això, no s'estén en cap mena d'explicació ni sobre l'un ni sobre l'altre.

EL CAMÍ DE SANT POL

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 12' 31"; lat. 40° 59' 26".

Coordenades UTM: 2651, 45415.

1 estructura tumulària.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 200; Bosch, 1915-1920; Diari Colominas, 1915; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Sepulcre 41: Colominas el situa, creiem que erròniament, en el terme municipal d'Arenys de Lledó.¹⁷ No descriu l'estructura del sepulcre, sinó que fa referència solament a alguns materials mobles que s'hi trobaren:

- fragments d'un vas fet a mà (núm. inv. 101) que descriu com a pertanyent a un vas de fons pla i vora exvasada, del qual fa un croquis reconstruït. Al MAC figuren, com a provinents d'aquest sepulcre, 42 fragments de ceràmica feta a mà, sense forma, 1 fragment de vora de llavi recte i pasta de nucli i superfícies negreses i desgriant quarcític i 1 fragment de fons pla amb pasta de nucli i superfície interna color gris i externa marró i desgriant quarcític (fig. 32);
- amb els números d'inventari 102 bis a i 102 bis b consigna fragments de bronze, un dels quals és un cilindre massís i deformat pel foc i 2 fragments de cadena de bronze. Amb aquest número d'inventari i provinents d'aquest sepulcre es conserven al MAC els bronzes següents:

17. De fet, és a la divisòria del terme.

- 10 baules i fragments de 8 més (total 18), circulars o lleugerament ovalades, de 5 mm de diàmetre exterior màxim i secció planoconvexa;
- 1 fragment de tija trencat longitudinalment. Long.: 21 mm;
- 1 fragment de tija de secció circular, molt malmès pel foc, que pertany possiblement a un braçalet. Long.: 21 mm; diàmetre de secció 7 mm;
- 1 fragment de tija de secció rectangular (3 mm x 2 mm), que pertany a un braçalet. Long.: 15 mm.

El conjunt del material situa aquest sepulcre en el darrer quart del segle VII aC o la primera meitat del VI aC.

EL CAP DE LES SENDES O EL PUIG

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 11' 2"; lat. 40° 59' 50".

Coordenades UTM: 2635, 45423.

1 estructura tumulària.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 199; Beltrán, 1956; Bosch, 1915-1920; Diari Colominas, 1915, p. 3; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Sepulcre 1: Situat a llevant de Sant Antoni, sobre un tossalet anomenat el Puig o el Cap de les Sendes; Colominas en fa un croquis (fig. 33), sense orientació, en el qual s'aprecia que es tracta d'un túmul circular molt deteriorat (uns 2,75 m de diàmetre) amb una cista excèntrica de lloses (0,80 m per entre 0,50 m i 0,60 m i uns 0,50 m de fondària) i on solament es recuperaren alguns fragments d'ossos prop de la capçalera (núm. inv. 1).

EL MAS DE FLANDÍ

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 12' 22"; lat. 40° 58' 54".

Coordenades UTM: 2649, 45405.

4 estructures tumulàries.

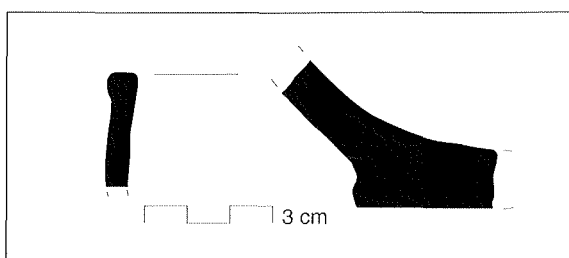

Figura 32. Camí de Sant Pol. Sepulcre 41.

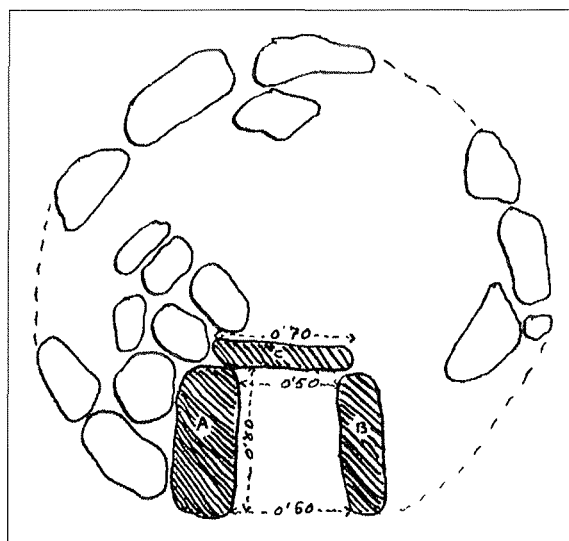

Figura 33. El Cap de les Sendes. Planta del sepulcre 1, segons Colominas.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 201; Beltrán, 1956; Bosch, 1915-1920; Diari Colominas, 1915, p. 53-71; Sanmartí, Padró, 1976-1978; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

Es tracta d'un conjunt integrat per quatre sepulcres, dos dels quals —els núm. 13 (Mas de Flandí, Camí de Cretes) i 16 (Mas de Flandí) de l'inventari general de Colominas— estaven aïllats, mentre que els altres dos —corresponents als núm. 14 (Mas de Flandí, Serrall de la Pijaita 1) i 15 (Mas de Flandí, Serrall de la Pijaita 2) del dit inventari— estaven agrupats.

Sepulcre 13 (Mas de Flandí, Camí de Cretes): Sota aquest únic número d'inventari Colominas cataloga el que en realitat eren dos enterraments: un de principal, un túmul de planta circular amb cista central de maçoneria, i l'altre de secundari, una cista no tumulària (?) de llosetes adossada a l'exterior del túmul principal. Els descriu en el diari de la manera següent:

A l'interior del túmul es distingeix una construcció de pedres sense pulir ni tallar i posades sense argamassa. Entre aquestes parets i les pedres exteriors del túmul hi ha alguns espais buits; en una de les cares es veuen tres pedres de major tamany guardant paral·lelisme i formant una d'elles la paret exterior del túmul.

El departament quadrangular que ocupa gairebé el centre del túmul té 0,80 x 0,65 ms. El gruix de les parets que el formen es de 0,40 m. aprox. La profunditat de l'excavació en aquesta cambra central arribà a 0,40 m.

Adossada a les pedres exteriors del túmul es troba una petita cista formada de quatre llosetes de pedra de desiguals mides (vegin-se aquestes al peu de la planta).

Es possible que aquesta cista estès voltada de pedres a manera d'una secció de tumul, però no fou possible tenir-ne la certesa per l'estat de ruina en que es trobava. [sic]

El túmul feia 3 m de diàmetre. Les mesures interiors de la cista secundària són 0,41 m i 0,28 m i la fondària, aproximadament, 0,40 m. L'eix longitudinal de la cista principal està orientat en sentit W-E, però amb una desviació de 13° sexagesimals cap al nord. La petita cista que correspon a l'enterrament secundari s'adossa al túmul principal pel seu cantó oest, amb una desviació de 18° cap al sud (fig. 34, 1).

Aquests enterraments són ja ben coneguts a partir, fonamentalment, de la seva publicació per Sanmartí i Padró (1976-1978, p. 168-169, fig. 2a-f, 5 i 7), que dataren l'enterrament principal i més antic en el tercer quart del segle vi aC, tot i que darrerament s'ha proposat un lleuger envelliment d'aquesta datació, entorn del 550 aC (Cela, 1999, p. 98-99). La planta que publiquen Sanmartí i Padró —juntament amb una fotografia de la maqueta d'aquest conjunt que es conserva al MAC— és la de Colominas; tanmateix, en el seu diari hi ha dues versions de la memòria relativa a aquest sepulcre, un esborrany i la redacció definitiva, ambdós amb els dibuixos corresponents. La planta publicada correspon a la inclosa en la redacció definitiva, tot i que, almenys pel que fa al detall de la cista de l'enterrament principal, sembla més detallada la de l'esborrany, raó per la qual la reproduïm (fig. 34, 1).

Tot els materials arqueològics mobles recuperats en aquestes dues cistes es conserven al MAC i han estat ja publicats per Sanmartí i Padró, fet pel qual no adjuntem les figures corresponents, sinó solament un nou dibuix de la fíbula de ferro i el fragment també de ferro de l'enterrament principal, que permet apreciar millor el detall que no els publicats (Sanmartí i Padró, 1976-1978, fig. 2, e i f). L'inventari dels materials és el següent:

Enterrament principal:

- fragments d'un vas fet a mà (núm. inv. 39), de color roig i negrós, decorat amb un cordó en relleu amb incisions al coll (Sanmartí i Padró, 1976-1978, fig. 2c). Lloc de troballa indicat a la planta amb la lletra A;
- diversos fragments d'una tapadora feta a mà (núm. inv. 40), de color fosc (Sanmartí i Padró 1976-1978, fig. 2c). Lletra B de la planta;
- diversos fragments de braçale de bronze (núm. inv. 42), de secció quadrada i de diverses mides, que, a parer de Colominas, devien estar originalment dins el vas que porta el número d'inventari 39 (Sanmartí i Padró, 1976-1968, fig. 2d);
- fíbula de ferro (núm. inv. 41) de pont en forma de colze i amb un eixamplament romboidal al centre,

que, sempre segons Colominas, devia estar dins el mateix vas que els fragments de braçale (fig. 34, 2; Navarro, 1970, p. 51, fig. 11; Sanmartí i Padró, 1976-1968, fig. 2f);

- 1 vas fragmentat de ceràmica feta a torn (núm. inv. 44), de color roig, cos ovoide amb tendència al biconisme, amb la vora aplanada molt exvasada, base còncava i dues nanses geminades, que Sanmartí i Padró (1976-1977, fig. 5, 4 i peu corresponent) defineixen com «de forma mediterrànea». Sembla que degué fer la funció d'ossera, atès que en el seu interior es recuperaren fragments d'ossos (núm. inv. 45). Indicat a la planta amb la lletra C;
- 1 fragment de ferro (núm. inv. 46), de tipologia no identificable (fig. 34, 2; Sanmartí i Padró, 1976-1978, fig. 2e), que Colominas creu que devia ser dins l'ossera;
- 1 petit vas fet a mà (núm. inv. 47), de color negrós i pasta porosa, amb una perforació a la part superior (Sanmartí i Padró, 1976-1978, fig. 2a). S'indica el lloc de troballa amb la lletra D de la planta.

Cista exterior adossada:

- vas fragmentat fet a mà (núm. inv. 48), de coloració desigual, rogenca i negrosa, decorat amb cordons decorats al coll i al peu (Sanmartí i Padró, 1976-1978, fig. 2b);
- tapadora fragmentada (núm. inv. 49), que acompanyava el vas anterior, feta a mà i amb decoració incisa. Sanmartí i Padró (1976-1978, p. 167-168) posen en relació aquest conjunt d'urna i tapadora amb un vas molt semblant del Coll del Moro de Serra d'Almors, fet que els serveix de base per a proposar una data *ante quem* de 500-475 aC, moment en què segons els autors s'abandona l'esmentat jaciment. La recent revisió de Cela (1999, p. 99) a la qual hem fet al·lusió més amunt situa aquesta cista entorn del darrer quart del segle vi aC.

Sepulcre 14 (Serrat de la Pijaita 1): Túmul circular (4,40 m de diàmetre) amb cista excèntrica de lloses (1,20 m x 0,82 m i 1,30 m de fondària). Colominas presenta un croquis de la cista, sense orientar (fig. 34, 5).

Estava saquejat i es recuperà únicament el material següent, que és fruit de freqüentacions posteriors a l'enterrament:

- 1 fragment de vora d'un vas (núm. inv. 50) de terra sigil·lada clara A, Lamboglia 2, conservat al MAC;
- 8 fragments del coll, estriat, d'un vas fet a torn (núm. inv. 51).

Sepulcre 15 (Serrat de la Pijaita 2): Era a 20 m de distància del sepulcre 14, dalt d'un tossal davant

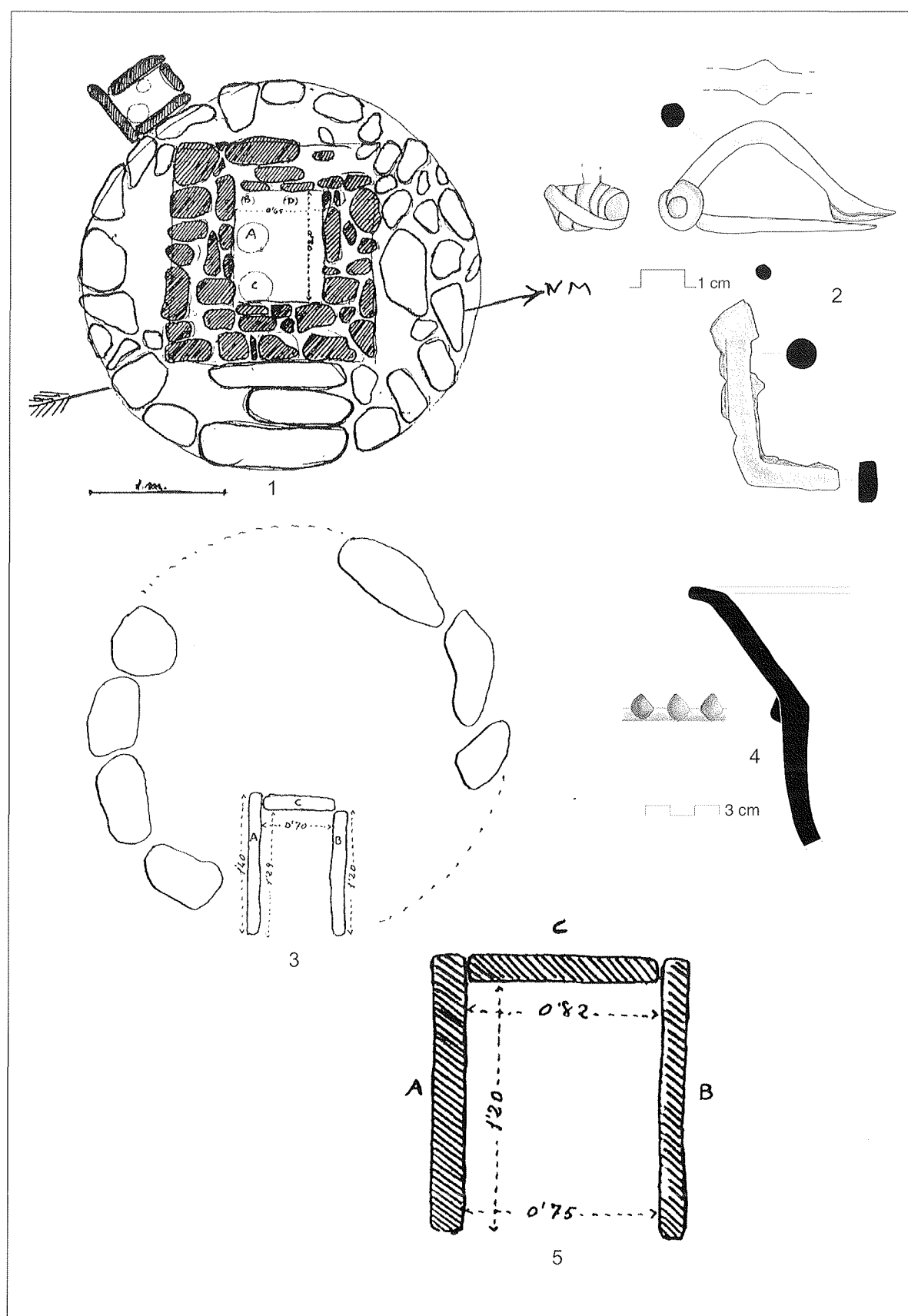

Figura 34. El Mas de Flandí. Plantes dels sepulcres 13 (1), 14 (5), 15 (3), segons Colominas, i materials dels sepulcres 13 (2) i 15 (4).

de l'ermita de Sant Pol, a 100 m de la carretera, prop del km 5. Era un túmul circular (4,10 m de diàmetre) —força malmès en el moment de la investigació de l'Institut— amb cista excèntrica de lloses (1,20 m x 0,70 m i 1 m de profunditat) (fig. 34, 3). Colominas presenta un croquis sense orientar del conjunt de l'estructura funerària.

Els materials que hi recuperà foren els següents:

- ossos cremats (núm. inv. 52);
- fragments d'un vas fet a mà (núm. inv. 53), que hem pogut localitzar al MAC. Es tracta d'un vas de cocció oxidoreductora, amb desgredant quarcític molt abundant i vora exvasada amb cordó decorat al coll (fig. 34, 4).

Sepulcre 16: Túmul de planta circular (3,15 m de diàmetre), amb cista excèntrica de lloses (1 m x 0,67 m i 0,90 m de fondària), orientada en sentit W-E, amb una desviació d'uns 19° cap al nord, i amb l'ingrés orientat al cantó W (fig. 35, 1).

La neteja de la cista permeté l'exhumació dels materials arqueològics següents:

- 1 fragment de braçalet de bronze (núm. inv. 55), de secció rectangular;
- 2 fragments d'un altre braçalet de bronze (núm. inv. 56), de secció també rectangular;
- 3 fragments fets a mà d'un vas de color gris (núm. inv. 57 i 58), localitzat al MAC, amb vora exvasada, decoració incisa al coll i, probablement, dues nanses que arrenquen de la vora i de les quals se n'ha conservat una (fig. 35, 2).

Pel que fa a la cronologia, cal remarcar que, per la nostra part, no creiem que el material del sepulcre 13 pugui ser més modern que del segon quart del segle VI aC o, com a molt, de mitjan d'aquest segle. La cista adossada a l'enterrament principal constitueix un tipus estructural ben documentat a la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa, on no hi ha cap d'aquestes estructures que superi la data de 575-550 aC. De fet, al Coll del Moro no hi ha cap estructura tumulària circular (i aquestes estructures secundàries sempre s'associen als tipus circulars) que arribi a la segona meitat del segle VI aC (Rafel, 1989, p. 67-70, 79-80). Els tipus ceràmics dels sepulcres 15 i 16 cal situar-los entre finals del segle VII aC i la primèria del segle següent.

Val la pena fer menció explícita de l'existència de l'enterrament secundari del sepulcre 13, en la mesura que és un fenomen que probablement té més abast del que pot semblar a partir del que s'ha documentat, excavat i conservat dels túmuls baixaragonesos en general. Quan han estat excavats sistemàticament, mostren la presència freqüent d'enterraments secundaris, com és el cas, ja citat més amunt, de la necròpolis del Coll del

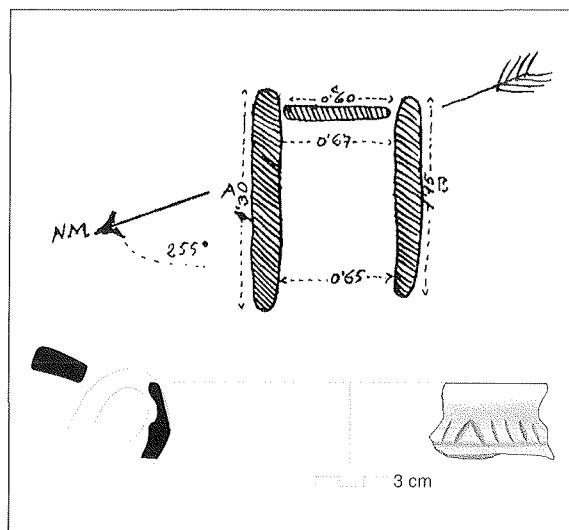

Figura 35. El Mas de Flandí. Sepulcre 16, planta, segons Colominas, i materials.

Moro (Rafel, 1989, p. 67-70), on se'n documenten nou casos, o les referències que fa Beltrán (1962, p. 150) en el cas de la Loma de los Brunos a Casp o Tomás (1959, p. 122) en el cas de Sant Cristòfol.

LA CREU DELS FORATS

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 10' 50"; lat. 41° 01' 26".

Coordenades UTM: 2629, 45453.

2 estructures tumulàries.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 198; Beltrán, 1956, p. 148; Bosch, 1917; Bosch, 1915-1920; Diari Bosch, 1917, p. 3-4; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

En aquest jaciment, en el seu diari d'excavació, Bosch hi consigna dues cistes tumulàries, situades a 1 km aproximadament de Calaceit, al costat del camí de Maella. Les dues estructures tumulàries són a tocar, de forma que els túmuls respectius «es confonen», en paraules de Bosch (fig. 36, 1). Aquestes estructures no estan recollides en l'inventari general de sepulcres de Calaceit elaborat per Colominas.

Creu dels Forats 1: Es tracta d'un túmul de planta circular (ca. 4,50 m de diàmetre), deteriorat, amb cista excèntrica de lloses de 1,40 m per 0,73-0,84 m i 1,10 m de fondària, de la qual es conservaven la llosa de capçalera i una de les dues de laterals (fig. 36, 2). El sòl de la cista tenia un paviment de terra piconada que reposava sobre el sòl rocós. El conjunt de l'estructura funerària sembla que reposava

sobre una capa de terra grogosa molt dura, de nivellament del terreny rocós. L'eix longitudinal estava orientat en sentit SW/W - E/NE, amb l'entrada al S/SW. Completament saquejada, la seva neteja proporcionà únicament alguns resquills d'os.

Creu dels Forats 2: Es tracta d'un túmul de planta circular (fig. 36, 3), d'un diàmetre aproximat igual al de l'anterior i cista excèntrica de lloses que mesurava 1,15 m per 0,60 m i 0,95 m de fondària. El sòl de la cista sembla que era la mateixa roca. L'eix longitudinal estava orientat en sentit S/SW - E/NE, amb l'entrada al S/SW. Els materials arqueològics recuperats foren els següents:

- ossos cremats (núm. inv. 2);
- fragment de la vora exvasada d'un vas fet a mà rogenc (núm. inv. 3);
- fragment de coll d'un vas fet a mà, rogenc, amb cordó incís (núm. inv. 4);
- 20 fragments de perfil d'un vas fet a mà rogenc (núm. inv. 5).

EL CAP DE LA FONT D'EN FIGUERA

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 11' 28"; lat. 40° 58' 02".

Coordenades UTM: 2636, 45389.

1 estructura tumulària.

Bibliografia: Atrián, 1980, núm. 195; Bosch, 1915-1920; Diari Bosch, 1917, p. 6-8; Tomás, 1959; Tomás, 1960.

El jaciment era a prop de l'anomenada Massadeta de Calaf, en una elevació allargada a l'extrem nord de la qual hi havia restes confoses de parets que, segons Bosch, podien correspondre a un poblat. La cista única de la Font d'en Figuera era a l'altre extrem d'aquesta elevació, prop de la qual, cap a l'est, es localitzà la cista de la Massada de la Gasparona, que possiblement correspon al mateix poblat que la de la Font d'en Figuera. No es recull en l'inventari general de sepulcres de Colominas.

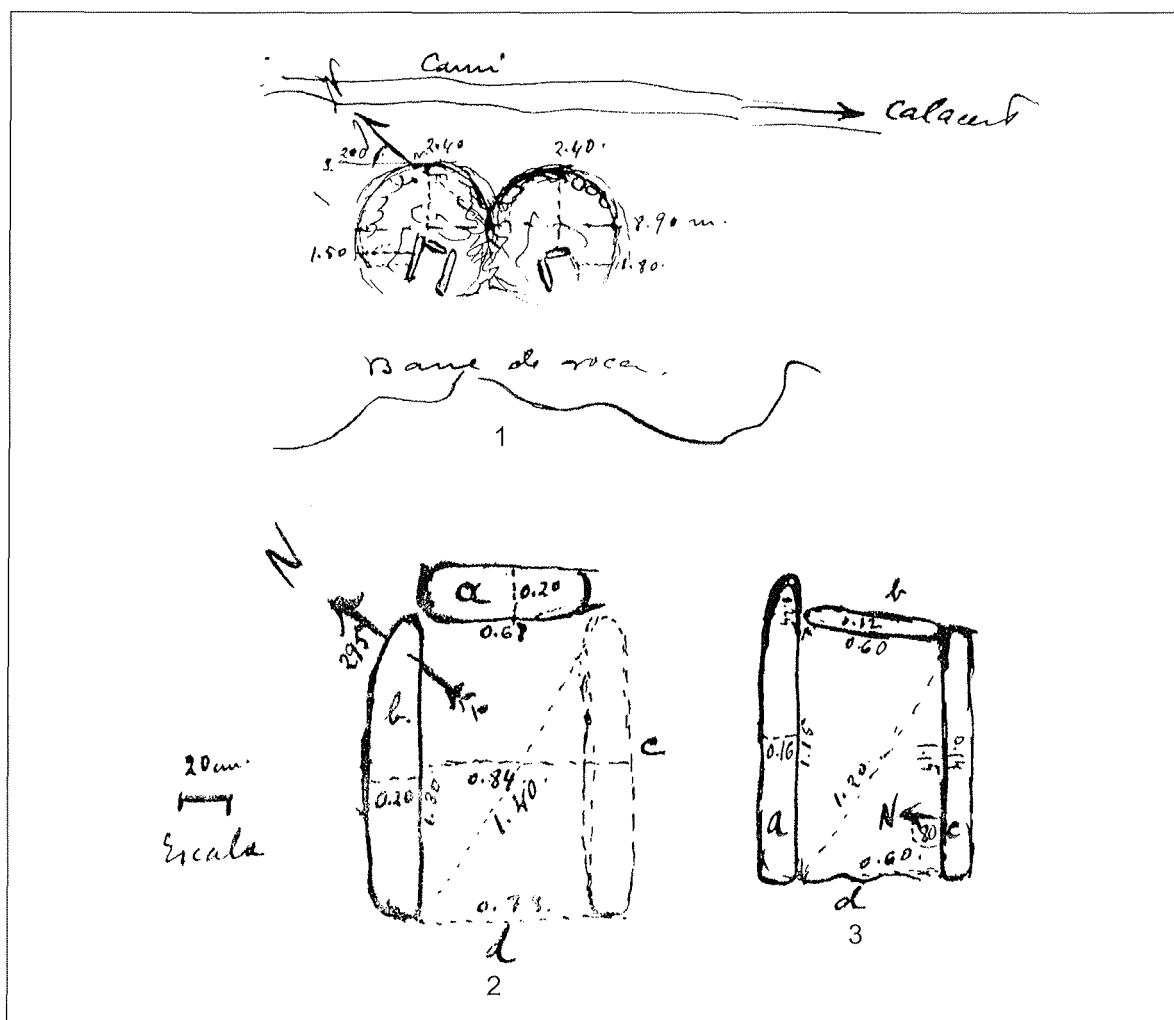

Figura 36. La Creu dels Forats. Croquis general (1) i plantes de les cistes 1 (2) i 2 (3), segons Bosch.

Es tracta d'una estructura única, tumulària circular (poc més de 4 m de diàmetre) amb cista de lloses (fig. 37). L'estructura estava assentada sobre la roca. L'eix de la cista s'orienta en sentit W/SW - E/NE, amb l'ingrés al W/SW, i feia 0,80 m per 0,70 m i 0,83 m de profunditat. Bosch observà que l'estructura tumulària pròpiament dita semblava estar integrada per dos cercles concèntrics, amb la cista excèntrica en relació amb el més interior i quasi central en relació amb el conjunt de l'estructura.

Els materials arqueològics recuperats foren els següents:

- ossos cremats (núm. inv. 6);
- fragments sense forma d'un vas fet a mà de color negrós (núm. inv. 7);
- 1 fragment d'agulla (?) de ferro, possiblement pertanyent a una fíbula (núm. inv. 8);

- ressort de bronze, que pertany a una fíbula (núm. inv. 9);
- agulla de bronze, potser d'una fíbula (núm. inv. 10);
- diversos fragments de braçalet de bronze (núm. inv. 11);
- fragments de bronze de forma indeterminable (núm. inv. 12).

La presència de ferro obliga a situar aquest enterrament a partir del segle VII aC.

LA MASSADA DE LA GASPARONA

Calaceit (Matarranya, Terol).

Coordenades Greenwich: long. 0° 11' 10"; lat. 40° 58' 00".

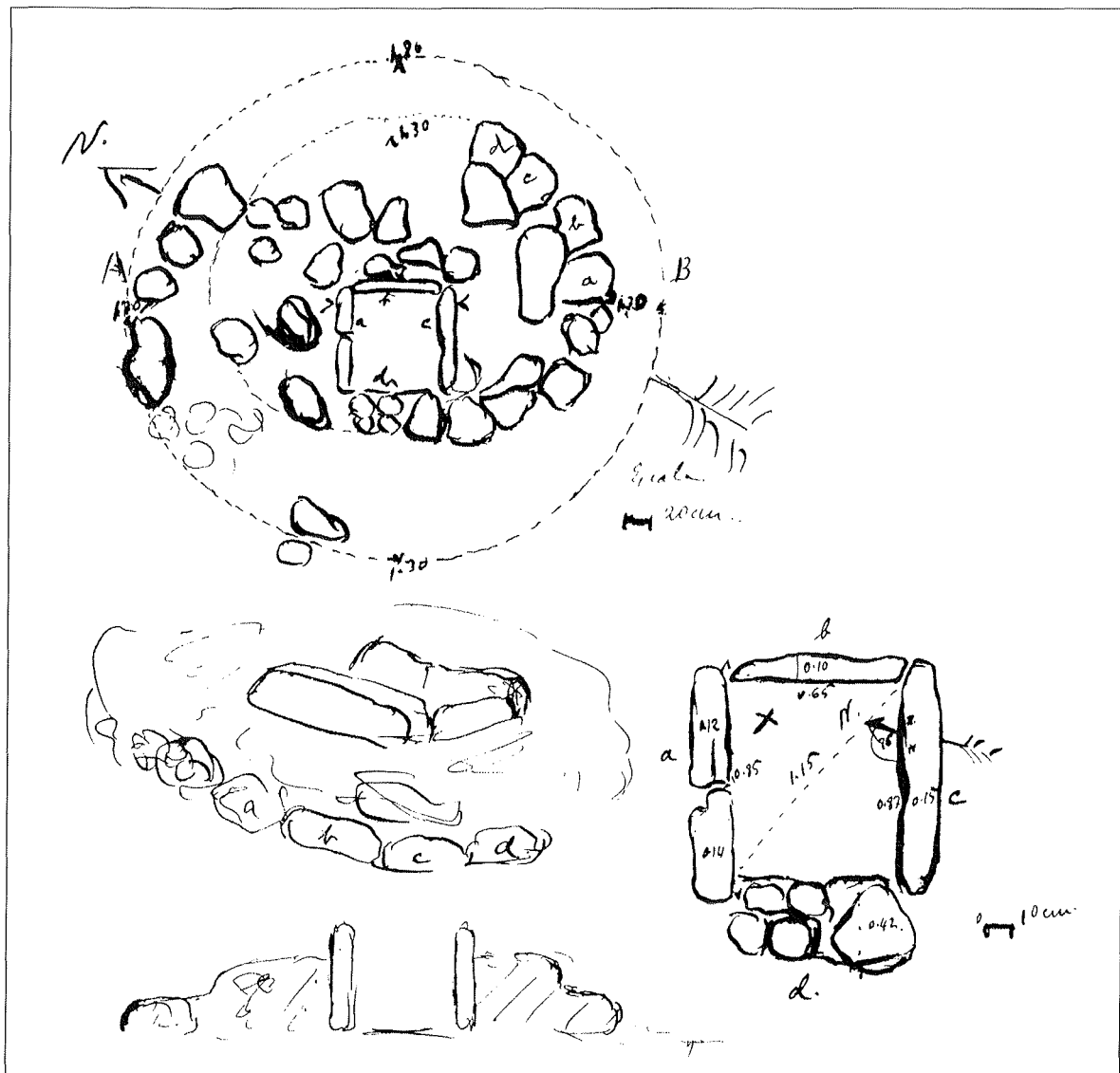

Figura 37. El Cap de la Font d'en Figuera. Planta del conjunt, perspectiva i planta i secció de la cista, tot segons Bosch.

CONSIDERACIONS GENERALS

De les característiques del conjunt de sepulcres que examinem en aquestes pàgines n'hi ha algunes que destaquen particularment. En primer lloc, remarcarem el fet que —tal com pot observar-se en la figura 39— la gran majoria d'àrees funeràries consten de molt poques tombes: un 81 % dels jaciments tenen 5 tombes o un nombre inferior a 5. De la resta només n'hi ha 3 que superin àmpliament aquesta xifra: al Salbimec, al Barranc de Sant Cristòfol i als Castellans¹⁸ s'han documentat aproximadament 20 enterraments a cada jaciment. Això marca una diferència important entre aquestes darreres àrees funeràries i la resta en relació amb el nombre d'enterraments. S'ha de tenir en conside-

ració, però, que en els jaciments esmentats els túmuls no estan tots situats en un mateix indret, sinó que estan repartits en diferents àrees: es pot apreciar clarament aquest fet en les tres àrees funeràries del Salbimec i les tres dels Castellans. Pel que fa a Sant Cristòfol, sembla que hi havia 5 agrupacions diferents i 8 túmuls isolats. De tot això se'n desprèn, d'una banda, un nombre absolut d'enterraments molt baix i, de l'altra, la multiplicitat de les àrees d'enterrament de cada assentament o comunitat, aspecte que tractarem en els capítols següents.

Pel que fa a la cronologia dels enterraments, el tret que caracteritza el conjunt és la seva relativa moder-

67

<i>Jaciment</i>	<i>Núm. sepulcres</i>	<i>Jaciment</i>	<i>Núm. sepulcres</i>
Salbimec	20	Prop del Vilallong	2
Barranc de Sant Cristòfol	20?	Mas de Felipet	3
Escodines	3?	Mas del Roig	>6
Vinya del Valle	2	Font de n'Oró	3
Mas de Baqué	1	Entre Vall de la Cabrera i Vinyets	1
Pla de Plan Aigua	2	Clota	4
Cami de Calaceit	1	Cap de la Vall Trobada	1
Mas de Toribio	7	Cami de Sant Pol	1
Fossanet dels Moros	5	Cap de les Sendes	1
Castellans	3+2 + 15	Mas de Flandí	4
Cementiri	3	Creu dels Forats	2
Mas de Pascual de Jaume	2	Cap de la Font d'en Figuera	1
Vilallong	1	Massada de la Gasparona	1

Figura 39. Nombre d'enterraments de cada jaciment.

18. Com ja hem comentat en tractar d'aquest jaciment, cal recordar que l'existència de l'àrea funerària anomenada els Castellans és dubtosa.

nitat: tots s'inscriuen en el segle VII aC i inicis o primera meitat del VI aC, cronologia que ve donada per la presència de ferro, d'elements d'ornament en bronze tardans, de materials d'imitació fenícia o de tipus orientaltzants fets a mà o a torn i, finalment, de torn ibèric antic i torn indeterminat, així com per la presència de tècniques constructives en maçoneria.

Ruiz Zapatero (1985, p. 851-858) situa el primer ferro al Baix Aragó entorn del 675 aC, cronologia que *grosso modo* queda corroborada en la sèrie de la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa (Rafel, 1991, p. 131-133; Rafel, 1993, p. 66) on, a part de manifestar-se l'escassetat d'aquest metall i el predomini d'elements tipològics tals com els ganivets o els ornamentals, els sis casos documentats d'enterraments amb ferro posen de manifest una cronologia inicial de mitjan segle VII aC o, a tot estirar, segon quart d'aquest segle. Dos dels sis casos presenten associacions amb vasos d'imitació de tipus fenicis: 1 vas de boca de tulipa amb engalba roja i 1 urna de tipus Cruz del Negro a la unitat M4 i 1 urna d'aquest darrer tipus a la M9; en dues de les altres unitats s'associen ja a elements ibèrics. Sempre en el marc d'aquesta necròpolis, es documenten també amb claredat una sèrie de manufactures ceràmiques que, a parer nostre, constitueixen peces inspirades en models fenicis, entre les quals són destacables aquelles que es caracteritzen per l'aplicació d'engalbes roges (Rafel, 1992) i, en línies generals, el seu ampli registre funerari confirma les primeres intuïcions de Bosch (1915-1920, p. 651) sobre la cronologia tardana de les cistes de maçoneria, aprofundides per Tomás, així com les posteriors apreciacions de Ruiz Zapatero (1985, p. 502) en aquest sentit, tal com es pot apreciar en la figura 40.

En la figura 41 s'aprecia com, de les tombes on es recuperaren materials mobles, un 43 % dels sepulcres contenen materials de ferro (Mas de Flandí 13 principal, Cap de la Font d'en Figuera), ceràmica feta a torn (Salbimec 5, Mas de Toribio 27, Mas del Roig 20 i 26, la Clota 2, 4 i 5, Mas de Fladí 13 principal, Cap de la Font d'en Figuera), elements metàl·lics tardans com les cadenetes de bronze (Salbimec 6, Barranc de Sant Cristòfol 46, Mas del Roig 21, Camí de

Sant Pol 41), materials orientaltzants fets a mà com són les ceràmiques amb engalba vermella, policromes o imitacions de formes fenícies (Barranc de Sant Cristòfol 11, 20 i 48, Fossanet dels Moros 37, Mas de Pascual de Jaume 6, Mas del Roig 26). D'altres, com el Salbimec A i 7, s'enquadren en una datació tardana per la tècnica constructiva de les seves cistes, la maçoneria. Tot i que el mal estat de conservació de les tombes en el moment de les recerques de l'IEC dificulta les apreciacions en aquest sentit, cal tenir també en consideració que molts dels sepulcres contenen altres vasos a més de l'ossera (eventualment amb la seva tapadora), característica que, tal com s'ha pogut evidenciar amb claredat a la necròpolis del Coll del Moro (Rafel i Hernández, 1992, p. 47), constitueix un tret tardà (de mitjan segle VII aC) (fig. 42). Aquest és el cas del Salbimec 5, 6 i 7, el Barranc de Sant Cristòfol 11, 20, 46, 47, 48 i 49, el Mas de Toribio 30, el Fossanet dels Moros 34 i 37, Prop del Vilallong 9, el Mas de Pascual de Jaume 6, el Vilallong 8 i el Mas del Roig 20 i 26 (no comptabilitzem els casos de Mas de Flandí 13 secundària i els Castellans, ambdues amb dues peces, perquè es tracta de l'ossera i la seva tapadora). Finalment, com ja hem comentat en el capítol anterior, les ceràmiques fetes a mà indígenes, de tradició dels camps d'urnes, recuperades en la resta de sepulcres presenten també cronologies tardanes, tret d'algun vas —com el del túmul A del Salbimec, per exemple, proper a tipus presents a les Obagues i a Molar 117— que veu rebaixada també la seva cronologia pels materials associats. D'altra banda, alguns enterraments contenen vasos amb decoracions incises, tècnica decorativa que al Baix Aragó és pròpia, sobretot, del segle VII aC, tot i que n'hi ha del VI aC (Ruiz Zapatero, 1985, p. 794) i que al Roquizal o Tossal del Rullo n'hi ha de finals del VIII aC (ídem, 1979).

Pel que fa a la tipologia dels sepulcres, la major part se situen dins el tipus considerat canònic d'estructures tumulàries de planta circular amb cista excèntrica. No obstant això, alguns presenten variants interessants: així, la cista triple de Mas de Pascual de Jaume i la cista doble del Fossanet dels Moros que, a més d'incidir en la qüestió de la tipologia sepulcral, ho fan en la consideració de la possible existència

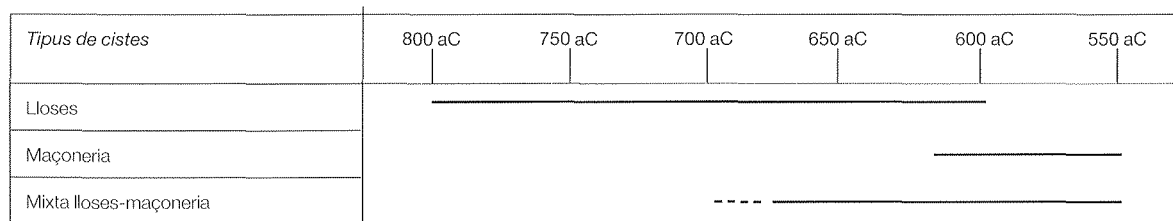

Figura 40. El Coll del Moro de Gandesa, túmuls circulars amb cista excèntrica: cronologia dels tipus constructius de les cistes (Rafel, 1989, fig. 22).

Jaciment	Núm. tomba	Ferro	Torn	Elements ornamentals
Salbimenc	A			
	1a			
	1b			
	2a			
	3			
	4			
	5		•	
	6			Cadeneta bronze
	7			
Barranc de Sant Cristòfol	11			Fíbula doble ressort bronze, cer. policr., e. roja
	20			Ceràmica policroma
	46			Cadeneta bronze
	47			
	48			Ceràmica policroma
	49			
Vinya del Valle	39			
	39 bis			
Mas de Baqué	40			
Pla de Plan Aigua	42			
	43			
Camí de Calaceit	44			
Mas de Toribio	27		•	Torn ibèric antic
	28			
	29			
	30			
	31			
	32			
	33			
Fossanet dels Moros	34			
	35			
	36			
	37			Ceràmica engalba roja
	38			
Castellans	s/n			
Mas de Pascual de Jaume	6			Ceràmica engalba roja
	7			
Vilallong	8			Fíbula doble ressort bronze
Prop del Vilallong	9			
	10			
Mas de Felipet	17			
	18			
	19			
Mas del Roig	20		•	
	21			Cadeneta bronze
	22			
	26		•	Imitació vas à chardon
Font de n'Oró	23			
	24			
	25			Anell d'or
Entre Vall de la Cabrera i Vinyets	45			
Clota	2		•	Suport d'ofrenes bronze
	3			
	4		•	
	5		•	
Camí de Sant Pol	41			Cadeneta bronze
Cap de les Sendes	1			
Mas de Flandi	13 (principal)	•	•	Fíbula ferro i vas orientaltizant
	13 (adossada)			
	14			
	15			
	16			
Creu dels Forats	1			
	2			
Cap de la Font d'en Figuera	s/n	•		Fíbules bronze i ferro
Massada de la Gasparona	s/n			

Figura 41. Quadre dels sepulcres catalogats amb indicació d'aquells que contenien ferro, torn, elements ornamentals en bronze tardans i materials orientaltizants. L'ombregat indica enterraments on no es va recuperar material arqueològic de cap mena.

Jaciment	Núm. tomba	Vasos	Bronze	Ferro
Salbimec	A	>1M		
	1a		Br	
	1b			
	2a	1M		
	3			
	4			
	5	1M, 1T		
Barranc de Sant Cristòfol	6	3M	Br, C	
	7	3M		
	11	3M	F	
	20	2M	Br	
	46	2M	Br, C	
	47	4M		
	48	2M		
Vinya del Valle	49	2M		
	39		Br	
Mas de Baqué	39 bis		A	
	40	1M	Br	
Pla de Plan Aigua	42			
	43	1M		
Camí de Calaceit	44			
Mas de Toribio	27	1T		
	28	1M		
	29	1M		
	30	2M		
	31	1M		
	32			
	33			
	34	2M	Br	
	35			
Fossanet dels Moros	36	1M		
	37	3M		
	38		Br	
	s/n	2M	Br	
Castellans	6	3M	Br	
	7	1M		
Mas de Pascual de Jaume	8	>1M	Br, F	
	9	>1M		
Vilallong	10			
Prop del Vilallong	17	1M		
	18			
Mas de Felipet	19			
	20	1M, 1T	Br	
Mas del Roig	21		A, Ba, Br, C	
	22			
Font de n'Oró	26	1M, 1T	Br	
	23			
	24			
	25	1M?	Br?	
Entre Vall de la Cabrera i Vinyets	45	3M		
Clota	2	2M, 1T	Br, Tr	
	3	2M		
	4	1M, 1T		
	5	1M, 1T		
Camí de Sant Pol	41	1M	Br, C	
Cap de les Sendes	1			
Mas de Flandí	13 (principal)	3M, 1T	Br	F
	13 (adossada)	2M		
	14			
	15	1M		
	16	1M	Br	
Creu dels Forats	1			
	2	2M		
Cap de la Font d'en Figuera	s/n	1M	Br, F	F
Massada de la Gasparona	s/n	1M	Br	

Figura 42. Aixovars recuperats en els enterraments, amb indicació del nombre de vasos ceràmics fets a mà (M) i a torn (T) i els tipus metàl·lics documentats (A: anella, Ba: baula, Br: braçalet, C: cadeneta, F: fibula, Tr: tripode o suport).

Jaciment	Núm. tomba	Núm. túmul	Cista			
			Orientació	Mesures ($l \times a \times h$)	Ingrés	Sistema constructiu
Salbimec	A					Maçoneria
	1a	6,5	W/NW-E/SE	$1,10 \times 0,50 \times 0,70$	W/NW	Lloses
	1b	ca. 5,0				
	2a					Lloses?
	3	6	W/SW-E/NE	$1,55 \times 0,70 \times 0,48$	W/SW	Maçoneria
	4	6,5	E-W	$1,35 \times 0,75 \times 0,80$	W	Lloses
	5	ca. 6,5	E-W	$0,86 \times 0,63 \times 0,45$	W	Maçoneria
	6	6,5	W/SW-E/NE	$1,20 \times 0,60 \times 0,70$	W/SW	Lloses
	7	7,5	W-E	$1,40 \times 0,59 \times 0,30$	W	Maçoneria
Barranc de Sant Cristòfol	11	4	W-E	$1,35 \times 0,95 \times 0,75$	W	Lloses
Vinya del Valle	39	4,1	SW-NE	$1,50 \times 0,65 \times 1,10$	SW	Lloses
	39 bis	3,1				
Mas de Baqué	40	4	W-E	$1,40 \times 1,15 \times 1,10$	W	Lloses
Pla de Plan Aigua	42	3,50?	W-E		W	Lloses
	43	2,9	W-E	$1,30 \times 1,00 \times 0,88$	W	Lloses
Camí de Calaceit	44					Maçoneria
Mas de Toribio	27	5		$1,30 \times 0,73 \times 1,10$		Lloses
	28	3		$1,10 \times 0,40 \times 0,75$		Lloses
	29		W-E		W	Lloses
	30					Lloses
	31		S/SW-N/NE	$0,70 \times 0,70 \times 1,10$	S/SW	Lloses
	32	3,75		$1,45 \times 0,62 \times 0,75$		Lloses
	33	5		$1,90 \times 0,90 \times 1,25$		Lloses
Fossanet dels Moros	34	4,1	S/SW-N/NE	$1,20 \times 0,80 \times 0,90$	S/SW	Lloses
	35	3,8	W-E	$1,30 \times 0,80 \times 0,70$	W	Lloses
	36			$0,90 \times 1,30 \times 0,70$		Lloses
	37	ca. 3	W-E	$1,10 \times ? \times 0,80$	W	Lloses
	38	ca. 4,1				Lloses
Mas de Pascual de Jaume	6	3,2	NW-SE	$2,25 \times 1,30 \times 0,70$	NW	Maçoneria
	7		NW-SE	ca. $1,05 \times 0,65 \times ?$	NW	Lloses
Vilallong	8	2,25	W-E	$1,20 \times 0,80 \times 0,50$	W	Lloses
Prop del Vilallong	9	4,2	W-E	$1,25 \times 0,65 \times 1,15$	W	Lloses
	10	4,1	W-E	$1,05 \times 0,70 \times 0,95$	W	Lloses
Mas de Felipet	17	4,1		$1,45 \times 0,83 \times 0,90$		Lloses
	18	4,1		$1,20 \times 0,80 \times 1,00$		Lloses
	19					Lloses
Mas del Roig	20	2,7	W-E	$0,80 \times 0,55 \times 0,85$	W	Lloses
	21	3,4	SW-NE	ca. $1,65 \times ? \times 1,20$	SW	Lloses
	22		W/SW-NE/E	$1,75 \times 0,85 \times 1,20$	W/SW	Lloses
Font de n'Oró	23	ca. 2,70	W-E	ca. $1,00 \times 0,65 \times 0,75$	W	Lloses
	24	3	W-E	$1,20 \times 0,55 \times 0,80$	W	Lloses
	25	3,8	W/NW-E/SE	$1,00 \times 1,00 \times 0,70$	W/NW	Lloses
Entre Vall de la Cabrera i Vinyets	45	2,9	W-E	$1,20 \times 0,75 \times 0,95$	W	Lloses
Clota	2	2,66	W/SW-E/NE	$0,98 \times 0,63 \times 0,93$	W/SW	Lloses i grans pedres
	3	3,5	W-E	ca. $1,20 \times 0,47 \times 0,90$	W	Lloses
	4	4,5	W-E	$1,10 \times 0,68 \times 1,00$	W	Lloses
	5	4,5	W/SW-E/NE	$1,20 \times 0,75 \times 0,70$	W/SW	Lloses i maçoneria
Cap de les Sendes	1	2,75		$0,80 \times 0,55 \times 0,50$		Lloses
Mas de Flandí	13 (principal)	3		$0,80 \times 0,60 \times 0,40$		Maçoneria
	14	4,4		$1,20 \times 0,82 \times 1,20$		Lloses
	15	4,1		$1,29 \times 0,70 \times 1,00$		Lloses
	16	3,15	W-E	$1,00 \times 0,67 \times 0,90$	W	Lloses
Creu dels Forats	1	ca. 4,5	SW/W-E/NE	$1,40 \times 0,80 \times 1,10$		Lloses
	2	ca. 4,5	S/SW-E/NE	$1,15 \times 0,60 \times 0,95$	S/SW	Lloses
Cap de la Font d'en Figuera	s/n	ca. 4	W/SW-E/NE	$0,80 \times 0,70 \times 0,83$	W/SW	Lloses
Massada de la Gasparona	s/n	3	W-E	$1,20 \times 0,75 \times 0,80$	W	Lloses

Figura 43. Quadre resum dels trets formals de les estructures constructives documentades per l'IEC.

d'enterraments múltiples. La coneguda tomba 13 de Mas de Flandí, d'altra banda, és una estructura circular amb cista central que, a més, presenta una cista no tumulària adossada i que constitueix un exemple clar d'enterrament secundari, una forma funerària àmpliament documentada a la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa i, també, a la Loma de los Brunos de Casp.

Comparades amb les dades de la sèrie més gran coneguda fins ara, la de la necròpolis del Coll del Moro (fig. 44), les dades referents a la dimensió de les estructures tumulàries presenten algunes diferències: en primer lloc, en el conjunt de sepulcres investigats per l'IEC (fig. 45) hi ha una petita quantitat d'estructures tumulàries (12,9 %) que superen els 6 metres de diàmetre, mentre que al Coll del Moro no n'hi ha cap de més de 6 m i la majoria (93,3 %) no superen els 5 m. Cal remarcar que totes les estructures tumulàries que superen els 6 m corresponen a la necròpolis del Salbimec. Tenint en compte que els dibuixos dels túmuls d'aquest jaciment, realitzats per Bosch, són molt esquemàtics (tot i que porten la seva corresponent escala gràfica), podria ser que estiguessin sobredimensionats. Tanmateix, si examinem la gràfica dels diàmetres dels túmuls investigats per l'IEC en la qual hem suprimit els corresponents al Salbimec (fig. 46), podem apreciar que la tendèn-

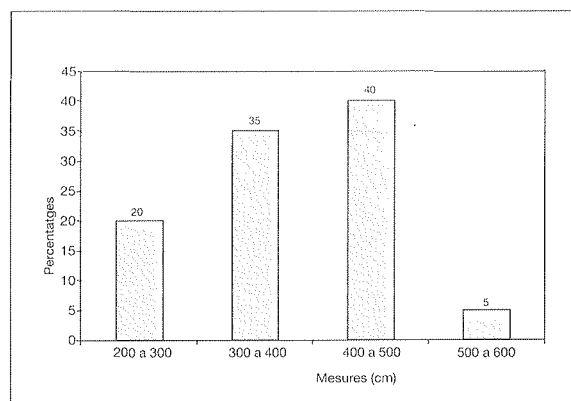

Figura 46. Gràfic dels diàmetres dels túmuls investigats per l'IEC, exclouent les dades de la necròpolis del Salbimec.

cia general continua mostrant, d'una forma clara, una major dimensió del conjunt que estudiem en relació amb la sèrie de la necròpolis del Coll del Moro. Les noves dades que aportem modifiquen els càlculs i les gràfiques que féu Ruiz Zapatero (1985, p. 491) sobre les dades publicades per Tomás i en els quals ens basàrem en el seu moment per a comparar les estructures tumulàries del Coll del Moro amb les de la resta del grup baixaragonès de cista excèntrica (Rafel, 1989, p. 66). Si comparem la gràfica de Ruiz Zapatero amb la que presentem aquí, apreciarem —entre altres aspectes de menor rellevància— que en la primera s'observa un domini dels túmuls d'entre 3 i 4 m, mentre que en les nostres és clara la dels túmuls d'entre 4 i 5 m i que, mentre en la de Ruiz Zapatero no hi ha túmuls de més de 5 m, en les nostres sí que n'hi ha, tot i que en percentatges limitats.

La pràctica funerària universalment associada a aquest tipus d'enterraments és la cremació, tot i que en el conjunt que estudiem hi ha un cas de possible inhumació, el del sepulcre 25 de la Font de n'Oró. Igualment, l'enterrament individual en constitueix l'ús funerari generalitzat, en el benentès que —com ja hem explicat en altres ocasions (Rafel i Hernández, 1992, p. 44)— l'enterrament individual no exclou la presència d'enterraments amb més d'un individu. En els casos que tractem, a falta d'anàlisis de les restes humanes incinerades, hem de tornar a referir-nos a la cista triple de Mas de Pascual de Jaume i a la doble del Fossanet dels Moros que podrien correspondre a enterraments múltiples. Com ja va mostrar Tomás en un minuciós estudi, l'eix de les cistes d'aquests enterraments presenta en general una orientació E-W, amb l'ingrés o entrada a ponent, una orientació no exclusiva, però sí generalitzada en les pràctiques funeràries pròpies de diversos ambients culturals i cronologies també molt diverses. En general, les cistes presenten planta rectangular, tot i que no falten les de planta quadrada: Mas de

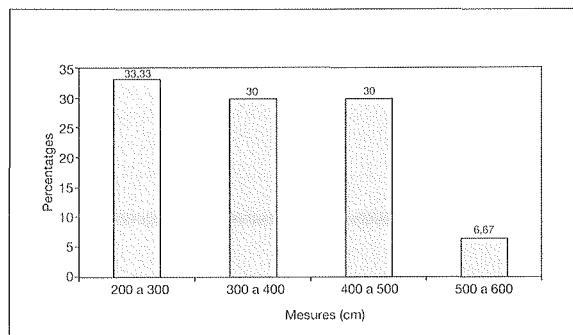

Figura 44. Gràfic dels diàmetres dels túmuls circulars de cista excèntrica del Coll del Moro de Gandesa.

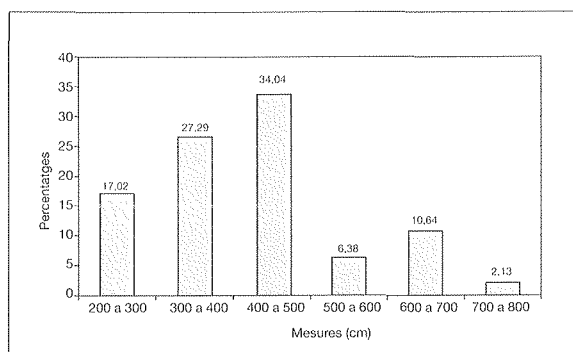

Figura 45. Gràfic dels diàmetres dels túmuls investigats per l'IEC.

Toribio 31, Font de n'Oró 25. Tret d'aquestes dues, les que són rectangulars presenten unes proporcions llargada/amplada que oscil·len entre 1:1,1 i 1:2,75; tanmateix, són més freqüents les proporcions entre 1:1,5 i 1:2. Tot i que s'ha considerat que l'índex amplada-longitud de les cistes constitueix un criteri cronològic, en el sentit que les més modernes tenen plantes més allargades (Tomás, 1960, p. 62, seguit per altres autors), el conjunt de les tombes que s'ha pogut datar al Coll del Moro de Gandesa posa de manifest que si bé, efectivament, la tendència general és aquesta, no constitueix un criteri cronològicament gaire fiable perquè en un nombre significatiu de casos aquesta norma es transgredeix. La tècnica constructiva de la major part d'aquestes cistes és la de les grans lloses megalítiques clavades dretes —generalment tres, més una quarta de cobertura, usualment desapareguda—, algunes, però, estan fetes amb maçoneria (Salbimec 3, 5 i 7, Camí de Calaceit 44, Mas de Pascual de Jaume 6, Mas de Flandí 13) i, en un cas, amb tècnica mixta de maçoneria i lloses (la Clota 5). Recordem que, com han posat de manifest diversos autors, (el primer d'ells, Bosch), les tècniques constructives de maçoneria o mixtes apareixen amb posterioritat a les de lloses, amb les quals, però, conviuen fins a la fi del món tumulari. Els tipus mixtos apareixen a la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa en la primera meitat o a mitjan segle VII aC (fig. 40) mentre que les de maçoneria ho fan en el darrer quart d'aquest mateix segle (Rafel, 1989, p. 83). En un cas (Mas de Flandí 13) es documenta una estructura quadrangular secundària adossada a un túmul circular, tipus d'enterrament que, com ja hem dit, es documenta a la Loma de los Brunos i, amb relativa abundància, a la necròpolis del Coll del Moro, i que creiem que devia ser més freqüent del que fins ara ens consta: probablement el deteriorament de moltes de les estructures en el moment de la troballa i la superficialitat que en alguns casos acompanyà la documentació de les mateixes ha aombrat aquest aspecte. De la mateixa manera, l'evidència a la necròpolis del Coll del Moro, l'única que s'ha excavat en extensió, de l'existència d'abundants enterraments en *loculi* en els espais entre túmuls fa sospitar que no poguéssim donar-se la mateixa circumstància en alguna de les àrees estudiades per l'IEC, tot i que no s'ha d'excloure la possibilitat que, en ser la necròpolis de Gandesa la més oriental del grup baixaragonès amb cista excèntrica i presentar —a diferència d'aquestes darreres— clares afinitats, a part d'amb l'àrea tumularia del Segre, també amb les necròpolis dites de camps d'urnes de l'àrea tarragonina, presenti aquest tret diferencial respecte de les del Matarranya. Finalment, cal remarcar l'absència d'enterraments tumularis de planta quadrangular, que sí que es documenten, en

canvi, a la Loma de los Brunos o al Coll del Moro. De fet, els avenços en el plantejament i la metodologia d'excavació de les darreres dècades fan sospitar que són moltes les dades que s'han perdut en relació amb el grup d'enterraments tumularis que estudiem; el fet que les tombes ja estiguessin molt malmeses en el moment de la seva documentació i investigació i uns mètodes de camp, exemplars per l'època, però que consistien bàsicament en l'excavació únicament de l'interior de les cistes i l'observació superficial del conjunt permeten pensar que, estudiades en altres condicions, aquestes àrees funeràries haurien proporcionat moltes més dades, no solament en relació amb la possible existència de *loculi*, estructures secundàries o túmuls plans, sinó també amb d'altres qüestions, com l'existència de marcadors en les sepultures, aspecte, aquest darrer, que es documentà per primer cop a les modernes excavacions a la necròpolis del Coll del Moro (Rafel, 1989, p. 60-64) i que, seguidament, s'ha anat documentant en altres necròpolis, les més rellevants Castelletes II (Royo, 1994-1996) i la Colomina de Gerb (Ferrándiz, 1991).

Per acabar, dedicarem unes breus línies a la qüestió de l'origen de l'ús d'enterrar en estructures tumularies, discutida durant molts anys, però sobre la qual actualment hi ha un acord que creiem poder qualificar de generalitzat (Rafel, 1989, p. 43-44). L'opinió més seguida inicialment (Almagro, 1952) coincidia a veure en les estructures tumularies de la península Ibèrica una inspiració en les arrels del bronze mitjà tumulari del Hallstatt C i D centreeuropeu i en les derivacions de les estructures tumularies centreeuropees a França; tanmateix, ben aviat Pericot (1950, p. 121) observà possibles influències dolmèniques; posteriorment Tomás (1960, p. 56-57) reprengué aquesta línia tot remarcant el que ell anomena *impregnacions dolmèniques*, en relació amb les quals, però, refusà un origen local, tot relacionant-les, en canvi, amb l'ambient dolmenicotumulari de la França meridional. En els anys setanta i vuitanta del segle passat va imposant-se la idea d'una forta empremta local en l'origen d'aquest tipus d'estructures funeràries: així, Maya (1977, p. 112) posa en relació els túmuls de planta circular amb les cistes dolmèniques tardanes del Solsonès i Pellicer (1984, p. 423-425) s'inclina clarament per bandejar la idea d'influències externes i considerar els túmuls del megalitisme pirinenc com els prototipus dels del Segre i Baix Aragó. El coneixement de les dues necròpolis dels Castelletes de Mequinensa (Royo, 1994-1996) i les excavacions, portades a terme majoritàriament en una d'aquestes (Castelletes II), —on coexisteixen túmuls d'incineració de tipus baixaragonès amb inhumacions col·lectives en cambra de clara tradició megalítica— han contribuït de forma decisiva a consolidar aquesta visió indigenista.

ELS HÀBITATS I LES ÀREES FUNERÀRIES: ALGUNES REFLEXIONS SOBRE LES RELACIONS TOPOGRÀFIQUES, CRONOLÒGIQUES I DEMOGRÀFIQUES

En els anys transcorreguts des de les primeres recerques en aquesta zona, s'han anat consolidant unes associacions en relació amb el binomi necròpolis-poblats. Algunes resulten clares i d'altres més discutibles. En general, ens sembla observar una tendència a atribuir a Sant Antoni de Calaceit més àrees funeràries de les que en realitat li pertocuen, atorgant a aquest hàbitat una centralitat que creiem més pròpia d'una fase posterior en què el territori està ja clarament jerarquitzat. L'estudi més acurat i, a la nostra manera de veure encertat, que s'ha portat a terme fins ara sobre aquest aspecte és el contingut en la proposta de patrons d'assentament per al Baix Aragó feta per G. Ruiz Zapatero i V. Martínez (1984), la primera i única que, entre altres aspectes d'interès, sostrau a la influència de Sant Antoni algunes àrees funeràries que li havien estat associades. De la mateixa manera que hi ha unes associacions que resulten clares de bon principi i mantenen la seva validesa (Salbimec/Piuró, Sant Cristòfol, Cascarujo, etc.), es donen casos en els quals no s'ha arribat mai a poder associar, ni que sigui temptativament, un hàbitat: així, per exemple, l'estructura tumulària del Camí de Calaceit o les tres estructures del Cementiri de Torre del Comte, entre d'altres.

Les diferents agrupacions funeràries del Salbimec corresponen, sens dubte, al poblat del Piuró del Barranc Fondo (Beltrán, 1956, p. 152; Bosch, 1913-1914, p. 819 i s.; Bosch, 1915-1920; Pallarés, 1965, p. 28-29), un hàbitat d'uns 2.000 m², situat al cim d'un turó (484 m s. n. m.) que domina el riu Mataranya, on realitzaran excavacions successivament Vidiella (1908) i Pérez Temprado i Bosch Gimpera (1918-1919), de planta amb carrer central irregular i habitacions rectangulars, parcialment excavades a la roca. S'hi aprecien restes de muralla. S'hi recuperà ceràmica feta a mà i, sobretot, a torn, aquesta darrera decorada majoritàriament amb motius geomètrics: plats, tapadores, vasos ovoides; *pondera* troncopiramidals decorats i fusaiols. Menció a part

mereix una nansa d'una àmfora fenícia, un bol trí-pode i un suport, que posen de manifest l'existència de contactes amb el comerç fenici. Artega (1990, p. 154) el data dels segles vi i v aC; Ruiz Zapatero (1985, p. 428), en canvi, és partidari d'envellir la cronologia d'inici de l'assentament fins a la segona meitat del segle vii aC, opinió que, per la nostra part, compartim. El registre funerari associat a aquest poblat (fig. 9) està constituït per tres grups de túmuls situats, respectivament, a 435,4 m s. n. m. i 274 m de distància del poblat, 437 m s. n. m. i 490 m de distància i 413 m s. n. m. i 764 m de distància. Totes tres àrees funeràries se situen en petits esperons, tots a una alçada inferior a la del poblat, en la seva visual i en una mateixa direcció al seu costat est (fig. 47).

Els enterraments coneguts amb el nom de Sant Cristòfol corresponen al poblat del mateix nom (Artega, 1990; Atrián, 1961; Atrián, 1980; Beltrán, 1956, p. 140-143; Bosch, 1915-1920; Bosch, 1958, p. 19; Pallarés, 1965, p. 21-23; Ruiz Zapatero, 1985, p. 422-428; Sanmartí, 1975, p. 94, 114 i 119; Sanmartí, 1978, p. 135-142; Tomás, 1960, p. 70), un assentament d'uns 1.110 m² que ocupa un turó allargassat (384 m s. n. m.) de cim pla sobre el Mataranya. La planta general és similar a la de les Escodines Baixes; les habitacions són de planta rectangular, fetes amb paret de pedra i tovet que, en alguns casos, conservaven restes de revestiment estucat. Sanmartí va posar en evidència la presència, entre els materials del poblat, d'un fragment de ceràmica policroma fenícia, tot situant la vida de l'assentament entre finals del segle vii aC i la segona meitat del vi aC (1978, p. 142). Pel que fa a la relació topogràfica entre la necròpolis i l'assentament (fig. 12), cal tenir present que les circumstàncies de la recerca i les dades que ens n'han arribat no permeten precisions de detall; tanmateix, s'aprecia que, com en el cas anterior, els enterraments se situaven a cotes inferiors a les del poblat, entre els

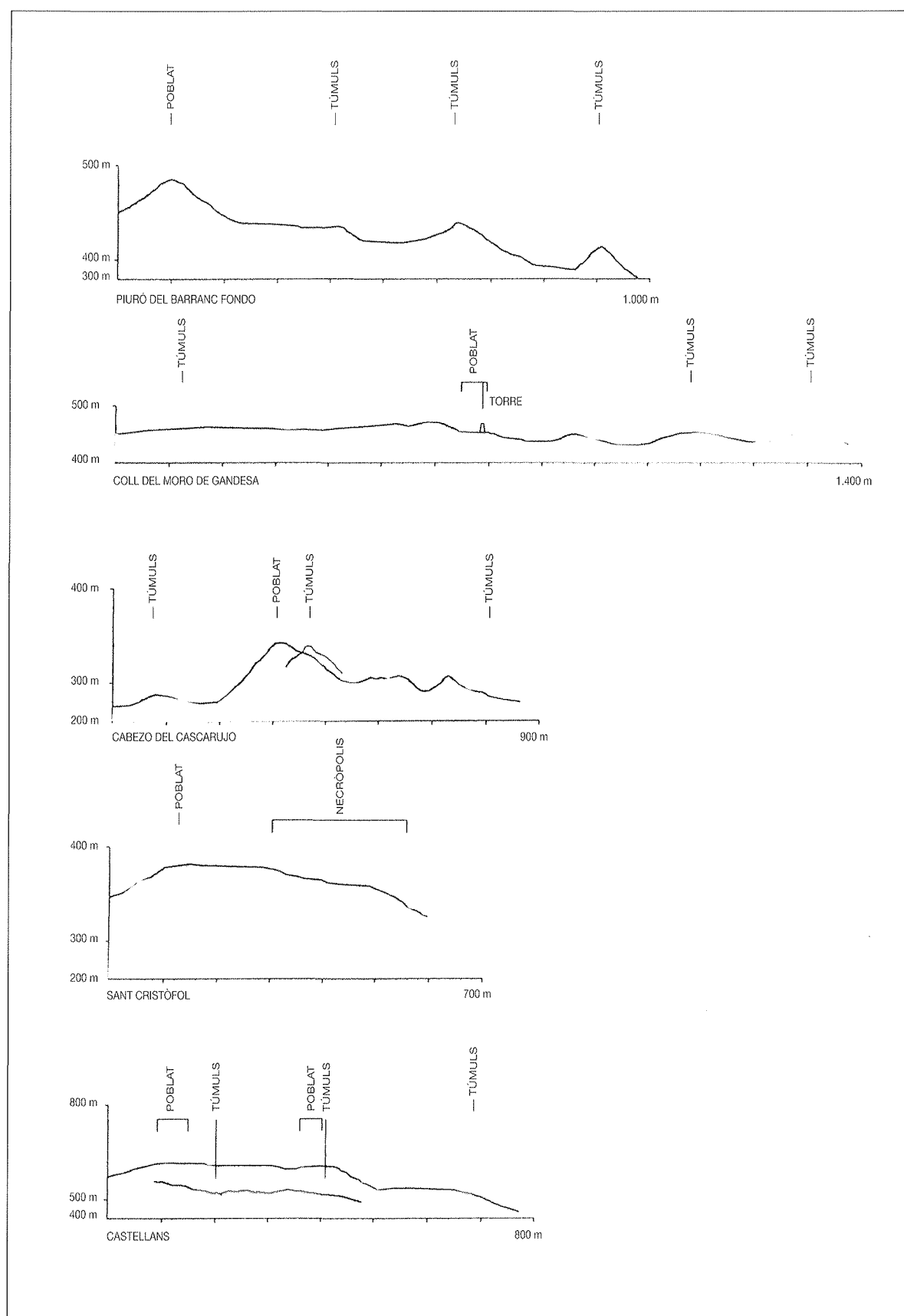

Figura 47. Perfils topogràfics dels poblats i necròpolis del Piuró, el Coll del Moro de Gandesa, el Cabezo del Cascarujo, Sant Cristòfol i els Castellans.

356 m s. n. m. i els 368 m s. n. m. (fig. 47), a l'extrem d'un tallat sobre el riu situat al SE del poblat i a una distància d'entre 124 m i 376 m. Segons Tomás (1959), les 20 estructures tumulàries d'aquesta necròpolis s'estructuraven en tres grups de dues, dos grups de tres i vuit túmuls més aïllats.

Les estructures tumulàries conegudes amb el nom de les Escodines semblen correspondre al poblat de les Escodines Baixes (Almagro, 1952, p. 197; Atrián, 1980, p. 180-181; Beltrán, 1956, p. 139; Bosch, 1915-1920; Bosch, 1958, p. 15; Pallarés, 1965, p. 19-20; Sanmartí, 1975, p. 114; Sanmartí, 1978, p. 134-135), excavat per Pérez Temprado el 1915. És un hàbitat d'uns 1.200 m² situat en un turó allargassat (310 m s. n. m.) i en el qual s'identificaren restes del recinte emmurallat, un carrer central i habitacions rectangulars —amb pedrissos i llars— adossades a la muralla. La ceràmica recuperada és feta a mà, de factura grollera i, en molts casos, amb cordons aplicats al coll. Destaca una tassa carenada que Sanmartí (1978, p. 134-135 i 145, fig. 2) situa, pels seus paral·lels a Vinarragell i Los Saladares, a inicis del segle VIII aC, data que marcaria l'inici de l'assentament. Les dades sobre els enterraments de les Escodines són molt confuses: com ja hem dit, Bosch parla només d'una cista, però altres autors (Almagro Gorbea, 1973; Atrián, 1980) fan referència al que semblen ser més de tres; en qualsevol cas, n'hi havia amb seguretat almenys tres. Díficils de situar amb precisió, sembla que eren al vessant sud de l'elevació on hi havia el poblat i que la distància que els separava estava al voltant dels 150 m.

El petit conjunt funerari de la Vinya del Valle sembla que estigué vinculat al poblat del mateix nom, sobre el qual no sabem pràcticament res. Tomás (1949, p. 150) parla de l'existència d'un poblat hallstàtic i es recull succintament en la Carta Arqueològica de Terol (Atrián, 1980, núm. 152). Les dues estructures tumulàries documentades estaven situades a una distància d'entre 100 i 150 m d'aquest poblat, al seu sector occidental.

En el mateix diari, Colominas, quan parla de les dues estructures tumulàries del Pla de Plan Aigua, consigna succintament que en la propera partida de Mollons hi ha un poblat. Aquesta referència constitueix l'única notícia que tenim d'un assentament com aquest. No obstant això, potser caldria plantejar-se la possible associació d'un i altre i, així, deixar de considerar els túmuls del Pla de Plan Aigua com a enterraments aïllats. D'aquest poblat, d'altra banda, pogué dependre també el túmul de Mas de Baqué.

Les petites àrees funeràries de Mas de Pascual de Jaume, Fossanet dels Moros, Mas de Toribio, el Vilallong, Prop del Vilallong, Mas de Felipet i Mas del Roig es creuen vinculades al proper poblat del Vilallong (Atrián, 1980, núm. 496; Beltrán, 1956, p. 149-

150; Bosch, 1915-1920, p. 642-647; Pallarés, 1965, p. 25; Pellicer, 1962, p. 37-38; Sanmartí, 1975, p. 112), situat en un turó de pendent molt suau amb planta de carrer central flanquejat per habitacions rectangulars adossades a la muralla. Arteaga (1990, p. 154) apunta a una cronologia entre els segles VIII-VII a v aC. La presència d'un fragment de campaniana B (Lamboglia 1) podria indicar alguna forma d'ocupació en el segle II aC (Sanmartí, 1978, p. 142). En general, l'àrea on se situen el poblat i les àrees funeràries mencionades és una zona de plana situada a més de 500 m s. n. m., en la confluència del naixement dels barrancs de Monralet i Valldecretes. Les àrees tumulàries semblen dibuixar una corona entorn del poblat a distàncies molt variables, que van dels 100 als 600 m, amb una excepció, la del Fossanet dels Moros, que és a uns 1.000 m de distància, una mica menys de la distància —1.500 m— que la separa de l'hàbitat que se situa al SW, el Pla de les Campanes. D'altra banda, cal tenir en consideració que la distància entre el Vilallong i la Vinya del Valle és de 1.150 m aproximadament, i que Colominas en la memòria dels sepulcres fa constar, en parlar del túmul 20 del Mas del Roig, que el pla on se situa el conjunt al qual pertany aquest túmul va ser partit en dues parts per la carretera, amb motiu de la construcció de la qual es malmeté un poblat. Aquestes dades i el fet que el poblament a la zona entre l'Algars i el Matarranya es caracteritzi per una malla de poblats molt tupida, amb territoris molt petits, ens fa pensar que l'associació tradicional de les àrees d'enterrament del Vilallong potser no és tan clara.

Les àrees funeràries anomenades Font de n'Oró (o Vall de la Cabrera) i Entre la Vall de la Cabrera i Vinyets es consideren usualment relacionades amb el poblat petit de la Vall de la Cabrera (Atrián, 1980, núm. 192; Beltrán, 1956; Bosch, 1915-1920). De fet, amb el nom de Vall de la Cabrera es coneixen en la bibliografia arqueològica dos jaciments que Bosch, que els excavà, anomenà «el poblat petit de la Vall de la Cabrera» i «el poblat gran de la Vall de la Cabrera». L'esquema constructiu del poblat petit és molt similar al de les Escodines Baixes i es considera que pertany a un horitzó cronològic coetani, mentre que el del gran és del tipus del de les Escodines Altes. El poblat petit de la Vall de la Cabrera està sobre un morrot situat a poc més de 500 m s. n. m. i les tres estructures tumulàries de la Font de n'Oró estan situades a uns 100 m de distància en direcció llevant i a una cota de nivell entre els 480 i els 500 m s. n. m. L'àrea d'Entre la Vall de la Cabrera i Vinyets està més allunyada (a uns 600 m) i, de fet, és més propera al Tossal Redó (500 m) que no pas al poblat petit de la Vall de la Cabrera. La unitat de relleu on hi havia aquests túmuls, un morrot en la cota 480-

500 m que culmina per sobre de la cota 500 amb el Tossal Redó, sembla que està més relacionada amb aquest darrer poblat que no amb el petit de la Vall de la Cabrera. Del Tossal Redó provenen algunes interessants troballes, datables a partir del segle VII aC, com el famós vas teriomorf pintat (Lucas, 1989), les fibules (Navarro, 1970, p. 30, 47, 53 i fig. 5 i 9), el vas amforoide, imitació d'una forma fenícia (Sanmartí, 1978, p. 142, fig. 5, 1; Sanmartí, Padró, 1976-1978, p. 162) que ha estat datat en el segle VI aC i una àmfora fenícia Ramon T.10.1.2.1 (Ramon, 1994-1996, p. 402).

Les àrees funeràries de la Clota, el Cap de la Vall Trobada, el Camí de Sant Pol, el Cap de les Sendes, el Mas de Flandí, la Creu dels Forats i, fins i tot, el Cap de la Font d'en Figuera i la Massada de la Gasparona, han estat atribuïdes per diferents autors al poblat de Sant Antoni de Calaceit (Atrián, 1984, núm. 213; Pallarés, 1965, on dóna compte de tots els treballs i publicacions anteriors; Sanmartí, 1973, p. 162; Sanmartí, 1978, p. 143-144; Sanmartí, 1984; Trias, 1967-1968, p. 275-276; Moret, 2002a). S'ha considerat que el poblat de Sant Antoni, en la seva millor època, arribà a tenir uns 8.250 m² d'extensió. Sanmartí (1984) argumentà que aquest assentament exercí la funció d'hàbitat central d'un important territori, tot i que darrerament aquesta afirmació ha estat posada en qüestió a partir del coneixement de noves dades sobre el poblament de la zona (Moret, 2001a, p. 129-130). Fou excavat entre 1902 i 1920 per Cabré, Vidiella i Ejerique, Furgús, Pijoan i Bosch Gimpera. Es divideix en dues grans àrees: una a la part superior del turó que acull el conjunt i que està integrada per un poblat de carrer central i cases de planta rectangular a ambdós costats. Aquest hàbitat superior està defensat per una muralla amb, almenys, una torre. En un moment posterior l'hàbitat s'amplia i ocupa els vessants, amb terrasses a diferents alçades. Aquesta segona fase de l'assentament està defensada per una gran muralla amb una característica torre de planta semicircular. Tradicionalment, s'ha datat entre el segle V aC i la segona meitat del segle II aC, tot i que Bosch, basant-se en la troballa d'alguns materials fets a mà apunta la possibilitat d'una etapa preibèrica. Efectivament, dels pocs materials publicats n'hi ha algun que cal situar amb anterioritat al segle V aC (Pallarés, 1965, fig. 135). Sanmartí, per la seva part, no dubta de l'existència d'una fase preibèrica a Sant Antoni. Moret (2001a), en canvi, es mostra partidari de situar l'inici de l'assentament a principis del segle V aC. Per la nostra part, creiem que el fet que el poblat conegut s'iniciï, tal com defensa Moret, en el segle V aC no exclou que hi poguésser haver un hàbitat anterior, del qual cal reconèixer, però, que no n'hi ha una evidència certa, si exceptuem l'existència de les mateixes

àrees funeràries. Entre els materials importats destacarem (Sanmartí, 1978, p. 143-144) diversos exemplars de *stemless* àtics del segle V aC, peces àtiques del segle IV aC, una peça d'estil de Gnathia, vernís negre de la primera meitat del segle III aC i de finals d'aquest mateix segle.

G. Ruiz Zapatero i V. Fernández (1984) posaren ja en evidència que les dades conegudes i el context general del poblament aconsellaven associar amb claredat a Sant Antoni solament els grups funeraris del Cap de les Sendes i de la Clota, situats, respectivament, a aproximadament 1.000 m i 700 m del poblat. Quedarien, d'aquesta manera, sense atribució d'hàbitat, el Camí de Sant Pol (a més de 2 km de distància de Sant Antoni), el Mas de Flandí (a quasi 3 km) i la Creu dels Forats (a quasi 2 km). Pel que fa al Cap de la Vall Trobada (a més d'1 km), Bosch cita en el seu diari l'existència d'un poblat al costat de l'estructura tumulària, tot i que no dóna dades precises sobre l'un ni sobre l'altra. Igualment, cita un possible poblat proper al Cap de la Font d'en Figuera (a quasi 4 km de distància de Sant Antoni); per la seva situació sembla clar, d'altra banda, que aquesta àrea funerària i la de la Massada de la Gasparona (a una mica més de 4 km de Sant Antoni), molt pròximes entre si, degueren dependre d'un mateix nucli poblacional.

Les àrees dels Castellans - Mas de Ricardo i del Mas de Pavet es vinculen al proper poblat dels Castellans (Bosch, 1913-1914; Pallarés, 1965, p. 30-31; Sanmartí, 1973, p. 227; Sanmartí, 1978, p. 143; Trias, 1967-1968, p. 279-280; Moret, 2001a), excavat per Bosch Gimpera, o bé a un altre jaciment, ja citat també per Bosch (1921-1926, p. 76) i posteriorment per Burillo (1996, p. 116), situat en el tossal de davant dels Castellans, a 200 m de distància d'aquest, que anomenem Castellans 2 i que no ha estat excavat. El poblat dels Castellans és un gran assentament (600 m² aprox.), amb carrer central i potents fortificacions, que semblen correspondre a un moment d'ampliació del poblat, semblants a les de Sant Antoni. Cronològicament, se situa entre el segle VI aC (enòcoa de figures negres i cilix àtica tipus C de l'àgora d'Atenes, de llavi incurvat) i el II aC (campaniana B). Per la situació topogràfica, els túmuls dels Castellans podrien dependre tant dels Castellans 1 com dels Castellans 2; no succeeix així amb els de Mas de Pavet, que no es divideixen des dels Castellans 2. La cronologia no pot ajudar-nos en aquest sentit perquè no se sap res dels Castellans 2, si bé, per la nostra part, hem pogut apreciar superficialment ceràmica de l'ibèric ple. Els Castellans 1 està situat dalt d'un tossal a 535 m s. n. m. (fig. 23) i el grup tumulari de Castellans - Mas de Ricardo està situat a 200 m en direcció S/SW. El grup de Mas de Pavet, està situat a 280 m en direcció NW. Ambdós se situen a cotes inferiors a la del poblat: 515 m s. n. m.

i entre 500 i 510 m s. n. m., respectivament (fig. 47). L'excursional troballa de les Ferreres s'ha considerat vinculada a l'assentament de les Ombries (que s'ha citat a la bibliografia especialitzada amb diferents grafies: Umbries, Ombries i Humbries), un poblat molt malmès ja en època de Bosch (Atrián, 1980, núm. 204; Bosch, 1913-1914; Beltrán, 1956; Pallarés, 1965, p. 29). Situat en un tossal poc elevat sobre el terreny circumdant, és del tipus que té carrer central. S'hi recuperà, a part de ceràmica feta a mà amb decoració plàstica i ibèrica pintada amb motius geomètrics, ceràmica grega de figures negres datable en la primera meitat del segle v aC (Trías, 1967-1968, p. 278; Sanmartí, 1975, p. 102 i 116) i un penjoll de bronze (Bosch, 1913-1914, fig. 46) integrat per una figureta d'un boc sobre una penya amb decoració soguejada i amb anelles per penjar-hi cadenes, avui perdut, que s'ha considerat una peça característica del segle vi aC, tot i que té una clara relació tècnica amb peces més antigues (Rafel, 1997) i podria situar-se potser en el vii aC (Rafel, en premsa a).

El cas de les àrees de necròpolis del Coll del Moro de Gandesa (fig. 3) és l'únic en què les àrees funeràries i el suposat poblat del qual depenen estan a una alçada sensiblement igual (fig. 47). El poblat és a la cota 477 m s. n. m. i el cim de la torre es conserva fins a la cota 481 m s. n. m. L'àrea funerària anomenada Calars és la més allunyada del poblat, a 560 m de distància, i se situa sobre un esperó de 470 m s. n. m., al N/NE del poblat, igual que l'àrea del Camp Teuler, a 350 m de distància i 471 m s. n. m. Finalment, l'àrea de les Maries està situada a 400 m a l'oest del poblat i a 477-479 m s. n. m. Des d'un punt de vista cronològic, la relació entre necròpolis i poblat és, ara com ara, parcial. Les excavacions al poblat s'han limitat fins ara, pel que fa als nivells antics, a dos sondejos al costat de la torre principal. El sediment d'aquests sondejos correspon a nivells d'enderroc i rebliment, els més antics dels quals tenen una datació *ante quem* de principis del segle v aC.¹⁹ El conjunt de les àrees funeràries, en canvi, es data de finals del segle ix aC a mitjan segle iv aC (Rafel, 1994-1996); en conseqüència, tot i que suposem que hi devia haver un hàbitat de cabanes en el mateix lloc on després s'alçà el poblat, en rigor desconexim l'hàbitat dels segles ix al vi aC.

El Cabezo del Cascarujo té cinc agrupacions tumulàries separades (fig. 2). Una mica més avall del poblat (342 m s. n. m.), en el mateix turó, el cim del qual aquest ocupa, en el cantó NW i a 339 m s. n. m. hi ha la més pròxima i petita. Les altres se si-

tuen en sengles morrots situats, respectivament, a 160 m de distància en direcció NE i 307 m s. n. m.; 240 m en direcció NE i 307 m s. n. m.; 310 m en direcció NE i 285 m s. n. m. i 150 m en direcció SW i 287 m s. n. m. (fig. 47).

En la mesura que els anys transcorreguts i les limitacions de la investigació ho permeten, el balanç cronològic dels hàbitats als quals s'associen —ja sigui temptativament o amb seguretat— les àrees funeràries objecte de les recerques de l'IEC (fig. 48) mostren la persistència en una franja cronològica bàsica: el segle vii aC i els inicis del segle vi aC, tot i que en alguns casos (com els del Vilallong, les Escodines i el Piuró del Barranc Fondo) el poblament podria iniciar-se en el segle viii aC i que alguns d'aquests perduren, clarament, en època ibèrica (el Vilallong, els Castellans, les Ombries). En aquest sentit, doncs, la contrastació de les dades de les necròpolis i els poblats mostra un marge cronològic en què, almenys de forma majoritària, cal situar ambdós tipus de jaci-

<i>Necròpolis</i>	<i>Poblat</i>
Salbimec	Piuró del Barranc Fondo
Barranc de Sant Cristòfol	Barranc de Sant Cristòfol
Escodines	Escodines Baixes
Vinya del Valle	Vinya del Valle
Pla de Plan Aigua	Mollons
Mas de Baqué	Mollons?
Fossanet dels Moros	Vilallong?
Mas de Pascual de Jaume	Vilallong?
Mas de Toribio	Vilallong?
Vilallong	Vilallong?
Prop del Vilallong	Vilallong?
Mas de Felipet	Vilallong?
Mas del Roig	Vilallong?
Font de n'Oró	Vall de la Cabrera, petit
Entre la Vall de la Cabrera i Vinyets	Tossal Redó?
Cap de les Sendes	Sant Antoni?
Clota	Sant Antoni?
Cap de la Font d'en Figuera	Cap de la Font d'en Figuera
Massada de la Gasparona	Cap de la Font d'en Figuera
Cap de la Vall Trobada	Cap de la Font d'en Figuera?
Castellans-Mas de Ricardo	Castellans 1
Ms de Pavet	Castellans 1
Ferreres	Ombries
Varavalls	Coll del Moro del Borraser
Coll del Moro	Coll del Moro?
Loma de los Brunos	Loma de los Brunos
Cabezo del Cascarujo	Cabezo del Cascarujo

Figura 48. Associacions necròpolis-poblat.

19. Tot i que per la nostra part creiem (Rafel, 1994-1996, p. 347) que la torre del Coll del Moro és una construcció, probablement aïllada, del segle vi aC, aquest és un extrem que no es podrà contrastar fins que no s'emprengui l'excavació del seu interior.

20. La mida mitjana de la població és igual al nombre total de morts a la necròpolis multiplicat per l'esperança de vida i dividit pel nombre d'anys en què està en ús la necròpolis més un factor de correcció d'un 10 o 20 % de la fracció.

ments i que no és altra que l'esmentat segle vii aC i inicis del segle vi aC, posant en evidència la coherència cronològica de les associacions.

No succeeix el mateix quan assajem de fer una comparació de dades demogràfiques. Ruiz Zapatero i Fernández, en l'article sobre patrons d'assentament al Baix Aragó al qual ens hem referit diverses vegades (1984), realitzaren una estimació dels habitants d'alguns dels poblats de l'àrea que els porta a proposar, a partir de l'aplicació de diferents índexs de càlcul, una població d'entre 60 i 150 persones per a Sant Cristòfol de Maçalió, d'entre 63 i 120 per al Piuró del Barranc Fondo, d'entorn d'uns 90 per al Tossal Redó i d'entre 81 i 165 per al conjunt dels dos poblats de les Escodines. Tot i la insuficiència de les dades de base, aquestes poques aproximacions i el coneixement general de la resta d'assentaments creiem que són suficients per a validar la proposta dels autors de dos grups de poblats, uns de grans que devien tenir una població d'entre 200 i 300 habitants (i entre els quals hi hauria, per exemple, la Loma de los Brunos) i uns altres de més petits —que serien la majoria dels que ens ocupen— que devien tenir entre 60 i 100 habitants. Salta a la vista, a partir

d'aquestes dades, el que d'una forma no quantificada va veure ja Tomás: el nombre d'enterraments documentats és sensiblement inferior al que caldria esperar en funció del poblament. Tot i que el fet és evident, exemplifiquem-lo amb el binomi poblat del Piuró del Barranc Fondo - necròpolis del Salbimec. Aplicant la fórmula d'Acsádi i Nemeskéri²⁰ (1970) una població de 63 habitants i una durada de la necròpolis de 75 anys ens donaria un total de 135 enterraments, mentre que si calculem la dimensió de la població sobre la base del nombre de 20 enterraments realment recuperats hauriem de creure que el Piuró tingué una població d'entre 12 i 13 habitants.²¹ El desequilibri entre el poblament i els enterraments documentats és tan marcat que no creiem que cap factor de correcció que hi apliquem (pèrdua o no-localització d'àrees funeràries, pèrdua d'enterraments —principalment d'aquells amb estructures constructives més febles—, possible existència de *loculi* no documentats, etc.) pugui compensar-lo. En conseqüència, cal suposar que solament alguns membres de la comunitat eren objecte del sistema d'enterrament en túmuls i de les pràctiques funeràries que s'hi vinculen.

21. Hem pres xifres mínimes (si partim de xifres mitjanes o màximes el desequilibri població-enterraments es manifestaria encara de forma més notable) tant per a la durada de la necròpolis (75 anys) com per al nombre d'habitants del poblat (63) que es calcula, com ja hem dit, entre 63 i 120 persones. Pel que fa a l'esperança de vida, s'ha calculat en 40 anys. Sobre aquesta qüestió hi ha diversos estudis: a la cultura de Lausitz i en l'edat del ferro europea les dades amb què es compta apunten segons alguns autors (Kristiansen, 2001, p. 167), a esperances de vida menors (30 anys per a les dones i 34 per als homes). A la necròpolis del bronze final de Balanovo, mentre al naixement l'esperança de vida és de 26 anys, als 20 anys és de 41 anys per als homes i 36 anys per a les dones (Acsádi, Nemeskéri, 1970, p. 213). En el nostre cas, atès que no es documenten enterraments infantils, hem de partir de la base de les estimacions d'adults. En qualsevol cas, el que volem remarcar és que els paràmetres de càlcul que hem utilitzat fan que qualsevol correcció que hi introduïssim aprofundís encara més el fenomen observat.

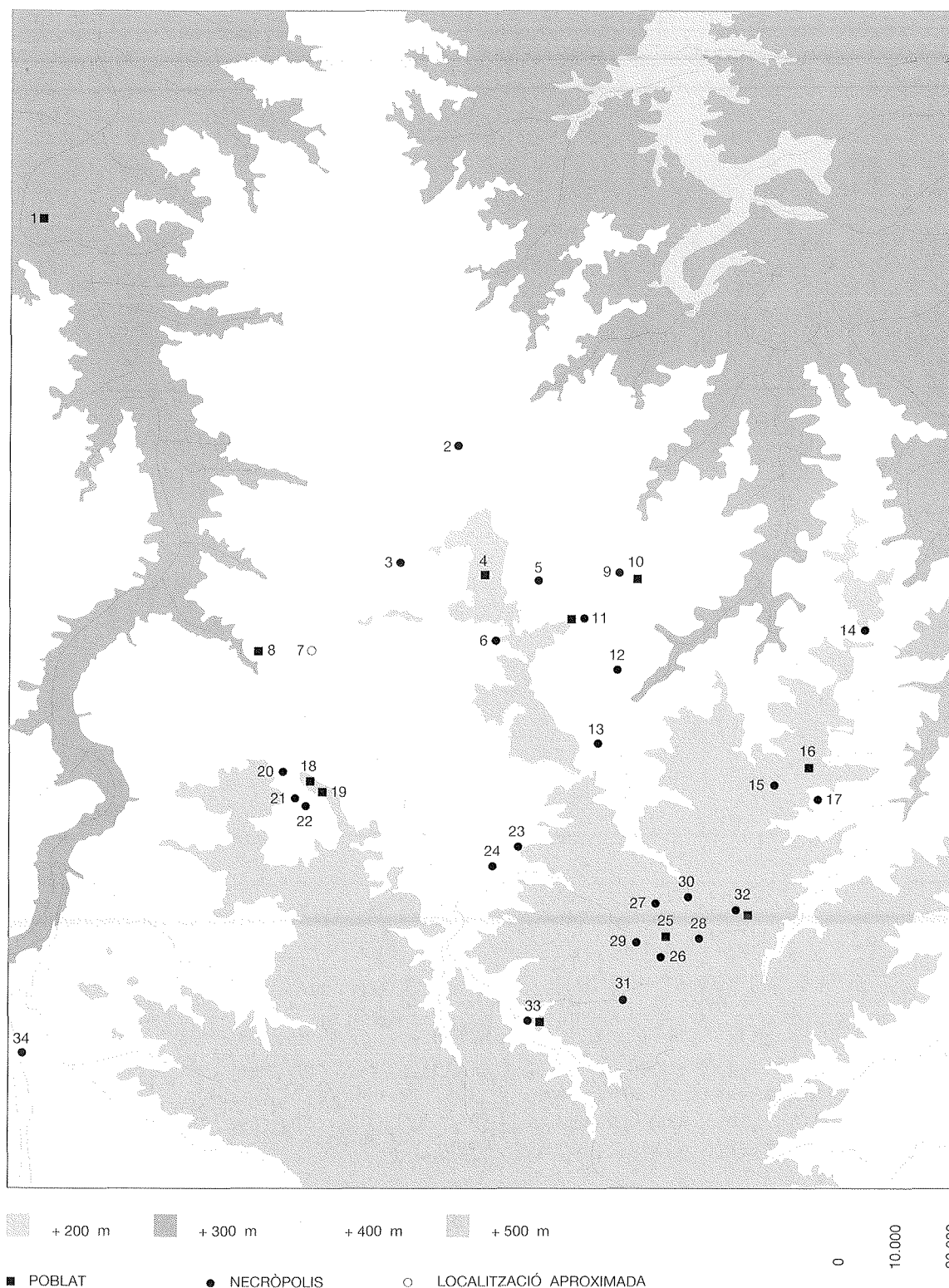

Figura 49. Situació dels jaciments entre les conques de l'Algars i el Matarranya: 1. Sant Cristòfol; 2. la Creu dels Forats; 3. el Cap de la Vall Trobada; 4. Sant Antoni; 5. la Clota; 6. el Cap de les Sendes; 7. les Ferreres; 8. les Ombries; 9. Entre la Vall de la Cabrera i Vinyets; 10. el Tossal Redó; 11. la Font de n'Oró; 12. el Camí de Sant Pol; 13. el Mas de Flandí; 14. el Camí de Calaceit; 15. el Pla de Plan Aigua; 16. Mollons; 17. el Mas de Baqué; 18. els Castellans 1; 19. els Castellans 2; 20. el Mas de Pavet; 21. els Castellans; 22. els Castellans - Mas de Ricardo; 23. el Cap de la Font d'en Figuera; 24. la Massada de la Gasparona; 25. el Vilallong; 26. el Mas de Felipet; 27. el Mas del Roig; 28. el Mas de Toribio; 29. el Mas de Pascual de Jaume; 30. Prop del Vilallong; 31. el Fossanet dels Moros; 32. la Vinya del Valle; 33. el Pla de les Campanes; 34. el Cementiri.

CONCLUSIONS

Igual que s'aprecia de manera cada cop més clara en els territoris més orientals de la conca de l'Ebre i la seva perifèria, la plena sedentarització a l'àrea del Matarranya no es produeix fins a finals del segle VIII aC o el VII aC. És en aquest període del desenvolupament de les estructures de poblament al qual pertanyen la majoria de les troballes que s'examinen en aquesta obra. La plena sedentarització, els hàbitats estables amb estructures de pedra, marquen aquest moment. És molt possible —tot i que no hi hagi una evidència clara— que l'enterrament tumulari en cista excèntrica i el poblat estable s'iniciï en aquesta àrea a finals del segle VIII aC; no obstant això, el fenomen s'inscriu de ple en el segle VII aC. Els estudis portats a terme fins ara (principalment, Ruiz Zapatero i Fernández, 1984) mostren una ocupació del territori basada en una xarxa de poblats petits (d'entre 60 i 100 habitants), molt pròxims entre si (entorn d'un quilòmetre) i, en conseqüència, amb uns territoris econòmics també petits i que no sembla que tinguessin una estructura jerarquizada. S'ha plantejat, com a hipòtesi temptativa, la possibilitat que aquesta ocupació estigués organitzada en supracomunitats estructurades entorn d'uns eixos vertebradors fluvials (idem, p. 58-60).

El moment d'auge d'aquests poblats i les seves àrees funeràries correspon al moment en què els territoris més orientals de la conca de l'Ebre comencen a rebre, en la primera meitat del segle VII aC o, molt possiblement, com ha apuntat Ramon (1994-1996, p. 408), ja a finals del segle VIII aC, importacions fenícies. Com ja hem posat de manifest en altres ocasions (Rafel, 1989, p. 40-42), si bé aquests contactes actuaren com a estímul, és igualment cert que la seva viabilitat estava assegurada per l'existència prèvia d'una població autòctona prou consolidada socialment i econòmicament per a resultar atractiva i factible per a aquest comerç. Es tractaria d'unes comunitats segmentàries, encara no jerarquizades, però amb un nivell d'intercanvis comunitari i interco-

munitari consolidat i en el marc del qual l'existència d'estructures de poder prejeràrquiques degué impulsar una sèrie d'intercanvis de béns que comptaven ja amb precedents més antics (trípode de la Clota i suport de les Ferreres) i que, si bé inicialment serien considerats per les comunitats autòctones primordialment des del punt de vista de la consolidació del prestigi en què es basaven les seves estructures de poder, s'anirien convertint progressivament en un veritable intercanvi econòmic, probablement de caràcter desigual.

Aquestes societats enterraven els morts en uns tipus d'estructures i amb un patró de distribució arrelats en una tradició anterior de comunitats menys sedentaritzades que utilitzaven els sepulcres com a marca de poder territorial. En sedentaritzar-se no s'enterren en necròpolis —en el sentit clàssic del terme— sinó en diverses petites àrees funeràries que podrien ser un reflex, a la vegada, dels diferents grups integrats en una mateixa comunitat i del domini territorial del conjunt de la comunitat. No hi ha dubte que l'enterrament tumulari estava reservat a una part d'aquesta comunitat, i es constituïa, en si mateix, com un element diferencial a l'interior de la mateixa. La manifestació d'aquestes diferències s'evidencia també en el si d'aquests grups per la presència, en les tombes, de materials mobles de valor que cal considerar de luxe i prestigi, alguns d'aquests excepcionals, com l'armament ofensiu i defensiu de les Ferreres, els suports de les Ferreres i la Clota i d'altres com les ceràmiques pintades policromes i les fíbules que, a més, posen de manifest de forma indirecta que allò que s'està intercanviant no són solament productes, sinó una forma de vida (vi, lluita, robes i encens).

Tot i l'escassetat dels materials mobles recuperats en els sepulcres excavats per l'IEC, no n'hi falten alguns de rellevants. Una menció especial mereix l'esmentat trípode del sepulcre 2 de la Clota (Rafel, 2002; ídem, en premsa a), una peça molt més antiga

que el context en el qual apareix, de segona meitat del segle VII aC o ja en el segle VI aC.²² Les aparents perduracions dels trípodcs de tipus xipriota a la Mediterrània, i més concretament a Grècia, és una qüestió ja antiga sobre la qual han tractat diferents autors. La tesi de Catling (1964) és que les peces gregues són manufactures xipriotes i que la seva aparició en contextos grecs dels segles VIII aC i VII aC s'ha d'interpretar com el resultat de la reutilització de béns de molta estima conservats durant generacions (*heirlooms*). Fa alguns anys Matthäus (1988, p. 287-288) posava en qüestió aquesta explicació i s'inclinava a creure que la importació de trípodcs xipriotes se circumscriu a l'època micènica recent (segles XIII-XII aC) i que posteriorment es comencen a produir imitacions i desenvolupaments locals a Creta i altres indrets que, en el cas dels suports amb potes i rodes, es prolongaria fins al segle VII aC (ídem, p. 290). L'opinió dels especialistes és unànime, en canvi, pel que fa a la interpretació de les troballes de la Mediterrània central, on es devien rebre importacions xipriotes a partir del segle XIII aC (Ridgway, 1996) i on, en els segles XI-X aC, degué florir una indústria sarda d'imitació (Lo Schiavo, 1985). En els darrers anys, diversos autors han cridat l'atenció sobre la presència d'elements xipriotes antics a la península Ibèrica i a poc a poc es delinea un panorama de contactes, del qual, però, se'ns escapen encara molts extrems. En qualsevol cas, no hi ha dubte de l'existència de contactes entre les cultures peninsulars i l'illa de Sardenya en època precolonial (Lo Schiavo, 1990 i 1991; Ruiz Gálvez, 1993 i 1998). Per la nostra part, ens inclinem a creure en una circulació prolongada d'aquestes peces, encara més si tenim en compte que la seva influència es detecta clarament en els bronzes ornamentals que es troben tan freqüentment a les necròpolis del període ibèric antic del sud de Catalunya i nord del País Valencià, però que tenen clares perduracions de tradicions preibèriques (Rafel, 1997; ídem, en premsa a). D'altra banda, tot i que l'ús abusiu de l'explicació tipus *heirloom* es presta a manipulacions cronològiques, és ben cert que el fenomen existeix, com ho posen de manifest, entre altres exemples, els casos detingudament estudiats de dues tombes de la necròpolis de Coimbra del Barranco Ancho i del Cabecico del Tesoro (García Cano, 1999) on es documenta, sense lloc a dubte, un decalatge de 125-150 anys i de 200 anys, respectivament, entre els elements d'un mateix dipòsit funerari; o bé, en un ambient culturalment i cronològicament més afí, el cas de les conegudes barquetes sardes en miniatura sovint documentades en enterraments de la península Italiana

datables en els segles VII aC i VI aC. Durant anys es discutí si es tractava de deposicions de materials molt més antics o si, per contra, es tractava d'una producció que perdurà sense modificacions durant un llarg període de temps. Noves troballes a Sardenya i la revisió de cronologies antigues (Falda della Guardiola de Populonia) han acabat consolidant la primera d'aquestes possibilitats: la conservació de les peces durant segles després del seu període de manufactura (Lo Schiavo, 2000).

Creiem que hi ha una clara relació entre les formes de manufactura dels bronzes de tipus xipriota (decoracions soguejades, manufactura de peces sobre la base de barnilles, apèndixs globulars aplicats o penjats, reixats i espirals), el trípede de barnilles de la Clota, els suports d'ofrenes de les Ferreres, Las Peyros i Saint Julien i les produccions del període preibèric i ibèric antic, una relació que, pel que fa a aquestes darreres, es manifesta en l'ús de la decoració soguejada i en una certa predilecció pels apèndixs globulars. Així doncs, el panorama d'aquestes manufactures sembla que presenta un panorama diacrònic, el punt de partida del qual serien el trípede de barnilles de la Clota (segles XI-X aC) i el suport d'ofrenes de les Ferreres (segles IX-XVIII aC), a partir d'on es desenvoluparien un tipus de manufactures completament diferents tant pel que fa a la tipologia com a la funció, però que conservarien alguns trets de les tradicions tècniques i decoratives de la fase anterior.

Com a peces d'una certa excepcionalitat cal considerar també les ceràmiques policromes que apareixen en dues de les tombes de Sant Cristòfol. Pel que fa a la filiació, és molt el que ja s'ha escrit sobre les ceràmiques policromes de la vall de l'Ebre i la Meseta, tot dibuixant-se dues tendències, la d'aquells —que constitueixen la majoria dels autors que han tractat la qüestió— que, amb major o menor èmfasi, s'inclinen per un origen en la tradició de ceràmiques pintades hallstàtiques europees (Atrián, 1961, per al jaciment de Sant Cristòfol; Werner Ellering, 1990; per a un resum general de la qüestió, Cerdeño, 1983; per a un origen a l'Adriàtic i una transmissió via Itàlia, Neumaier, 1993-1995) i, per altra part, Almagro Gorbea (1977, p. 458-461), Pellicer (1982) i Lucas (1989) que apunten a una influència mediterrània orientaltzant. Voldríem remarcar, en aquest sentit, que en el poblat de Sant Cristòfol es documenta ceràmica bicroma fenícia (Sanmartí, 1975, p. 94), igual que a la necròpolis del Coll del Moro, en el sepulcre 16 de la qual es disposà un vas de forma esferoidal amb franjes i files en bicromia (Rafel, 1991, p. 104, 107) datable en el tercer quart o a mitjan segle VII aC i, d'altra banda, que no hi ha dubte

22. Recordem que Colominas consigna, com a provinent d'aquest sepulcre, ceràmica tornejada que pertany a «un vas rogenc». Si tenim en compte que en aquells moments no es diferenciava entre torn importat, imitacions o torn ibèric, no pot precisar-se més la cronologia.

que una de les manufactures que degueren estendre's en aquests moments foren les teles i que, possiblement, aquests elements pogueren també incidir en aquestes ceràmiques pintades locals. No obstant això, coincidim amb Lucas (1989, p. 183-184) en el fet que el repertori de motius decoratius de les ceràmiques policromes del Baix Aragó apunten, d'una banda, al repertori xipriota, i de l'altra, al repertori tardogeomètric, i que, com proposà Pellicer (1982, p. 220), presenten una certa afinitat amb les ceràmiques pintades de tipus Carambolo. En aquest sentit, val la pena remarcar l'aparició, al Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs (Terra Alta, Tarragona), de fragments ceràmics pintats (Beà, en premsa), de factura molt diferent a les ceràmiques de Sant Cristòfol o del Tossal Redó, però amb unes clares afinitats pel que fa a la sintaxi decorativa, en el marc de la qual destaca el motiu de triangles plens de línies oblíques amb un cap d'au que apareixen també en el vas teriomorf del Tossal Redó (Lucas, 1989, p. 184, fig. 3.1). El clar context orientalitzant de l'edifici de Vilalba (Beà, 2002; idem, en premsa) sembla que dóna força a la hipòtesi d'una inspiració oriental per a les ceràmiques pintades preibèriques del Baix Aragó, a la vegada que tornen a posar sobre la taula la probable inspiració egea dels motius incisos d'aus esquematitzades sobre ceràmiques indígenes de Pompeia, Azaila o el Redal, sobre la qual cridà l'atenció Pellicer (1982, p. 220).

Val a dir, d'altra banda, que en la segona meitat del segle VII aC i inicis del VI aC veiem aparèixer a l'orient del Matarranya i al mateix Matarranya una sèrie de manufactures ceràmiques d'imitació de prototipus fenicis o de tipus locals inspirats en aquests, que manifesten una voluntat local d'adaptació a nous productes i noves formes de vida. Lentament, les troballes d'aquests tipus de produccions van en augment, fet que posa en evidència una certa rellevància del fenomen, inicialment circumscrit als pocs exemplars identificats per Sanmartí. En aquest sentit, en els sepulcres que estudiem cal ressenyar els coneguts exemplars inspirats en els *pithoi* de tipus Cruz del Negro i els vasos amforoides de Mas del Roig i Mas de Flandí, ja publicats, però també els fragments ceràmics amb engalba roja del Barranc de Sant Cristòfol, el Fossanet dels Moros i el Mas de Pascual de Jaume que publiquem en aquestes pàgines. Aquestes evidències se sumen a una sèrie de produccions que es van localitzant d'uns anys ençà, fetes a mà i a torn, que, sens dubte, imiten produccions d'engalba roja fenícia (Rafel, 1991 i 1992) i a les quals s'han sumat recentment d'altres troballes; entre les més ressenyables hi ha les imitacions fetes a mà amb engalba vermella brunyida de vasos de boca trilobulada fenicis —amb la particularitat que tenen un peu alt de

clara tradició local— al jaciment del Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs (Beà, 2001).

Alguns d'aquests enterraments coincideixen en el temps amb les anomenades *tombes de guerrier* documentades a l'àrea sud de Catalunya i datades a finals del segle VII aC i en el segle VI aC: Milmanda (Ramon, 1995), la Granja Soley (Sanmartí, 1982), Llinars del Vallès (Sanmartí, 1993) i Can Canyis (Vilaseca, 1963), per bé que en el conjunt del Baix Aragó només hi ha una tomba amb armes, la de les Ferreres. Aquesta absència d'armament ofensiu es constata també a la necròpolis del Coll del Moro de Gandesa, on és pràcticament inexistent.

La zona del Matarranya i de la Terra Alta devia estar habitada per comunitats, potser organitzades a nivell supracomunitari de forma cooperant, amb unes xarxes d'intercanvi consolidades i amb estructures de poder prejeràrquiques. L'accés a béns exòtics, com el trípod i el suport coneguts a la zona, degué actuar com un element visible de la consolidació d'aquestes incipients estructures de poder, uns elements de valor que, tal com ha suggerit Lillios (1999), es trameten *inter vivos* en el si d'aquestes societats prejeràrquiques. No obstant això, en produir-se una consolidació de la importància i l'estabilitat de l'estatus adscrit i l'herència, decau la importància de mantenir aquests objectes de valor com a símbol de poder; com a resultat d'això comencen a formar part del registre funerari, en un moment immediatament anterior a l'eclosió del món ibèric i en una etapa, per tant, de canvi social i econòmic marcat.

En aquests darrers anys dues descobertes, la del Tossal Montañés a Valdetormo (Moret, 2000 i 2001) i la de l'esmentat Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs, han posat en evidència l'existència, en aquesta àrea, durant el final del segle VII aC i el segle VI aC, de residències i, possiblement, santuaris aïllats. El Tossal Montañés és, sens dubte, una residència —que s'ha de vincular a personatges i llinatges que ostentaven el poder i que residien fora dels poblats— amb característiques constructives que no es donen en els poblats i on es documenten importacions, activitats tèxtils, activitats d'emmagatzematge i elements sumptuaris d'ordre divers. Aquesta descoberta recent s'uneix a la proposta de Moret (2000 i 2002b) respecte de la Gessera, segons la qual al conegut poblat de Casseres hi hauria dos moments diferents —el més antic correspondria a una residència d'aquest tipus construïda amb obra de grans ortòstats— i al suggeriment per part del mateix autor (2002a, p. 72) que la Miraveta de Cretes i el Coll del Racó de Sacos poguessin incloure's també en la categoria d'allò que ell anomena *casa torre*. Al Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs es documenta un edifici aïllat (possiblement un santuari) on es desenvolupaven activitats de culte, al servei de les quals s'ha recuperat un aixovar ar-

queològic que presenta similituds importants amb el possible recinte de culte del Tossal Redó (Lucas, 1989): taules d'ofrenes o àrules amb *kernoi*, ceràmiques pintades geometritzants, decoracions parietals... Tot sembla indicar que alguns dels enterraments que estudiem corresponen a residències del tipus de la del Tossal Montañés. No obstant això, el gruix de les àrees funeràries del Matarranya s'ha de vincular —com ja hem vist— a l'horitzó dels petits poblats preibèrics de la zona i a la transició a la cultura ibèrica, de la qual són el preàmbul.

Justament, la fi d'aquest horitzó formatiu suposa també, en molts casos, la fi d'aquest model de poblament hàbitat-necròpolis en el marc del que Burillo (1989-1990; matisacions ulteriors a Burillo i Ortega, 1999;²³ argumentació contrària a Moret, 2002a) va anomenar «crisi de l'ibèric antic», tot qualificant-la de traumàtica. S'ha discutit molt sobre la qüestió crisi *versus* continuïtat en relació amb la transició de la primera edat del ferro a l'època ibèrica a la zona,²⁴ articulant les explicacions en l'eix de la continuïtat, la crisi o, fins i tot, la substitució poblacional (Arteaga, 1990, p. 156) o la invasió (Santacana, 1994). Per la nostra part, creiem que els fenòmens d'intensificació dels intercanvis, primer, i l'iberisme, després, provoquen un canvi que suposa la crisi del model social anterior, una crisi que, tanmateix, tot i que propiciada per factors externs, és de caràcter intern, i el desenvolupament i la resolució de la qual creiem —com ja hem argumentat en altres ocasions (Rafel, 1993, p. 68-70; ídem, 1994-1996;²⁵ ídem, en premsa a)— que lidera el mateix element autòcton, i és en aquest sentit que es pot parlar de continuïtat, tant demogràfica com cultural. La crisi, doncs, seria una mena de «crisi de creixement» que afectaria l'àmbit socioeconòmic. Tot i que no s'ha d'excloure que en el marc de l'ampliació i consolidació dels intercanvis supracomunitaris —amb una especial referència als contactes amb el món colonial i el món costaner— i dels canvis profunds que s'estan esdevenint a amplis territoris de la península Ibèrica es produeixin no solament circulació de béns, sinó també de persones, creiem que la invasió i la substitució poblacional s'han de rebutjar com a factors causals del canvi.

Pel que fa a la fi de l'ús d'enterrar en tombes de tipus tumulari que, sens dubte, es produeix en el segle vi aC i que ha estat considerat un dels indicadors de la crisi, voldríem precisar que, per avaluar en la seva justa mesura aquest fenomen, cal tenir en compte altres factors addicionals: en primer lloc, que —com ja hem comentat a bastament— la fi dels enterraments en estructures de tipus tumulari no suposa necessàriament la fi de les pràctiques d'enterrament en totes les necròpolis (cas del Coll del Moro)²⁶ i, en segon lloc, que —sense que això vulgui dir que, efectivament, el canvi en les pràctiques funeràries no suposa un indicador de canvis o crisi social— els fenòmens de canvis en el registre funerari del que és ja el món ibèric, és una qüestió de caire general en territoris molt més amplis i en un marc cronològic molt més dilatat que no pas el que estem tractant en aquestes pàgines.

Com ja hem assajat de sintetitzar en una altra seu (Rafel, en premsa b), el panorama diacrònic que presenta el registre funerari de la Catalunya meridional pot caracteritzar-se breument: en primer lloc, unes necròpolis preibèriques amb materials de tipus camps d'urnes que, a partir de finals del segle viii aC i primera meitat del segle següent, comencen a manifestar influències que, a grans trets, podríem qualificar de mediterrànies, però amb una clara orientació fenícia. Tot i que en àrees marginals a les terres de l'Ebre hi ha algunes necròpolis que arriben al període ibèric antic (com el cas ja esmentat diverses vegades del Coll del Moro de Gandesa), en general hi ha una clara cesura entre el món funerari preibèric i l'ibèric que es manifesta, entre d'altres, en el fet que les necròpolis canvien d'emplaçament, en un canvi radical en la cultura material i en un probable canvi també en les condicions socials, a la vegada que en l'emfasització d'aquestes condicions en el registre funerari. Així doncs, a partir del segle vi aC cessen els enterraments a la major part de les necròpolis preibèriques, es comença a enterrar en àrees funeràries noves, es disposen en les tombes tots els elements de cultura material característics d'allò que anomenem *cultura ibèrica* i s'emfasitza amb força el caràcter guerrer de moltes de les tombes. Aquestes noves necròpolis ibèriques, però, corresponen *grosso*

23. Entre altres canvis, proposa una cronologia per a la crisi entre finals del segle vi aC i, aproximadament, el 400 aC (1999, p. 132) que substitueix la que anteriorment havia defensat: finals del segle vii a 500/475 aC (1989-1990, p. 104).

24. A tall d'exemple, vegeu la transcripció del debat de la Taula Rodona de Sant Feliu de Codines a *Gala*, núm. 3-5 (1994-1996), p. 427 i s.

25. On, en relació amb el jaciment del Coll del Moro, es detallen els arguments que mostren una continuïtat cultural i demogràfica: permanència ininterrompuda de les mateixes àrees d'enterrament fins al segle iv aC, evolució dels perfils ceràmics anteriors de tipus camps d'urnes, pervivència dels lligams culturals amb les àrees orientals (Priorat) i conques del Segre i del Matarranya i inclusió de materials ibèrics en tombes tumulars de clara adscripció indígena.

26. Darrerament, Moret (2002a, p. 115) ha proposat que en les petites àrees funeràries del Baix Aragó podria haver-se continuat enterrant en *loculi* sense ossera, fet que hauria determinat una mutilació en la documentació que tenim, mancança que ens portaria a interpretar de forma inexacta el desenvolupament històric de les pràctiques d'enterrament en aquesta àrea.

modo només al període ibèric antic o a l'inici de l'ibèric ple, després del qual són abandonades.²⁷ El fet més espectacular del registre funerari ibèric de la Catalunya meridional i, en general, de tot Catalunya, és que, després d'això, desapareixen les necròpolis; és a dir, no s'ha pogut documentar cap jaciment d'aquesta mena que correspongui als períodes ple i final de la cultura ibèrica a la Catalunya meridional i amb els dits d'una mà podem comptar els exemples que hi ha a tot Catalunya (Sanmartí Grego, 1995). És curiós que usualment tots els que hem tractat el tema hem tendit a obviar-lo, tot i ser el tret de bon tros més rellevant del conjunt de les pràctiques funeràries ibèriques al nord-est peninsular. Generalment, s'han intentat extrapolar dades d'altres indrets geogràfics confrontants i s'ha fet molt èmfasi en les grans necròpolis de l'ibèric antic de l'Ebre per suplir la falta de dades que —tot i que molts cops sense dir-ho explícitament— es tendia a atribuir a defectes de la investigació i dificultats de localització. Avui, una anàlisi objectiva de la situació no pot portar a cap altra conclusió que no sigui que el ritual generalitzat d'enterrament en els períodes ibèric ple i final a Catalunya és un ritual desconegut i arqueològicament mut.²⁸ Mancats, doncs, d'evidències materials pel que fa al registre funerari de l'ibèric ple i final, no ens queda altra evidència que la dels hàbitats per, a partir d'aquesta, intentar especular sobre les raons de tan profund canvi.

Els problemes de localització de necròpolis no són privatis de la Catalunya meridional ni de l'àrea catalana en general; altres regions presenten un panorama similar: el territori turdetà i l'actual territori aragonès. Per al primer s'han ressaltat els paral·lelismes amb alguns dels territoris occidentals de la península Ibèrica i s'ha proposat —tot i que aquesta proposta no hagi rebut una acceptació unànime— que la falta de localitzacions de necròpolis respon simplement a la seva inexistència (Belén i Escacena,

1991). Per a l'àrea aragonesa, en canvi, es proposa una explicació que combina una suposada poca consistència material dels enterraments d'aquesta època amb una també suposada localització en vessants o fons de valls que hauria provocat destruccions o grans aportacions de sediment (Burillo, 1991).

D'altra banda, la ubicació de les necròpolis —i, per tant, dels seus hàbitats corresponents— en valls i planes sembla indicar, a més, un major èmfasi econòmic en l'agricultura. La circulació de riquesa, la concurrència i la competència consoliden encara més les xarxes d'intercanvi existents ja en el període preibèric i incideixen en el seu abast; la dimensió de les necròpolis indica un augment poblacional i una certa concentració de l'hàbitat i alguns símptomes indiquen l'inici d'una diferenciació social basada en l'accés a la riquesa i en altres elements com l'exhibició i el control de la força, que posen de manifest les tombes de guerrers, inexistents en el període preibèric, i el que sembla l'establiment de principis hereditaris, evidenciats per l'existència d'alguns enterraments infantils en les necròpolis d'adults i, sobretot, en el fet —que ja va remarcar Mayoral (1992, p. 107, nota 19) en el seu moment— que alguns tinguin aixovar, cosa que posa de manifest un estatus adscrit.

En definitiva, les variacions regionals que es produeixen en l'àmbit de tota aquesta problemàtica, les diverses matisacions cronològiques que es van produint —algunes de les quals tenen una rellevància molt significativa en la valoració cronològica de la dita «crisi de l'ibèric antic»— i el fet que s'observin canvis significatius en el registre funerari en moments cronològics (segle vi aC i mitjan segle v aC) molt diferents pel que fa a la seva problemàtica històrica fa pensar que, davant de la insuficiència del registre, estiguem barrejant i confonent episodis històrics diferents amb una visió excessivament generalista.

27. La cronologia final de les necròpolis ibèriques antigues del Baix Ebre és discutida. Per a un resum de l'estat de la qüestió, vegeu Moret, 2002a, p. 114-115.

28. J. Sanmartí (1995) defensa aquesta posició amb una argumentació senzilla i clara que m'estalvio de reproduir.

BIBLIOGRAFIA

- ACSÁDI, G. Y.; NEMESKÉRI, J. (1970). *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1952). «La invasión céltica en España». A: MENÉNDEZ PIDAL, R. [dir.]. *Historia de España*. Vol. II, 2a part. Madrid.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1953-1955). *Las necrópolis de Ampurias*. 2 v. Barcelona. (Monografías Ampuritanas)
- ALMAGRO GORBEA, M. (1973). «Los campos de túmulos de Pajaroncillo (Cuenca)». *Excavaciones Arqueológicas en España*, núm. 83.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1977). «El Pic dels Corbs de Sagunto y los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica». *Saguntum*, núm. 12, p. 89-141.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1990). «Los intercambios culturales entre Aragón y el litoral mediterráneo durante el Bronce Final». *Aragón/Litoral Mediterráneo: intercambios culturales durante la Prehistoria* [Saragossa], p. 357-382.
- Arqueodada. *Carta Arqueològica de Catalunya*. Servei d'Arqueologia del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. (1978). «El factor fenici a les costes catalanes i al Golf de Lió». A: 2on. Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà 1976, p. 129-135.
- ARTEAGA, O.; PADRÓ, J.; SANMARTÍ, E. (1990). *El poblado ibérico del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta, Tarragona)*. Diputació de Barcelona. (Monografies Arqueològiques; 7)
- ATRIÁN, P. (1961). «Cerámica céltica del poblado de San Cristóbal (Mazaleón, Teruel)». *Teruel*, núm. 26, p. 229-246.
- ATRIÁN, P.; ESCRICHE, C.; REDON, J. V.; HERCE, A. I. (1980). *Carta Arqueològica de España: Teruel*. Terol.
- BEÀ, D.; DILOLI, J.; RAMS, P. (1995). «El Coll del Moro del Borrassquer (Batea, Terra Alta)». A: *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*. Elx. Vol. I, p. 449-456.
- BEÀ, D.; DILOLI, J.; VILASECA, A.; VILALTA, E. (2001). «El Turó del Calvari de Vilalba dels Arcs: Un recinto singular de la primera Edad del Hierro en el sur de Cataluña». *Segundo Congreso Internacional Oriente-Occidente* [Cadis], CEPO. [En premsa]
- BEÀ, D.; DILOLI, J.; VILASECA, A. (2002). «El turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta): Un recinte singular de la primera edad del ferro al curs inferior de l'Ebre». A: *Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació. 1eres. Jornades d'Arqueologia*. Tivissa, p. 75-87.
- BEÀ, D.; DILOLI, J.; VILASECA, A. (en premsa). *Congreso Internacional de Protohistoria del Mediterráneo Occidental: El Periodo Orientalizante*. Mèrida: 2003.
- BELÉN, M.; ESCACENA, J. L. (1991). «Las necrópolis ibéricas de Andalucía Occidental». A: *Congreso de Arqueología Ibérica. Las Necrópolis*. Madrid, p. 509-529.
- BELTRÁN, A. (1962). «Excavaciones en La Loma de Los Brunos (Caspe, Zaragoza)». *Noticiario Arqueológico Hispánico*, núm. 6, p. 147-151.
- BELTRÁN, A. (1956). «El Bronce Final y la Edad del Hierro en el Bajo Aragón». A: *Prehistoria del Bajo Aragón*. Saragossa, p. 109-159.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1976). *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*. Saragossa.
- BLASCO, M.; MIRÓ, M. T. (en premsa). «Coll del Moro, Gandesa (Terra Alta)». *Jornades d'Arqueologia 1999. Prehistòria, protohistòria i època medieval a les comarques de Tarragona (1993-1999)*. Tortosa, octubre de 1999. Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
- BOSCH, P. (1913-1914). «Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Caseres, Calaceit i Maçalió)». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1915). *Anuari 1913-1914: Any V*. Vol. II. Barcelona: IEC, p. 819-838.
- BOSCH, P. (1915-1920). «Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1923). *Anuari 1915-1920: Vol. VI*. Barcelona: IEC, p. 641-671.
- BOSCH, P. (1918). «Las últimas investigaciones arqueológicas en el Bajo Aragón y los problemas ibéricos del Ebro y Celtiberia». *Revista Historia* [Valladolid], p. 1-16.

- BOSCH, P. (1921-1926). «Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó» A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1923), *Anuari 1921-1926: Vol. VII*. Barcelona: IEC, p. 72-80.
- BOSCH, P. (1929). «La cultura ibèrica del Bajo Aragón». A: *IV Congreso Internacional de Arqueología*. Barcelona.
- BOSCH, P. (1958). «Todavía el problema de la cerámica ibérica». *Cuadernos del Instituto de Historia [Mèxic]*, núm. 2.
- BOSCH, P. (1980). *Memòries*. Barcelona: Edicions 62.
- BRUHL, A. (1931). «Excavaciones en el Cabezo del Cascarujo, término de Alcañiz (Teruel)». A: *Memorias JSEA*, Madrid.
- BURILLO, F. (1989-1990). «La crisis del ibérico antiguo y su incidencia sobre los Campos de Urnas finales del Bajo Aragón». *Kalathos*, núm. 9-10, p. 95-124.
- BURILLO, F. (1991). «Las necrópolis de época ibérica y el ritual de la muerte en el valle medio del Ebro». A: *Congreso de Arqueología Ibérica. Las Necrópolis*. Madrid, p. 563-585.
- BURILLO, F. (1996). «Sobre la territorialidad de los sedetanos». *Homenaje a Purificación Atrián*. Terol, p. 103-134.
- BURILLO, F. (en premsa). A: *Homenaje a A. Arribas*. Universidad de Granada.
- BURILLO, F.; ORTEGA, J. M. (1999). «El proceso de formación de las comunidades campesinas en el Sistema Ibérico (1400-400 aC): algunas consideraciones acerca del concepto de "ruptura"». A: ARENAS, J. A.; PALACIOS, M. V. *El origen del mundo celtibérico. Actas de los encuentros sobre el origen del mundo celtibérico*, Molina de Aragón, p. 123-141.
- CABRÉ, J. (1942). «El thymiaterion céltico de Calaceite». *Archivo Español de Arqueología* XV, p. 181-216.
- CABRÉ, J. (1943). «La cerámica céltica de Azaila». *Archivo Español de Arqueología* XVI, p. 49-63.
- CATLING, H. W. (1964). *Cypriot Bronzework in the Mycenaean World*. Oxford. (Oxford Monographs on Classical Archaeology)
- CEBRIÀ, A.; MUÑO, I.; RIU, E. (1991). «La arqueología y la prehistoria en el siglo XIX: actitudes y conflictos científico-sociales en la Cataluña de la Restauración». A: *Historiografía de la Arqueología y la Historia Antigua en España*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 79-84.
- CELA, X.; NOGUERA, J.; ROVIRA, C. (1999). «Els materials arqueològics del jaciment ibèric del Coll del Moro de Serra d'Almos (Tivissa, Ribera d'Ebre). Col·lecció del Museu Comarcal Salvador Vilaseca de Reus». *Pyrenae*, núm. 30, p. 91-121.
- [Correspondència 1978]. *P. Bosch Gimpera-R. Oliver Bertrand. Correspondència*. Barcelona: Proa.
- DUPRÉ, X.; RAFEL, N. (1991). «La arqueología en Catalunya 1907-1939». A: *Historiografía de la Arqueología y la Historia Antigua en España*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 173-176.
- EIROA, J. J. (1981). «La necrópolis de la Loma de los Brunos de Caspe: Avance de su estudio tras la campaña arqueológica de 1980». *Bajo Aragón. Prehistoria*, vol. III, p. 28-40.
- EIROA, J. J. (1982). *La Loma de los Brunos y los Campos de Urnas del Bajo Aragón*. Saragossa.
- FERRÁNDEZ, A.; LAFUENTE, A.; LÓPEZ, J. B.; PLENS, M. (1991). «La necrópolis tumular d'incineració de La Colomina 1 (Gerb, la Noguera): Campaña d'excavacions 1987-1988». *Revista d'Arqueologia de Ponent [Lleida]*, núm. 2, p. 83-139.
- FERRER, M. (1982). «Necrópolis del Coll del Moro, Gandesa». *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 238-241.
- GARCÍA CANO, J. M. (1999). «Un aspecto poco tratado en las necrópolis ibéricas. La perduración de objetos en los ajuares: el caso de Murcia». A: *Primeras Jornadas de Arqueología Ibérica en Castilla La Mancha*. Iniesta, 1999, p. 169-179.
- GRAS, M. (1981). «L'Etrurie minière et la reprise des échanges entre l'Orient et l'Occident: quelques observations». A: *L'Etruria mineraria, XII Convegno di Studi Etruschi e Italici*. Florència, p. 315-332.
- GRAS, M. (1985). *Trafics tyrréniens archaïques*. Roma: École Française de Rome.
- JACOB, P. (1988). «Un doublet dans la géographie livienne de l'Espagne antique: les Ausétans de l'Ebre». *Kalathos*, núm. 7-8, p. 135-148.
- KRISTIANSEN, K. (2001). *Europa antes de la Historia*. Barcelona: Península.
- KURTZ, G. (1985). «La coraza metálica en la Europa protohistórica». *Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología* [Madrid], núm. 21, p. 13-23.
- HERNÁNDEZ, G. (1998). «La necrópolis del Coll del Moro». A: *Actes de les Segones Jornades d'Estudi de la Terra Alta 1995* (Terra Alta, Batea), p. 89-113.
- LILLIOS, K. T. (1999). «Objects of Memory: The Ethnography and Archaeology of Heirlooms». *Journal of Archaeological Method and Theory*, núm. 6, 3, p. 235-262.
- LLINAS, CH.; ROBERT, A. (1971). «La nécropole de Saint Julien à Pézenas. Fouilles 1969-70». *Revue Archéologique Narbonnaise* [Narbona], vol. IV, p. 1-35.
- LO SCHIAVO, F. (1982). «Le componenti egea e cipriota della metallurgia della tarda Età del Bronzo in Italia». A: *Atti del 22 Convegno di Studi sulla Magna Grecia*. Taranto, p. 285-320.
- LO SCHIAVO, F. (1990). «La Sardegna sulle rotte dell'Occidente». A: *Atti del XXIX Convegno di Studi sulla Magna Grecia*. Taranto, p. 99-113.
- LO SCHIAVO, F. (1991). «La Sardegna et ses relations avec le Bronze Final Atlantique». A: CHEVILLOT,

- Ch.; COFFYN, A. [dir.]. *L'Age du Bronze Atlantique. Ier. Colloque de Beynac*, p. 213-226.
- LO SCHIAVO, F. (2000). «Sea and Sardinia: Nuragic Bronze Boats». A: *Ancient Italy in its Mediterranean Setting. Studies in Honour of Ellen Macnamara*. Londres, p. 141-158.
- LO SCHIAVO, F.; MACNAMARA, E.; VAGNETTI, L. (1985). «Late Cypriot imports to Italy and their influence on local bronzework». *Papers of The British School at Rome*, núm. 53, p. 1-71.
- LO SCHIAVO, F.; USAI, L. (1995). «Testimonianze culturali di età nuragica: La grotta Piroso in località su Benatzu di Santadi». A: SANTONI, V. [cur.]. *Carbonia e il Sulcis. Archeologia e territorio*. Oristano: S'Alvure, p. 145-186.
- LUCAS, M. R. (1982). «El thymiaterion de Calaceite (Teruel)». *Boletín de la Asociación de Amigos de la Arqueología [Madrid]*, núm. 16, p. 20-28.
- LUCAS, M. R. (1989). «El vaso teromorfo del poblado grande del Tossal Redó (Calaceite, Teruel) y su contenido arqueológico». *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad Autónoma de Madrid*, núm. 16, p. 169-210.
- MALUQUER, J. (1969). «Los fenicios en Cataluña». A: *Tartessos, Vº Symposium de Prehistoria Peninsular*. Barcelona, p. 241-250.
- MALUQUER, J. (1983). *El poblado paleoibérico de la Ferradura, Uldecona (Tarragona)*. Universitat de Barcelona.
- MALUQUER, J. (1984). *La necrópolis paleoibérica de Mas de Mussols, Tortosa, Tarragona*. Universitat de Barcelona.
- [Marc-7], (1986) (DUPRÉ, X.; GRANADOS, O.; JUNYENT, E.; NIETO, X.; RAFEL, N.; TARRATS, F.). «L'Arqueologia catalana I: El procés de consolidació de l'arqueologia catalana». *Avenç [Barcelona]*, núm. 90 (febrer)
- MATTHÄUS, H. (1985) *Metallgefäße und Gefäßuntersätze der Bronzezeit, der geometrischen und archaischen Periode auf Cypern*. Prähistorische Bronzefunde, vol. II, tom 8, Munic.
- MATTHÄUS, H. (1988). «Heirloom or tradition? Bronze Stands of the Second and First Millenium B.C. in Cyprus, Greece and Italy». A: FRENCH, E. B.; WARDLE, K. A. [ed.]. *Problems in Greek Prehistory*. Bristol, p. 285-300.
- MAYA, J. L. (1977). *Lérida prehistòrica*. Lleida.
- MAYORAL, F. (1992). «Las necrópolis del Horizonte Ibérico Antiguo del Montsià-Bajo Maestrazgo». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 2, p. 97-110.
- MORET, P. (2000). «El Tossal Montañés (Valdetormo, Teruel): une maison-tour ibérique du vie siècle av. J.-C.». *Madridrer Mitteilungen*, núm. 42, p. 84-100.
- MORET, P. (2002a). «Reflexiones sobre el período ibérico pleno (siglos V a III aC) en el curso inferior del Ebro» A: *Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació*. Ieres. Jornades d'Arqueologia. Tivissa, 2001.
- MORET, P. (2002b). «Una casa-torre del ibérico antiguo en el Tossal Montañés (Valdetormo, Teruel)». A: *Ibers a l'Ebre, recerca i interpretació*. Ieres. Jornades d'Arqueologia. Tivissa, 2001.
- NAVARRO, R. (1970). *Las fibulas en Cataluña*. Universitat de Barcelona. (Publicaciones Eventuales; 16)
- NEUMAIER, J. (1993-1995). «El vaso teromorfo del poblado ibérico del Tossal Redó (Calaceite, prov. de Teruel)». *Kalathos*, núm. 13-14, p. 49-60.
- OLIVA, M.; RIURÓ, F. (1968). «Nuevos hallazgos en la necrópolis hallstättica de Anglés». *Pyrenae*, núm. 4, p. 67-100.
- PALLARÉS, F. (1965). *El poblado ibérico de San Antonio de Calaceite*. Bordighera-Barcelona: Instituto Internacional de Estudios Ligués.
- PELLICER, M. (1960). «El poblado y la necrópolis hallstätticos de la Loma de los Brunos (Caspe)». *Caesaraugusta*, núm. 15-16, p. 96.
- PELLICER, M. (1962). «La cerámica ibérica del Valle del Ebro». *Caesaraugusta*, núm. 19-20, p. 37-78.
- PELLICER, M. (1982). «La influencia orientalizante en el Bronce Final-Hierro del nordeste hispano». *Habis*, núm. 13, p. 211-237.
- PELLICER, M. (1987). «Orígenes del urbanismo y de las necrópolis de incineración del Valle Medio del Ebro». A: APL, *Homenaje a D. Domingo Fletcher XVII*, p. 157-175.
- PIJOAN, J. (1908). «La ceràmica ibèrica a l'Aragó». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1908). *Anuari 1908: [Any II]*. Barcelona: IEC, p. 41-62.
- PUIG I CADAVALCH, J. (1927-1931). «L'exhibició de l'Art d'Espanya a l'Exposició de Barcelona». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1936). *Anuari 1927-1931: Vol. VIII*. Barcelona: IEC, p. 2-3.
- QUESADA, F. (1977). *El armamento ibérico*. Montagnac: Ed. Monique Mergoill. 2 v.
- RAFEL, N. (1989). *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa: les estructures funeràries*. Tarragona: Ajuntament de Tarragona. (Col·lecció Monografies)
- RAFEL, N. (1991). *La necrópolis del Coll del Moro de Gandesa: els materials*. Tarragona: Publicacions de la Diputació de Tarragona.
- RAFEL, N. (1992). «Produccions ceràmiques orientalizants a la necrópolis del Coll del Moro de Gandesa». A: *Miscel·lània arqueològica a Josep Mª Recasens*. Tarragona, p. 97-104.
- RAFEL, N. (1993). *Necrópolis del Coll del Moro. Gandesa, Terra Alta: Campanyes 1984 a 1987*. Barcelona. (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 12)
- RAFEL, N. (1997). «Colgantes de bronce paleoibéricos en el NE de la Península Ibérica: Algunas reflexiones sobre las relaciones mediterráneas». *Pyrenae*, núm. 28, p. 99-117.
- RAFEL, N. (2002). «Un trípod de tipo chipriota procedente de la Clota (Calaceite)». *Complutum*, núm. 13, p. 77-83.

- RAFEL, N. (en premsa a). «Los soportes de Calaceite y las manufacturas ornamentales en bronce del ibérico antiguo». A: *Congreso Internacional de Protohistoria del Mediterraneo Occidental. El Período Orientalizante*. Màrida, 2003.
- RAFEL, N. (en premsa b). «La mort en la cultura ibèrica a la Catalunya meridional». *Revista del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*.
- RAFEL, N.; BLASCO, M. (1994). *El Coll del Moro. Un recinte ibèric fortificat. Campanyes 1982-1983*. Barcelona. (Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya; 8)
- RAFEL, N.; DUPRÉ, X. (1989). «L'Arqueologia i les institucions de govern a Catalunya (1907-1939)». *Revista de Catalunya* [Barcelona], núm. 28, p. 105-123.
- RAFEL, N.; HERNÁNDEZ, G. (1992). «Pràctiques funeràries a la necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta)». *Revista d'Arqueologia de Ponent* [Lleida], núm. 2, p. 37-57.
- RAMON, E. (1995). «La necròpolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí)». *Citerior* [Tarragona], núm. 1, p. 107-117.
- RAMON, J. (1994-1996). «Las relaciones de Eivissa en época fenicia con las comunidades del Bronce Final y Hierro Antiguo de Cataluña». *Gala* [Sant Feliu de Codines], núm. 3-5, p. 399-422.
- RIDGWAY, D. (1996). «Relacioni di Cipro con l'Occidente in età precoloniale». A: PUGLIESE CARRATELLI, G. [cur.]. *I Greci in Occidente*. Bompiani, p. 117-120.
- ROYO, J. L. (1994-1996). «Ritual funerario y cultura material en las necrópolis tumulares de los Castelletes de Mequinenza (Zaragoza): una aportación al estudio del Bronce Final/Hierro I en el NE peninsular». *Gala* [Sant Feliu de Codines], núm. 3-5, p. 93-108.
- RUÍZ GÁLVEZ, M. (1993). «El Occidente de la Península Ibérica, punto de encuentro entre el Mediterráneo y el Atlántico a fines de la Edad del Bronce». *Complutum*, núm. 4, p. 41-68.
- RUÍZ GÁLVEZ, M. (1998). *La Europa Atlántica en la Edad del Bronce*. Barcelona: Crítica.
- RUÍZ ZAPATERO, G. (1979). «El Roquizal del Rullo: aproximación a la secuencia cultural y cronológica de los campos de urnas del Bajo Aragón». *Trabajos de Prehistoria*, núm. 36, p. 247-282.
- RUÍZ ZAPATERO, G. (1984). «El comercio protocolonial y los orígenes de la iberización: dos casos de estudio, el Bajo Aragón y la Cataluña interior». *Kalathos*, núm. 3-4, p. 51-70.
- RUÍZ ZAPATERO, G. (1985). *Los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*. Universidad Complutense de Madrid.
- RUÍZ ZAPATERO, G.; FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, V. (1984). «Patrones de asentamiento en el Bajo Aragón protohistórico». *Arqueología Espacial*, núm. 4, p. 43-63.
- SANMARTÍ, E. (1975). «Las cerámicas finas de importación de los poblados prerromanos del Bajo Aragón (comarca del Matarranya)». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, núm. 2, p. 87-127.
- SANMARTÍ, E. (1978). «Les cultures protohistòriques de la comarca del Matarranya». *Fonaments*, núm. 1, p. 121-149.
- SANMARTÍ, E. (1993). *Una tomba de guerrier de la primera edat del ferro a Llinars del Vallès (Vallès Or., Barcelona)*. Granollers. (Treballs del Museu de Granollers; 1)
- SANMARTÍ, E.; BARBERÀ, J.; COSTA, F.; GARCIA, P. (1982). *Les troballes funeràries d'època ibèrica arcaica de la Granja Soley (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental, Barcelona)*. Barcelona: Diputació de Barcelona, (Monografies LXVI)
- SANMARTÍ, E.; PADRÓ, J. (1976-1978). «Ensayo de aproximación al fenómeno de la iberización en las comarcas meridionales de Cataluña». *Ampurias*, núm. 38-40, p. 157-76.
- SANMARTÍ GREGO, J. (1995). «Les necrópolis del període ibèric ple i tardà a Catalunya». *Citerior* [Tarragona], núm. 1, p. 91-106.
- SANTACANA, J. (1994). «Difusión, aculturación e invasión: apuntes para un debate sobre la formación de las sociedades ibéricas en Cataluña, Cartago, Gadir, Ebusus y la influencia púnica en los territorios hispanos». A: *VIII Jornadas de Arqueología fenicio-púnica*. Eivissa, p. 145-59.
- SCHÜLE, W. (1960). «Reconstrucción del "thymiateion" de Calaceite». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 33, p. 157 i s.
- [Servei 1937]. *Servei d'Excavacions i Arqueologia de Catalunya. Memòria 1936-1937*. Barcelona.
- SOLIER, Y.; RANCOULE, G.; PASSELAC, M. (1976). «La nécropole de "las Peyros" VI siècle av. J.C. a Couffoulens (Aude)». *Revue Archéologique Narbonnaise*. Supplement. [Paris]
- TOMÁS, J. (1959). «Elementos estables de los túmulos aragoneses de cista excéntrica». *Caesaraugusta*, núm. 13-14, p. 79-128.
- TOMÁS, J. (1960). «Elementos estables de los túmulos aragoneses de cista excéntrica: Conclusión». *Caesaraugusta*, núm. 15-16, p. 41-89.
- TRIAS, G. (1967-1968). *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*. València: W. L. Bryant Foundation. 2 v.
- WERNER ELLERING, S. (1990). *La cerámica pintada geométrica del Bronce Final y de la Primera Edad del Hierro*. Madrid.
- VÁZQUEZ, P. (2000). «Les necrópolis dels camps d'urnes del bronze, ferro i època ibèrica del Baix Segre: Aspectes cronològics i rituals». *Revista d'Arqueologia de Ponent* [Lleida], núm. 10, p. 65-101.
- VILASECA, S. (1954). *Nuevos yacimientos tarraconenses de cerámica acanalada*. Reus.
- VILASECA, S.; SOLÉ, J. M.; MANÉ, R. (1963). *La necrópolis de Can Canyís*. Madrid. (Trabajos de Prehistoria; VIII)

ANNEX

RELACIÓ DE SEPULCRES

SEGONS J. COLOMINAS*

Calaceit 1915. Investigació de Sepulcres

Nº	TERME	PARTIDA
1	Calaceit	Cap de les Sendes; sota el toçal de St. Antoni
2	Calaceit	La Clota nº 1 (A)
3	Calaceit	La Clota nº 2 (B)
4	Calaceit	La Clota nº 3 (C)
5	Calaceit	La Clota nº 4 (D)
6	Calaceit	Vilallong. Mas de Pascual de Jaume
7	Calaceit	Vilallong. Mas de Pascual de Jaume
8	Calaceit	Vilallong. Prop del poblat
9	Calaceit	Vilallong. Cista nº 1
10	Calaceit	Vilallong. Cista nº 2
11	Maçalió	Cista de la ceràmica pintada
12	Calaceit	Vilallong
13	Calaceit	Mas de Flandí. Camí de Cretes
14	Calaceit	Mas de Flandí. Serrat de la Pijaita nº 1
15	Calaceit	Mas de Flandí. Serrat de la Pijaita nº 2
16	Calaceit	Mas de Flandí. Serrat de la Pijaita nº 3
17	Calaceit	Vilallong. Mas de Felipet nº 1. Vall de la Carrasca
18	Calaceit	Vilallong. Mas de Felipet nº 2. Id.
19	Calaceit	Vilallong. Mas de Felipet nº 3. Id.
20	Calaceit	Vilallong. Mas de Roig (a l'altra banda de la carretera) nº 1
21	Calaceit	Vilallong. Mas de Roig (a l'altra banda de la carretera) nº 2
22	Calaceit	Vilallong. Mas de Roig
23	Calaceit	Vall de la Cabrera (dita abans Font den Oró) nº 1
24	Calaceit	Vall de la Cabrera (dita abans Font den Oró) nº 2
25	Calaceit	Vall de la Cabrera (dita abans Font den Oró) nº 3
26	Calaceit	Vilallong. Mas den Roig (túmul nº 3)
27	Cretes	Mas de Toribio, nº 1
28	Cretes	Mas de Toribio, nº 2
29	Cretes	Mas de Toribio, nº 3
30	Cretes	Mas de Toribio, nº 4
31	Cretes	Mas de Toribio, nº 5
32	Cretes	Mas de Toribio, nº 6
33	Cretes	Mas de Toribio, nº 7
34	Cretes	Foçanet dels Moros nº 1
35	Cretes	Foçanet dels Moros nº 2
36	Cretes	Foçanet dels Moros nº 3
37	Cretes	Foçanet dels Moros nº 5
39	Arenys	Vinya del Valle
40	Arenys	Mas Baqué
41	Arenys	Camí de St. Pol
42	Arenys	Pla de Planaigua nº 1
43	Arenys	Pla de Planaigua nº 2
44	Arenys	Camí de Calaceit
45	Calaceit	Entre la Vall de la Cabrera i Vinyets

* Reproducció exacta de la relació de sepulcres.

SUMARI

Abreviacions	7
Proemi	9
Història i estat de la investigació	11
Els treballs de camp de l'Institut d'Estudis Catalans als sepulcres del Baix Aragó	11
Principals treballs de camp portats a terme amb posterioritat a la tasca de l'Institut d'Estudis Catalans	14
Principals aportacions bibliogràfiques referides a les investigacions de l'Institut d'Estudis Catalans	19
Les investigacions arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans a les necròpolis del Matarranya: els diaris d'excavació i els materials arqueològics	25
El Salbimec (Maçalió)	27
El Barranc de Sant Cristòfol (Maçalió)	31
Les Escodines (Maçalió)	38
La Vinya del Valle (Arenys de Lledó)	38
El Mas de Baqué (Arenys de Lledó)	38
El Pla de Plan Aigua (Arenys de Lledó)	39
El Camí de Calaceit (Arenys de Lledó)	39
El Mas de Toribio (Arenys de Lledó)	39
El Fossanet dels Moros (Cretes)	42
Els Castellans (Cretes)	45
El Cementiri (Torre del Comte)	45
El Mas de Pascual de Jaume (Calaceit)	47
El Vilallong (Calaceit)	49
Prop del Vilallong (Calaceit)	50
El Mas de Felipet (Calaceit)	51
El Mas del Roig (Calaceit)	51
La Font de n'Oró o Vall de la Cabrera (Calaceit)	54
Entre la Vall de la Cabrera i Vinyets (Calaceit)	55
La Clota (Calaceit)	56
El Cap de la Vall Trobada (Calaceit)	59
El Camí de Sant Pol (Calaceit)	59
El Cap de les Sendes o el Puig (Calaceit)	60
El Mas de Flandí (Calaceit)	60
La Creu dels Forats (Calaceit)	63
El Cap de la Font d'en Figuera (Calaceit)	64
La Massada de la Gasparona (Calaceit)	65
El Cap de la Vall de Bayo (Calaceit)	66
Consideracions generals	67
Els hàbitats i les àrees funeràries: algunes reflexions sobre les relacions topogràfiques, cronològiques i demogràfiques	75
Conclusions	83
Bibliografia	89
Annex: Relació de sepulcres segons J. Colominas	93

Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya **Barcelona. Títols publicats**

- 1 CARRERAS, T.; DOMÈNECH, I. [dir.]. *I Jornades Hispàniques d'Història del Vidre: Actes*. 2001.
- 2 AZARA, P.; MAR, R.; SUBÍAS, E. [dir.]. *Mites de fundació de ciutats al món antic (Mesopotàmia, Grècia i Roma): Actes del col·loqui*. 2002.
- 3 BLASCO, M. C. [coord.]. *La col·lecció Bento del Museu d'Arqueologia de Catalunya: Una nova mirada a la Prehistòria de Madrid*. 2002.

Barcelona
Museu d'Arqueologia
de Catalunya

